

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

IN ÎNȚIMPINAREA CELUI DE AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL
DE ȘTIINȚE ISTORICE

PARTICULARITĂȚI ALE DEZVOLTĂRII ISTORICE A ROMÂNIEI MODERNE
BIZANȚUL ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHĂ

ANCA TANAȘOCA

ASPECTE ALE SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN VIZIUNEA CĂLĂTORILOR
STRĂINI (1774 - 1821)

MARIAN STROIA

ISTORICI ROMÂNI ȘI LUMEA GERMANĂ (DE LA MIJLOCUL SECOLULUI
AL XIX-LEA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA)

DAN BERINDEI

IMAGINEA ANGLIEI LA CĂLĂTORII ROMÂNI PÂNĂ LA 1860 (I)

PAUL CERNOVODEANU

SPANIA ÎN CULTURA MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ

EUGEN DENIZE

IMAGINI ȘI STEREOTIPURI OCCIDENTALE DESPRE OTOMANI ÎN
VEACUL AL XV-LEA

NAGY PIENARU

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI
CONTEMPORANE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

5

TOMUL 38

1985

MAI

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU (*redactor șef*), ION APOSTOL (*redactor șef adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIE, LUDOVIC DÉMÉNY, GHEORGHE I. IONIȚĂ, VASILE LIVEANU, AUREL LOGHIN, DAMASCHIN MIOC, ȘTEFAN OLTEANU, POMPILIU TEODOR (*membri*).

În țară revistele se pot procura prin poștă pe bază de abonamente. Prețul unui abonament este de 180 lei.

Cititorii din străinătate se pot abona prin „Rompresfilatelia”, Departamentul Export-import presă, P.O. Box 12—201, Telex 10 376 prsfir — București, Calea Griviței Nr. 64—66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „Revista de Istorie”.
Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacției :

Bd. A. I. Cuza Văloaie, Nr. 1
www.dacoromanica.ro
71247 — București, tel. 50.72.41

REVISTA DE ISTORIE

TOM 38, NR. 5

Mai 1985

S U M A R

IN ÎNȚIMPINAREA CELUI DE AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

Particularități ale dezvoltării istorice a României moderne	429
ANCA TANAȘOCA, Bizanțul în istoriografia românească veche	433
MARIAN STROIA, Aspecte ale societății românești în viziunea călătorilor străini (1774—1821)	448
DAN BERINDEI, Istoricii români și lumea germană (de la mijlocul secolului al XIX-lea la începutul secolului al XX-lea)	457
PAUL CERNOVODEANU, Imaginea Angliei la călătoria români până la 1860 (I)	471
EUGEN DENIZE, Spania în cultura medievală românească	487
NAGY PIENARU, Imagini și stereotipuri occidentale despre otomani în veacul al XV-lea	498

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

O imagine europeană asupra Poloniei medievale (<i>Dan A. Lăzărescu</i>)	510
---	-----

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

Sesiunea științifică anuală a Academiei „Ștefan Gheorghiu” (<i>Constantin Mocanu</i>); Al VII-lea simpozion „Mehedinți-cultură și civilizație” (<i>Constantin Șerban</i>); Călătoria de studii în R.P. Bulgaria (<i>Marieta Chiper</i>)	517
---	-----

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

* * * <i>Istoria militară a poporului român</i> , vol. I, Edit. militară, București, 1984, 436 p. (<i>Ștefan Olteanu</i>)	521
MARIN BUCUR, <i>Jules Michelet și revoluționarii români. În documente și scrisori de epocă (1846—1874). Cu un studiu introductiv, note și comentarii. Colecția „Testimonium”, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, 267 p. +16 ilustrații</i> (<i>Ecaterina Stănescu</i>)	523
PHILIPPE VIGIER, <i>La vie quotidienne en Province et à Paris pendant les journées de 1848</i> , Hachette, Paris, 1982, 443 p. (<i>Mihai Muneau</i>)	524
HARALD ZIMMERMANN, <i>Veacul întunecat</i> , trad. de Johanna Henning și Anca Mihăilescu, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983, 238 p. +16 il. (<i>Ileana Căzan</i>)	528
OCTAVIAN LOHON, <i>Lumea unui continent</i> , Edit. Scrisul Românesc, Craiova, 1984, 200 p. (<i>Eugen Denize</i>)	531

REVISTA DE ISTORIE

TOME 38, N°. 5

Mai 1985

S O U M A I R E

EN L'HONNEUR DU XVI-E CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES

Particularités du développement historique de la Roumanie moderne	429
ANCA TANAȘOCA, Byzance dans l'historiographie roumaine ancienne	433
MARIAN STROIA, Aspects de la société roumaine dans la vision des voyageurs étrangers (1774—1821)	448
DAN BERINDEI, Historiens roumains et le monde allemand (du milieu du XIX. ^e siècle jusqu'au début du XX. ^e siècle)	457
PAUL CERNOVODEANU, L'image de l'Angleterre chez les voyageurs roumains jusqu'en 1860 (I.)	471
EUGEN DENIZE, L'Espagne dans la culture médiévale roumaine	487
NAGY PIENARU, Images et stéréotypes occidentaux concernant les othomans au XV. ^e siècle	498

PRÔBLEMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE

Une image européenne de la Pologne médiévale (<i>Dan A. Lăzărescu</i>)	510
--	-----

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

La session scientifique annuelle de l'Académie „Ștefan Gheorghiu” (<i>Constantin Mocanu</i>) ; Le VII-e symposium „Mehedinți-culture et civilisation” (<i>Constantin Șerban</i>) ; Un voyage d'études en R.P. de Bulgarie (<i>Marieta Chiper</i>)	517
---	-----

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

* * * <i>Istoria militară a poporului român</i> (L'histoire militaire du peuple roumain), vol. I, Edit. militară, București, 1984, 436 p. (<i>Ștefan Olteanu</i>)	521
MARIN BUCUR, <i>Jules Michelet și revoluționarii români</i> (Jules Michelet et les révolutionnaires roumains). Dans les documents et les lettres de l'époque (1846—1874). Avec une étude introductive, notes et commentaires. La collection „Testimonia”, Fdit. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, 287 p. + 16 illustrations (<i>Ecaterina Stănescu</i>)	523
PIHILIPPE VIGIER, <i>La vie quotidienne en Province et à Paris pendant les journées de 1848</i> , Hachette, Paris, 1982, 443 p. (<i>Mihai Manea</i>)	524
HARALD ZIMMERMANN, <i>Veacul întunecat</i> (Le sombre siècle), traduction de Johanna Henning et Anca Mihăilescu, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983, 238 p. + 16 il. (<i>Ileana Căzan</i>)	528
OCTAVIAN LOIION, <i>Lumea unui continent</i> (Le monde d'un continent), Edit. Scrisul Românesc, Craiova, 1984, 200 p. (<i>Eugen Denize</i>)	531

www.dacoromanica.ro

ÎN ÎNTÎMPINAREA CELUI DE-AL XVI-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL DE ȘTIINȚE ISTORICE

PARTICULARITĂȚI ALE DEZVOLTĂRII ISTORICE A ROMÂNIEI MODERNE

„România noastră va exista deci”, scria la 4 martie 1850 Nicolae Bălcescu lui Alexandru C. Golescu¹, exprimându-și convingerea sa nestrămutată în apropiata constituire a statului național român. La mai puțin de un deceniu, acesta a devenit o realitate europeană, chiar dacă desăvârșirea României unitare avea să trebuiască să aștepte anul 1918, împlinitor al destinelor naționale. Fusesse parcurs și pînă atunci, în 1850, un lung drum de către poporul român și-l mai aștepta peste jumătate de secol pînă ce năzuințele sale de unitate statală aveau să fie pe deplin realizate, dar ceea ce se întîmplase și ceea ce urma să aibă loc se desfășurase *in mod necesar*, avînd un caracter *legic*. Procese similare erau în curs de a se împlini și la alte națiuni, italienii și germanii fiind și ei în curs de a-și realiza unitatea statală. Cu alte cuvinte, românii se încadrau unui *proces general*, iar constituirea statului lor național urma legilor de dezvoltare a națiunilor europene ajunse la un anumit stadiu al evoluției lor istorice. „Istoria — arată tovarășul Nicolae Ceaușescu secretarul general al Partidului Comunist Român — demonstrează justetea incontestabilă a luptei popoarelor pentru eliberarea și constituirea lor în entități proprii, în state naționale unitare, independente. Aceasta constituie calea dezvoltării economico-sociale rapide a fiecărui popor, precum și a instaurării în lume a unor raporturi noi, de colaborare egală între toate națiunile”².

Dacă însă România s-a realizat ca urmare a unui proces necesar, este totodată neîndoielnic că grăbirea acestuia, ritmul său, a fost impus de anumiți factori, atît interni cit și externi. Românii înșiși, ca și italienii sau germanii de altfel, au fost cei cărora li s-a datorat în primul rînd ceea ce s-a împlinit. Este drept că acest lucru nu este totdeauna avut în vedere, că nu rareori în istoriografia de peste hotare apare teza unei Români operă a marilor puteri europene! Realitatea faptelor infirmă această opinie. Istoria este totdeauna făurită în primul rînd de cei ce sînt *direct implicați* unor *processe necesare*. Desigur nu poate fi contestată nici existența unor factori de natură externă, dar nu aceștia sînt cei decisivi și constituirea României moderne a demonstrat pe deplin acest lucru. În cursul procesului de formare și dezvoltare a statului modern, românii au dat dovada nu numai a patriotismului și dăruirii, dar și cea a inteligenței lor politice. Poporul român și-a făurit propria-i istorie în acea perioadă fierbinte a existenței sale istorice și el a impus prin mai multe acte istorice decisive un curs evenimential pe care marile puteri *au trebuit să-l accepte*.

Masele populare au fost cele care au avut necontenit rolul hotărîtor. Tovarășul Nicolae Ceaușescu apreciază Unirea din 1859 ca „victorie remarcabilă a maselor de țărani, meșteșugari, lucrători și țigoveți, a cărturarilor progresiști și patrioți”³. Necontenit, poporul a fost cel ce a deschis drum înainte propriei sale istorii. Pretutîndeni, masele sînt făuritoare de istorie, dar în ceea ce privește procesul istoric al constituirii României moderne, aportul maselor a dobîndit valențe deosebit de puternice. Sutele

de mii și milioanele de oameni implicați în revoluția din 1848, în realizarea statului național, în cucerirea independenței sale și apoi în momentele hotărâtoare ale desăvârșirii făuririi statului unitar au imprimat anumite trăsături mutațiilor istorice ce au avut loc, au pus *pecetea voinței populare*. Desigur că în acest proces au fost implicate și clasele posedante, că burgheziei în special i-a revenit ca prin reprezentanții ei să se afle în fruntea unor transformări hotărâtoare și mai ales să fie cea dintii beneficiară a înfăptuirii acestora, că astfel au fost limitate foloasele maselor, cele dintii făuritoare ale istoriei, dar în același timp *acestea* au marcat prin voința și acțiunea lor procesele istorice în curs de desfășurare, au impus anumite căi, un ritm istoric și măsura implicațiilor sociale.

Având la debut o mare răscoală țărănească de însemnătate europeană, cea condusă în 1784 de Horea, Cloșca și Crișan, două revoluții — în 1821 și 1848 — procesul de constituire a României a putut să se desfășoare apoi de-a lungul a peste o jumătate de veac, afirmându-se deplin biruitor. Națiunea a realizat succesiv acte istorice care au fost tot atâtea etape pe drumul făuririi României, acte care au întipănit opoziția unora dintre marile puteri, dar care totdeauna au sfârșit prin a se impune *ca fapte istorice ireversibile*. Moțiunile unioniste adoptate de Adunările ad-hoc în 1857, dubla alegere a colonelului Alexandru Ioan Cuza în 1859, secularizarea averilor mănăstirilor închinată — în temeiul căreia un sfert din teritoriul națiunii a fost recuperat din mâini străine —, lovitură de stat cu larg consens național de la 2/14 mai 1864, reforma agrară — cea dintii din istoria țării ce i-a urmat, menținerea Unirii în 1866, proclamarea și consfințirea Independenței și, spre încheierea procesului, înlăturarea prin conlucrare și jertfă a hotarelor nefirești care despărteau pe români și desăvârșirea în hotare naționale a României au fost tot atâtea momente de unică și marcantă însemnătate, pietre de hotar, etape în temeiul cărora au fost consolidate structurile statului național și totodată cele ale statului modern.

Unitatea a avut în România modernă un caracter cu mult mai evident decît în Italia și mai ales în Germania. Nu s-a mers pe o cale federativă ca în statul german, înfăptuindu-se deci o unire incompletă și totodată s-a reușit ca decalajul dintre diferitele provincii istorice să fie mai redus decît în Italia. N-a fost vorba în România numai de înlăturarea unor borne de hotare, ci de contopire politică, instituțională și administrativă, de dispariția vechilor structuri regionale ori provinciale, înlocuite prin altele unitare (cum n-a fost cazul mai ales în Germania decît într-o măsură relativ redusă), care au definit încă din 1859 statul pe care românii și l-au constituit. A ajutat la aceasta organizarea politico-administrativă similară, uneori chiar identică, a fostelor state muntean și moldovean, dar mai ales a stat la baza acestui complicat proces de mutații istorice o continuitate și o unitate de viață și de comportament a poporului român risipit de vicisitudinile istoriei în țări și sub stăpîniri diferite, dar păstrîndu-și neconținut, în ciuda acestei situații, puternice liante economice, politice și culturale pe întreaga sa arie de locuire, toate întemeiate pe o milenară unitate și pe contrastele etnice dintre poporul român și celelalte popoare ale zonei europene căreia el îi aparținea. Vechimea sa pierdută în negura mileniilor prin înaintașii daco-geți și singularitatea sa romanică sud-est europeană prin înaintașii romani, ca și necesitatea istorică de a rezista și de a rămîne el însuși i-au conferit capacitatea ca, în momentul în care condițiile de evoluție istorice

au îngăduit unificarea statală, aceasta — beneficiind de acest tezaur milenar de unitate și de specificitate — să se poată realiza în profunzime.

Unul dintre elementele definitorii ale realizării României îl reprezintă strinsa îmbinare dintre factorii naționali și cei modernizatori. N-a fost vorba numai de desființarea unor hotare dintre fiii aceleiași națiuni, ci totodată de înzestrarea noii României cu instituțiile unui stat modern. Mihail Kogălniceanu a sesizat în modul cel mai pregnant acest caracter al momentului istoric din 1859, care nu făcea decât să deschidă drum unui proces istoric în lanț. „Alegîndu-te pe tine Domn în țara noastră, noi am voit să arătăm lumii aceea ce toată țara dorește : la legi nouă, om nou”, spunea el la 5/17 ianuarie 1859. „O, doamne ! mare și frumoasă și-este misiunea ! — continua el — Constituția din 7/19 august ne însemnează o epocă nouă și Măria ta ești chemat să o deschizi. Fii dar omul epocii ; fă ca legea să înlocuiască arbitrarul ; fă ca legea să fie tare ; iar Tu, Măria ta, ca Domn, fii bun și blînd, fii bun mai ales pentru aceia pentru care mai toți Domnii trecuți au fost nepăsători sau răi . . .”⁴. Nu se putea o mai limpede definire a sarcinilor istorice ce stăteau în fața făuritorilor noului stat național și modern.

Hotare au fost înlăturate, dar în același timp, structurile administrativ-instituționale, cele ale vieții economice și sociale, ca și cele ale vieții culturale, au fost înnoite din temelii și prin aceasta România n-a fost numai un stat național, ci și un stat modern. Desigur sechele au rămas, rămășițe ale unei orînduiri decăzute, care-și epuizase funcțiile istorice, dar dominant a fost caracterul *modern* al noului stat, ceea ce a fost decisiv și în privința perspectivelor de dezvoltare ale noului stat, în trecerea lui, în noi condiții istorice, la o nouă etapă a existenței sale istorice, cea socialistă a zilelor noastre. În comparație cu statele italian și mai ales german, instaurarea noilor instituții moderne a fost mai dificilă în statul român. Neîndoielnic a existat un decalaj care a trebuit, cel puțin în parte, să fie acoperit. Moștenirea feudală a reprezentat o frînă cu mult mai grea în România decît în celelalte două state. Cu toate acestea, a fost remarcabilă capacitatea de adaptare *la nou*, mai ales în structurile urbane, de aliniere a României printre statele moderne europene. Drumul parcurs în noul stat român de la grelele împrejurări din preajma revoluției marelui răscoală din 1784 și pînă în anul 1918 a reflectat o succesiune de mutații istorice în toate domeniile, de adaptare a noilor forme la realitățile istorice ale națiunii noastre. Statul național a fost deci și un stat cu structuri fundamentale înnoite și totodată atingînd în primele decenii ale secolului al XX-lea un nivel superior de evoluție.

Dar această Românie, care a fost înainte de toate rezultatul elanului patriotic, al sacrificiilor maselor muncitoare de la orașe și de la sate, care a fost un stat național și un stat în curs de modernizare, a rămas în mîinile unor clase dominante exploatoare, care într-un fel sau altul și-au îmbinat interesele și care au limitat accesul maselor la beneficiile progresului și ale bunei stări. În consecință, ca o replică a celor apăsători, înăuntrul acestei Românie moderne, au crescut și forțele înnoitoare, și-au strîns rîndurile cei ce voiau înlăturarea unei „orînduiri nedrepte” și transformarea României într-un stat al *întregii* națiuni, în sensul unei egale și drepte împărțiri a datorilor și drepturilor cetățenești. În fruntea acestor noi forțe, care trebuiau să deschidă drum în etapele istorice următoare spre România socialistă, s-a situat firesc proletariatul, care a știut să-și împlinească funcțiile istorice, care s-a evidențiat pe plan național și internațional ca un factor al mișcării muncitorești și socialiste a lumii. În

această Românie modernă, insuficienta și deficitara rezolvare a problemei agrare a dus la izbucnirea unor răscoale de proporții deosebite, marea răscoală din 1907 îndeosebi evidențiind forța revoluționară și năzuințele de dreptate socială ale unci țărănimii care neconținut se jertfise, dar căreia i se dăduse atit de puțin în cadrul noului stat ce fusese constituit.

România modernă și-a afirmat încă de la început aspirația spre independență, aspirație care a dublat procesele unificatoare. Dobândirea neatirării la mai puțin de două decenii după Unirea din 1859 este semnificativă, ca și dirza apărare de către români a libertății noii Români. Cînd în 1918 hotarele naționale au fost desăvirșite, România n-a fost doar un stat care a cuprins națiunea în limitele ei, dar totodată momentul acesta final de afirmare istorică a României moderne a fost și unul de reafirmare a independenței sale. Sub semnul dublu al unității și independenței România contemporane și transformărilor hotăritoare ce urmau să vină în următoarea etapă istorică. Aceste două elemente definatorii ale statului român modern, cel al unității și independenței, aveau să se afirme mai departe, în noile etape istorice mai ales odată cu instaurarea socialismului — orînduirea dreptății sociale — evidențiind ca niciodată valențele națiunii.

Încheierea procesului de constituire a României moderne a deschis drum spre socialism. „Unirea Transilvaniei cu țara — evidenția tovarășul Nicolae Ceaușescu, secretarul general al partidului, perspectivele istorice inaugurate odată cu momentul final al făuririi României unitare — a deschis calea spre dezvoltarea națiunii, a creat cadrul propice pentru o mai accentuată evoluție a economiei, științei și culturii, pentru intensificarea mișcării revoluționare a clasei noastre muncitoare, a activității tuturor forțelor progresiste ale societății”⁵. Desăvirșirea statului român modern a oferit temeiurile istorice cuceririlor zilelor noastre, biruinței cu un sfert de veac mai tirziu a celor mai înaintate forțe ale societății românești, drumului nou pe care Partidul Comunist Român avea să conducă națiunea spre noile ei destine, pe o cale dîrză, nu totdeauna ușor de străbătut, dar care va oferi la capătul ei, prin jertfele și dăruirea națiunii socialiste, prin patriotismul cetățenilor României celei noi, desăvirșirea năzuințelor și visurilor celor mai înaripate ale poporului român. România modernă a oferit premisele necesare biruințelor socialiste, cuceririlor contemporane și ale viitorului, înscrierii României pe drumul afirmării ei istorice.

N O T E

¹ N. Bălcescu, *Opere*, ediție critică G. Zane, București, 1964, vol. IV, p. 278

² Nicolae Ccaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, Edit. politică, București, 1979, vol. 16, p. 274.

³ *Ibidem*, vol. 2, p. 710.

⁴ Mihail Kogălniceanu, *Texte social-politice alese*, București, 1967, p. 217—218.

⁵ Nicolae Ceaușescu, *op. cit.*, vol. 3, p. 706.

BIZANȚUL ÎN ISTORIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHĂ

de ANCA TANAȘOCA

Încă din secolul al XV-lea, pe teritoriul patriei noastre au circulat în adaptări sud-slave cele mai populare cronografe bizantine¹.

În felul acesta istoria bizantină a fost cunoscută la noi, la început, într-o formă în care predominau tendințele religioase și populare. Dar cunoștințele acumulate pe această cale n-au fost fructificate decît în mică măsură în primul cronograf în versiune română, cronograful călugărului Mihail Moxa, scris în 1620². Textul avînd la bază o traducere mediobulgară a Cronicii bizantine a lui Constantin Manasses, căreia i se adaugă și unele anale sirbești, încearcă să adapteze într-o oarecare măsură izvoarele folosite, potrivit concepțiilor autorului³.

Fără a face intervenții asupra textului, dar avînd meritul de a pune în circulație un nou tip de cronograf, scribul Stoica, dascăl la Tirgoviște, este cel ce traduce în românește între anii 1643—1669 un cronograf rus datat din 1617⁴.

Către sfîrșitul veacului al XVII-lea se traduc direct din greacă cronografele lui Dorotei al Monenvasiei, tipărit la Veneția în 1631 și cel al lui Matei Cigala, publicat tot la Veneția⁵ în 1637. Apare acum o nouă modalitate de valorificare a contactelor cu izvoarele bizantine, datorată mitropolitului Dosoftei, care, în introducerea ce o face traducerii cronografului lui Cigala, sincronizează cîteva date din istoria statului moldovean cu evenimente din istoria bizantină⁶.

Cronografele s-au bucurat de popularitate pînă la începutul secolului al XIX-lea, lectura lor fiind preferată demicii boiernași, clerici, tîrgoveți, dovadă copiile numeroase în care au circulat, mai ales în veacul al XVIII-lea⁷. Ele sînt apreciate nu ca surse de informare istorică ci ca literatură didactică, multe fiind folosite ca manuale pentru aceia care nu puteau beneficia de o pregătire superioară⁸.

Abia cu Dimitrie Cantemir și stolnicul Constantin Cantacuzino perspectiva din care este privită istoria bizantină se schimbă cu adevărat. Posibilitățile mai largi de informare determină un salt în acest domeniu. Stolnicul Constantin Cantacuzino a îndrumat alcătuirea și a folosit biblioteca domnului Constantin Brîncoveanu de la mănăstirea Hurezu. Biblioteca cuprindea colecția aproape completă a operelor de istorie bizantină, publicate la Paris în cursul secolului al XVII-lea, conform planului pe care Philippe Labbé, îl prezentase în 1648 în lucrarea *De byzantinae historiae scriptores, sub felicissimis Ludovici XIV*, sub conducerea marelui bizantinist Charles Dominus Du Fresne, Du Cange Du⁹. Autorii consultați, din care a extras însemnările referitoare la poporul român sînt citați în lucrările Stolnicului¹⁰.

Un și mai bun cunoscător al izvoarelor bizantine a fost Dimitrie Cantemir, care în *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor* a căutat să demonstreze, aducând ca mărturie aceste izvoare, continuitatea prezenței românilor în stînga Dunării¹¹. Astfel că, D. Cantemir ne lasă o bogată prezentare a acelor momente din istoria bizantină, pe care le credea legate de regiunile dunărene¹². Metoda folosită a fost de a înfățișa cronologic, începîndu-se cu istoria grecilor și cu Eneas ai căror urmași au fost romanii, istoria continuatorului legitim al Imperiului Roman. Trezirea de la istoria acestuia la aceea a statului bizantin se face pe nesimțite, autorul urmărind expresiile exterioare ale divizării imperiului.

Istoria politică a statului bizantin timpuriu, nu ca o preocupare în sine, ci mai mult ca o formulă tradițională de organizare a materialului este prezentată în strînsă legătură cu problemele de politică externă, care atrag în primul rînd atenția autorului. Cu toate acestea Cantemir transcrie ori de cîte ori are ocazia diversele legende legate de faptele unor împărați¹³. Pe lîngă ele rare ori se mai strecoară și cîteva rînduri din care se pot desprinde aspecte ale vieții interne a Bizanțului timpuriu. Astfel putem surprinde un moment al luptelor cristologice care au zdruncinat liniștea imperiului în timpul lui Anastasius (491—518), cînd de partea ereziei monofizite, în luptă cu biserica ortodoxă, a trecut și împăratul. „Pravoslavnicii”, conduși de Vitalian atacă Constantinopolul cu o armată imensă, iar senatul bizantin speriat încheie pace și hotărăște ca toți cei izgoniți din pricini religioase să se întoarcă și să se convoace un conciliu ecumenic¹⁴.

Problemele de politică externă ale statului bizantin-timpuriu sînt complexe, căci presiunea popoarelor migratorii la granițe și apoi ofensiva lor generală sînt primejdii cărora imperiul trebuie să le facă față. Invazia triburilor gote, care în 376—377 trec Dunărea, așezarea lor în imperiu, marea răscoală din 378, înfrîngerea și moartea lui Valens în luptă, precum și rezolvarea problemei gote spre sfîrșitul secolului¹⁵, sînt amănunțit descrise de Cantemir care încearcă să demonstreze că „gothii numai căci au trecut prin Dacia iară nu au stăpînit-o”¹⁶. Același motiv îl determină ca „nu puținele de trebă pentru lucrurile hunilor să însănnăm”¹⁷, și anume că în anii 441—443 hunii conduși de Atila atacă fortificațiile de la Dunăre și pătrund în interior, nu pînă în Grecia cum arată Cantemir pe baza izvoarelor folosite de el, ci numai pînă la Asanum, cetate de pe țarmul bulgar al Dunării¹⁸, și că „...a doua năpadă a Atiliei asupra Împărăției răsăritului”¹⁹, a avut loc în anii 447—448. Cu această ocazie au ajuns hunii pînă în Grecia cucerind 70 de orașe și fortărețe. Trupele bizantine conduse de Arnegisch (comandant de neam germanic) s-au ciocnit cu cele hune „în strîmpte locuri aproape de cetatea Sardica”²⁰. *Hronicul* urmărește apoi invazia hunilor în părțile Apusului pînă la înfrîngerea lor în bătălia din 451 și descompunerea imperiului în 454. Bazîndu-se pe cronica lui Bonfinius, Cantemir arată că o parte a cetelor hunice „împrăștiindu-se pînă la Machedonia și la țara grecească să fie ajuns”, fapt în care el vede originea proverbului unguresc „Că hunii în Greția s-au dus; adică cam ce s-au făcut nu s-au mai știut”²¹.

Legăturile întreținute de Imperiul de răsărit cu cel de apus în preajma căderii celui din urmă sînt neclar descrise, trecîndu-se peste anul 476 fără a se menționa schimbarea formală produsă în conducerea Imperiului de apus — detronarea ultimului împărat roman, ceea ce semnifică de fapt încetarea existenței imperiului. Așa că gestul lui Zenon de a-l trimite pe Theodoric, conducătorul dăstrărilor în Italia, precum și aju-

torul pe care i-l promite pare nejustificat. La fel apare și acțiunea de reconquistă întreprinsă de Justinian, care de altfel nu este decât pomenită, „biruința asupra tuturor varvarilor în Italia și Africa”²². Aceste lipsuri nu se datoresc necunoașterii sau lipsei de informații, așa cum se întâmpla de obicei cu cronicarii dinaintea lui. Istoricul Cantemir, care folosește o metodă istorică critică, care nu expune orice fapt numai pentru a-și etala cunoștințele, ci numai pe acelea necesare argumentării pe care și-a propus-o, deși face o expunere cronologică a istoriei Bizanțului până în 1274, nu prezintă decât anume laturi ale acesteia, pe care le consideră necesare scopului propus.

Pătrunderea triburilor slave și mai târziu a celor bulgare, așezarea lor la sudul Dunării și prin aceasta imediata lor vecinătate cu teritoriile de a căror istorie se ocupă, l-au determinat pe Cantemir să urmărească pas cu pas viața lor politică, pentru a căuta în ea, chiar și cele mai slabe urme ale vieții celor ce trăiau în nordul Dunării²³. Incidental mai apar și alte aspecte ale istoriei statului bizantin. În cele ce urmează vom căuta să le facem o scurtă prezentare.

Asupra ultimelor decenii ale secolului al VI-lea *Ironicul* ne oferă puține informații, printre care pomenirea puternicelor atacuri persane din timpul lui Justin al II-lea (565—578)²⁴, conflictele cu avarii din timpul lui Mauriciu (582—602)²⁵, precum și tabloul general al crizei statului prin una din formele ei de manifestare, revoluțiile de palat, dictatura militară a lui Focas (602—610)²⁶.

Stăpînirea bizantină în provinciile orientale cu greu recucerite de Heraclius (610—641)²⁷, nu se va mai menține decât 10—15 ani după care ele vor fi definitiv pierdute. Anul 634 marchează începutul mării ofensive arabe în care „...Sarachenii sub halifelele lui Muhamed, la Asia tare întărindu-să, multe locuri și cetăți ale împărăției Romanilor cuprinzînd, (căci acum și Ierusalimul luase...)”²⁸.

Cucerirea arabă n-a însemnat pentru Bizanț numai cuprinderea cîtorva locuri și cetăți sau prezența sub zidurile Constantinopolului a unor îndrîjiți asediatori²⁹, ci ea ducînd la pierderea provinciilor orientale și meridionale ale Imperiului îl transformau din cel mai puternic stat din lume într-un stat care se limita la teritoriul în care predomina populația greacă.

Epoca secolului al VIII-lea și a primei jumătăți a secolului al IX-lea este urmărită de Cantemir „numai pentru ca să nu să rumpă cursul istoriei, din împărat în împărat, și carile cît au împărțit vrut-am să însămnăm”³⁰.

Nu este totuși o simplă enumerare a împăraților și anilor lor de domnie, fiind prezente și cîteva elemente importante ale istoriei statului bizantin din acest timp. Cititorii operei lui Cantemir aflau de exemplu că Leon Isaurianul, întemeietorul dinastiei, „în mare nedumnezeire căzînd, el întii au scornit goană asupra sfințelor icoane, ...și de ciia poroncă dînd, icoanele să nu să mai cîstească, mulți credincioși, nevrînd, la necredința împăratului părtași să fie, multe cazne și izgnanii au pățit...”³¹, pentru ca în timpul Irinei și a fiului ei Constantin (787) să se convoace un conciliu „în carele s-au dat anathimii necinstitorii icoanelor, și cîste icoanelor iarăș s-au întărit, ca d’întiiu”³². Sint deci marcate două momente ale primei etape a mișcării iconoclaste, începuturile în timpul lui Leon III și reacția iconodulă sub Irina și Constantin IV încununată de conciliul din 787³³.

Frământările provocate de mișcarea iconoclastă au consecințe grave pentru autoritatea exercitată de Bizanț pe plan extern. Această carență de autoritate favorizează precipitarea acelor evenimente din apusul Europei care vor duce la proclamarea imperiului lui Carol cel Mare și deci la prăbușirea edificiului unicității imperiale pe care s-a bazat politica bizantină.

Anul 800 și consecințele pe care le-a avut sînt prezentate de autorul *Hronicului* într-o formă care depășește limitele unei simple informări. Nu este vorba de o bogăție de material faptic ca în alte cazuri, ci de efortul repetat de a sublinia importanța evenimentelor. „Cu acest feliu, și din löntru și din afara împărății multe și adese vrajbe și räsipi, nu puțin puterile împărății ingenunchind, la anul 800 Leon Papa Romei au încoronat pe Carolus ce s-au poreclit Marele August și împărat Romii, și toată împărăția Apusului cu *despărțire Împărății și despărțire Bisericii*, tot de odată au purces”³⁴. Folosirea expresiei de „*despărțire împărății*” atît de Cantemir cît și de stolnicul Constantin Cantacuzino, ne arată că ambii vedeau în Imperiul bizantin de pînă la 800, unicul reprezentant al monarhiei romane universale. Apariția unui alt imperiu însemna ruperea unității, rupere ce a determinat o serie de alte modificări. În primul rînd, necesitatea de a folosi o titulatură corespunzătoare pentru a denumi statul bizantin. Pînă la 800 în cursul *Hronicului*, Bizanțul este numit mai ales „*împărăția Romanilor*”³⁵ sau mai general „*Împărăția*”³⁶, ceea ce indică și mai mult ideea de unicitate.

După 800 sînt folosite treptat noi titluri: „*Împărăția Răsăritului*”³⁷, „*Împărăția Țarigradului*”³⁸, „*Împărăția grecească*”³⁹. O dată cu apariția unui nou imperiu se manifesta necorespondența dintre numele pe care bizantinii și-l dădeau, „*Romaios*” și ceea ce reprezentau ei în realitate. De aceea stolnicul Constantin Cantacuzino vede necesar să precizeze atunci cînd „vedem și auzim și noi astăzi pe greci așa răspunzîndu-se, cînd îl întrebî : Ce iaste? el zice : romeos, adecâte romanu ; și mare osebire iaste între grec și între roman... ; au doară deaca s-au mutat împărăția de la Roma la Vizandia, au început și ei să se chiiame romani, mădulariu și parte și ei apoi împărăției făcîndu-se ; ci dară aceștea greci, nu romani, ci elini sînt, și mai vîrtos cei ce în Țara Grecească, cum îi zicem noi, sînt, și dintr-aceia să trag”⁴⁰.

Atît pentru Cantemir, cît și pentru Stolnic, una din consecințele cele mai importante ale „despărțirii împărății” a fost schisma bisericească. Este justă legătura ce-o stabilesc cu atît mai mult cu cît schisma a fost prezentată în primul rînd ca fiind determinată de diferențe de doctrină. De fapt ambele imperii au cînutat să asigure autoritatea propriei biserici. Responsabilitatea schismei mai puțin evidentă în *Hronic*, este atribuită, cum era și firesc, de Constantin Cantacuzino, papei, care a blagoslovit „credința și îndoite dogme decît biserica cea bătrînă și adevărată a Răsăritului...”⁴¹. Nu numai în ceea ce privește credința, Stolnicul este înclinat a căuta în „Răsărit” adevărul, ci și în autoritatea imperială. Adevărată „monarhie romană” fusese împărăția de la Țarigrad, ori despărțirea de ea a însemnat pentru Imperiul roman de apus, „*pricina stricăciunii și surpării*”⁴². În felul acesta în tabloul politicii externe bizantine apare o nouă problemă, cea a relațiilor cu Apusul. Pentru un timp, dat fiind importantele evenimente ce se petrec în Balcani, cursul *Hronicului* ocolește problemele occidentale.

Pe lângă analiza amănunțită pe care o face relațiilor bulgaro-bizantine din secolele IX—XI și mai ales împrejurărilor cuceririi Bulgariei, textul cantemirian mai înregistrează un moment al campaniei rusești de la Dunăre din 941. Interesantă este confruntarea pe care o face între izvoarele grecești și „letopisețele rusești” pentru a stabili realitatea asupra condițiilor păcii încheiate după campania din 943⁴³.

Deși a folosit izvoare aparținând posterității imediate epocii de criză a secolului al XI-lea care păstrau vie amintirea fostei epoci, nimic din înfățișarea dramatică a vremurilor nu apare în *Hronic*. Aspecte ale crizei politice interne manifestată și sub forma instabilității tronului imperial, precum și a luptei între diferitele grupări ale aristocrației⁴⁴, sînt consemnate fără vreo intenție anume de către autor. Dar, după cum era de așteptat, evenimentele legate de regiunile nord-dunărene constituie și de această dată obiectul unei priviri mai atente care surprinde greutățile bizantine la frontiera de nord⁴⁵.

Din prima jumătate a secolului al XI-lea, statul bizantin se opune cu greu și nu „prea lesne” atacurilor unui nou val de neamuri migratoare: pecenegii, uzii și cunanii. Citindu-l pe Georgios Kedrenos, Cantemir descrie primele atacuri pecenege din 1026 „cînd au ajuns pînă la Drista”⁴⁶, din 1032 „cînd au prădat Missia, Trachia, Iliria și pînă la Coreira au ajuns”⁴⁷. Apoi insistă asupra episodului din 1048 cînd bizantinii folosesc și alimentează conflictul dintre căpeteniile pecenege Kegen și Tyrach, primul fiind primit la Constantinopol, creștinat, după care i se încredințează lui și alor săi pămînturi în Dobrogea în scopul de a apăra granița⁴⁸. Dar în 1049 pecenegii reiau ofensiva⁴⁹. Ultimele lupte care au avut loc între bizantini și pecenegi, în timpul lui Constantin al IX-lea Monomahul s-au încheiat cu un tratat de pace de treizeci de ani.

Alături de pierderile din Asia Mică și Italia stăpînirea bizantină era puternic zdruncinată în Balcani unde pe lângă invaziile de pradă ale pecenegilor și ungarilor are loc o puternică revoltă a orașelor dunărene⁵⁰. *Hronicul* păstrează numele unuia din șefii locali (Tatos sau Tatu), așezat în fruntea formațiunilor politice locale care s-au răscolat împotriva autorității bizantine. Într-o singură frază este concentrată relatarea întregii mișcări începute în 1071—1072 de către orașele paristriene. O primă parte se referă la aderarea la răscoală a dregătorului imperial, comandantul de neam illir, însărcinat cu înăbușirea ei, pe care Cantemir îl numește „Nestor Sîrbul”⁵¹. Urmează apoi relatarea acțiunilor din 1088, cînd s-a organizat campania antibizantină, în care „s-au ridicat asupra împărăției, și viind cu multă oaste, ș-au pus tabăra supt cetate Țarigradului; ce ne putînd ceva isprăvi, . . . au prădat Thrachia, Macedonia și a Bulgariei cîteva locuri”⁵². Bizantinii, sprijiniți de cumani, reușesc în 1091 la Lebunion să obțină o victorie decisivă împotriva pecenegilor, care după această dată nu mai joacă un rol important.

Restabilirea dominației bizantine la Dunărea de Jos și liniștea relativă din nordul fluviului, îi permit lui Cantemir o trecere rapidă peste istoria bizantină a secolului al XII-lea. Cercetarea atentă reîncepe odată cu anul 1185, deci cu lupta purtată de bulgari și vlahi pentru eliberare și întemeierea unui stat independent⁵³.

Eșecului politicii externe în Balcani i se alătură la începutul secolului al XIII-lea și cel al relațiilor cu Apusul. De la separarea bisericilor și mai ales odată cu cruciadele (și Cantemir schițează evoluția raporturilor bizantino-latine în timpul lor)⁵⁴, ostilitatea față de Imperiul de răsărit a

crescut în Occident. În fața slăbiciunii bizantine, în timpul dinastiei Anghelos, ostilitatea occidentală ia forma unui plan de cucerire.

Lăsînd la o parte rețeaua de intrigi, țesută de Veneția și papalitate în jurul pregătirilor celei de a patra cruciade, Cantemir prezintă intervenția apusenilor în Bizanț în prima ei parte, doar ca rezultat al cererii de ajutor a împăratului detronat Isac II Anghelos. Fiul lui, Alexie IV, care reușise să fugă în Occident, apelează mai întîi la Roma și apoi la împăratul Filip de Suabia. Filip ocupat în lupta cu Otto de Brunswik, trimite o ambasadă la Zara pentru a cere Veneției și cruciaților să-l ajute. „Deci precum Venețienii, așa Balduin, după pofta împăratului Filip la anul 1203, cu bună oaste și cu multe corăbii de război gătîndu-să au luat cu sine pe Alexie Anghel și purcezînd de la Veneția, fără veste au năpădit pe Alexios Comnenos tocma în Țarigrad. . . .”⁵⁵ Isac Anghelos și fiul său Alexios încoronăți împărați, „numai umbra împărăției, luînd, citeva luni au ținut-o”⁵⁶ (iunie 1203 — ianuarie 1204).

Evenimentele ce au urmat, încercarea de a strînge de la populație uriașele sume de bani datorate cruciaților, răscoala izbucnită din această cauză, ocuparea tronului de către Alexie V Ducas și în fine dezvăluirea planului urmărit de cruciați, ocuparea Constantinopolului, sînt descrise cu multă exactitate și culoare. În imagini de mare forță evocatoare este redată și rezistența grecilor care „Răbdat-au ace vrăjmașă a latinilor închidere și neprietenească năvală 68 de zile; precum puté vitejește apărîndu-se”⁵⁷. Deși „grecii, ca un om cînd trage de moarte, tînd lăsinînd, tînd iarăș mai răsufflînd, ca și cum țărna mormîntului și-ar fi scuturat de pre umere toți odată, insuflețîndu-se atita au năvălit în latini”. . . . „n-au reușit să împiedice pătîrîndea acestora în cetate”⁵⁸.

Dumitrie Cantemir se alătură istoricilor care au văzut în cucerirea Constantinopolului un act de brigandaj. Fapta latinilor care cu „amăgială apucară Țarigradul”, era cu atît mai condamnabilă, cu cît „ei au stătut răzsipa și dezrădăcinare a Steme slăvită și veche ca aceia”⁵⁹. Este o judecată de valoare a învățatului umanist, din care reiese regretul ce l-a nutrit pentru distrugerea celui pe care-l considera continuatorul și păstrătorul civilizației greco-romane. Cuceritorii au încercat să organizeze un imperiu analog cu cel pe care-l distruseseră. La 16 mai 1204, Balduin de Flandra, unul dintre conducătorii puțin importanți ai cruciadei „s-au încoronat împărat Țarigradului”⁶⁰.

Dar noul stat, Imperiul latin de răsărit, nu era nici pe departe atît de puternic și unit pe cît îl voiau conducătorii lui, lucru dovedit de înfrîngerile pe care le suferă în anii 1204, 1205, din partea celui de al doilea țarat bulgar condus de Ioniță. Textul cantemirian insistă foarte mult asupra perioadei 1204—1207 și a luptelor pe care latinii le poartă în Peninsula Balcanică cu bulgarii și aliații lor temporari, grecii⁶¹. Victoria obținută în 1205 la Adrianopole de către Ioniță, deși a pus capăt înaintării cruciaților în Peninsula Balcanică și a zdrobit puterea lor militară, nu a avut însă importanța decisivă pe care Cantemir încearcă să i-o acorde în legătură cu întemeierea statului grec de la Niceea⁶². De fapt, încă din 1204 au luat ființă trei state grecești independente: cel din Niceea condus de Theodor Lascaris, considerat împărat legitim, cel de la Trapezunt⁶³ cu Alexie I Comnenul și „despotatul” Epirului, condus de Mihail I Ducas Comnenul, în partea vestică a Peninsulei Balcanice. Cantemir condamnă lipsa de unitate ce exista între aceștia care „nu caută unul pe altul să se agiutoriască și împrăștiate mădulările împărăției, la un loc, și la un trup să le culeagă

și să le unească”⁶⁴. Dezvoltarea și realizarea ideii de unitate și ordine ce s-a făcut în jurul Niceei nu poate fi urmărită în *Ironie*, căci atenția autorului este atrasă în ultimele capitole ale cărții de invazia tătară și consecințele ei pentru istoria românilor și ungarilor. Dar Cantemir nu uită să pomenască în cartea a X-a, cap. 7, „cum Grecii iarăș au luat Țarigradul de la Latini”⁶⁵.

Ocupind cu forța tronul Niceei în 1259, Mihail Paleologul întreprinde o vastă activitate pentru a desăvârși refacerea unității bizantine. Momentul final este ziua de 25 iulie 1261 când cu ajutor genovez reușește să ocupe Constantinopolul. . . . „și așa împărăteasa cetăților iarăși au venit pe mina stăpînitorilor ei, cei de moșie, și adevărați. . . . după ce l-au fost ținut latinii fără cale și tirănește ani 58 luni 3. . . .”⁶⁶. Evenimentul este consemnat de mai mulți cronicari, dobîndind aproape valoarea unui punct de reper. Mihail Moxa și Gheorghe Brancovici adaugă formulei „au scos Țarigradul de la Frînci” și câteva cuvinte prin care caracterizează epoca dominației latine „în care de frica Frîncilor, pomenia grecii pe papa de la Roma la sfîntul jărtvenic”⁶⁷.

Responsabilitatea ocupării Constantinopolului de către latini este pentru prima oară atribuită și grecilor de către Radu Popescu. Citindu-l pe cronicarul G. Sphrantzes arată „den rea chiverniseală a Comnienilor și ale Paliologhilor, . . . carele au fost peirea și străicăciunea împărăției”⁶⁸.

După restaurarea din 1261, calitatea de imperiu pe care și-o atribuia Bizanțul în tendințele politice ale vremii, nu-i mai poate fi acordată decît pentru două decenii. Următoarea fază istorică este aceea în care Bizanțul, un stat modest ca întindere teritorială, și grec, prin compoziția etnică, trebuie să facă față unor complexe probleme de politică externă. Pe cea mai importantă dintre ele, aceea a raporturilor cu turcii o putem urmări în câteva din cronicile noastre. Dacă sub raport factologic nu există diferențe sensibile între cronicile ce însemnează știrile privind pătrunderea și înaintarea turcilor în Europa, ele apar în ce privește interpretarea lor. Urmărirea cronologică a desfășurării evenimentelor ne va permite să le semnalăm.

Încercarea de a sugera cauzele ce au permis rapida înaintare a otomanilor, apare de la primele știri de istorie turcească din cronica lui Grigore Ureche „Crescîndu vrajba între creștini. . . și-au lățitu împărăția pînă la Helespontu”⁶⁹. Relatarea războiului civil dintre Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino, este făcută în același spirit (sublinierea efectelor dezastruoase ale lipsei de unitate), atît de Grigore Ureche, cît și de Radu Popescu⁷⁰. O consecință a ei este luarea „cetății de pază a grecilor”⁷¹ Galipoli, pentru care au „năumit cu leafa vase de la Ghenua”. Deci vinovații de a fi favorizat pătrunderea în Europa nu au fost numai grecii. Lor li se alătură genovezii și chiar conducătorii statelor slave din Balcani. Politica pe care aceștia din urmă au adoptat-o la începutul expansiunii otomane a fost sugestiv redată în *Cronograful lui Moxa*, prin răspunsul pe care aceștia l-ar fi dat cererii de ajutor pe care le-o adresase Ioan Cantacuzino. „Cîndu voru veni turcii la noi, noi ne vom apăra”⁷². E drept că turcii au avut de înfruntat rezistența acestora la Cirmen⁷³, Pločnik⁷⁴ sau Kosovo Polje⁷⁵, dar aceasta n-a putut împiedica instaurarea dominației otomane în Balcani.

În ultimele decenii ale secolului al XIV-lea, Bizanțul în declin ajunge la un moment dat „vasalul” statului otoman fiind silit să îndeplinească

toate obligațiile ce decurgeau din aceasta : „plata unui tribut și ajutoare militare. Vornicul Radu Popescu amintește participarea unui detașament bizantin în frunte cu împăratul Ioan al V-lea la campania organizată de sultanul Murad împotriva unor emiri din Anatolia”⁷⁶.

Treptat, statul bizantin supus presiunii turcești, este considerabil redus teritorial, limitându-se în cele din urmă la Constantinopol, cu împrejurimile lui și o îndepărtată posesiune în Peloponez. În două rânduri, 1393 — 1394 și 1398 — 1402 (de fapt Baiazid asediașe Constantinopolul încă din 1395 și numai vestea expediției lui Sigismund l-a determinat să ridice asediul), Baiazid Ilderim încearcă să cucerească capitala de pe malurile Bosforului prin înfometare⁷⁷. În fața acestei situații, împăratul Manuil Paleologul se vede silit să întreprindă o călătorie în Occident, „la papa de la Roma, rugându-se de ajutoriu”⁷⁸. Aici îl ajunge vestea înfringerii lui Baiazid de către mongolii lui Timur la Ankara, înfringere datorită căreia Constantinopolul mai poate fi păstrat încă 50 de ani de către greci⁷⁹. Manuil Paleologul, întors din Apus fără ajutor⁸⁰, se alătură acelor factori politici care au zădărnicit organizarea unei acțiuni de mari proporții împotriva statului otoman zdruncinat de criza începută în 1402. Opunându-se politicii abile inițiate de Mircea cel Bătrîn, Manuil Paleologul cheamă în 1412 pe Mahomed un alt fiu al lui Baiazid cu ajutorul căruia voia să realizeze o uniune greco-turcă. Rezultatul acestei acțiuni nu a fost decât o scurtă perioadă de pace, căci în 1422, noul sultan Murad al II-lea pedepsește încercarea fiului lui Manuil, Ioan al VIII-lea, de a fi susținut pe pretendentul Mustafa, „înconjurînd Țarigradul cu oști”⁸¹.

În timp ce o parte a armatelor turcești se aflau sub zidurile Constantinopolului, o alta încerca să cucerească Salonicul, „orașu bătrîn, tare și plin de avuție”⁸². Salonicul, guvernat de unul din frații lui Ioan al VIII-lea, este vîndut în 1423 venețienilor pentru suma de 50 000 galbeni⁸³. Dar nevrînd să lase pe venețieni să se instaleze în oraș, Sultanul organizează cucerirea lui. Garnizoana venețiană, puțin numeroasă, a fugit, lăsînd orașul fără apărare : „Grecii rămîind multe rele au pățit, tăeți, robiți, despărțiți frați de frați, de surori, de părinți, — și altele ca acestea”⁸⁴. Ocuparea Salonicului a impresionat întreaga Europă, căci prin ea se anunța soarta Constantinopolului. La noi evenimentul este consemnat cu grijă, ca unul de mare importanță⁸⁵.

Pentru a salva Constantinopolul, căci atîta mai rămăsese din marele Imperiu bizantin, se încearcă din nou obținerea unui ajutor apusean prin intermediul papei. În acest scop, împăratul Ioan al VIII-lea pleacă în Italia, pentru a lua parte la Conciliul de la Florența. Descrierea pe care Grigore Ureche o face acestui conciliu atrage îndeosebi atenția prin sublinierea motivelor politice pe care le avea înțelegerea, ce urma să se încheie între cele două biserici, cit și prin atitudinea pe care o adoptă autorul de față de cei ce au împiedicat-o : „. . . împăratul Paleolog, de nevoia urcilor ce-i venise la grumazi, că rămăsese numai cu numele împăratu, ară afară coprinse turcii tot, nristănisise la toate capetele legii, pe voia papii, numai să-i dea ajutoriu împotriva vrăjmașului său. . . .”⁸⁶. Textul așa a se înțelege că Ureche n-a fost de acord cu reprezentanții bisericii reșecști care au lipsit statul bizantin de ajutorul apusean⁸⁷. În cronica lui Radu Popescu se subliniază lipsa de interes pentru salvarea Bizanțului pe care o manifestă occidentalii „că nici ajutor n-au dat papa și domnii frînților și nici vreun bine nu s-au făcut, că au umblat în deșărt 2 ani și iar în eșărt au venit”⁸⁸. Radu Popescu arată ca și Ureche lipsa de unitate ce

exista între păturile societății bizantine (poziția clerului) : „Ci eră mare turburare între dinșii și den afară le făcea turcii turburare și ca nește orbi nu-și cunoștea peirea lor. De acestea au făcut și fac călugării !”⁸⁹

Înclinarea către o colaborare cu turcii pe care o manifesta o parte a aristocrației grecești legată de negustorii genovezi apare în cursul evenimentelor din 1444, cînd zădărnîcînd planul de luptă al cruciadei⁹⁰, inițiată în urma victoriilor lui Iancu de Hunedoara în campania cea lungă, genovezii și grecii îi dau lui Murad al II-lea corăbiile necesare pentru a trece în Europa⁹¹. Ajuns la Varna la 10 noiembrie 1444, Murad distruge oștile creștine. Înfierînd acțiunea celor ce au împiedicat succesul campaniei din 1444, vornicul Radu, într-o frază violentă, îi acuza și de prăbușirea din 1453. „Ele cum au umbat, așa au și pățit mai pă urmă, că au pierdut și împărăția”.

„Pierderea împărăției” se reducea în acel moment la cucerirea Constantinopolului căci Imperiul bizantin devenise treptat, cu mult înaintea catastrofei din 1453, o umbră a ceea ce a fost în zilele sale de glorie. Ea a rămas însă, în mintea urmașilor pentru a simboliza căderea întregii lumi bizantine.

Evenimentul în sine, simbolizînd mai mult decît oricare altul realitatea amenințătoare a înaintării otomane în Europa, a făcut o impresie zguduitoare asupra întregii lumi creștine⁹². Cîtă vreme în Europa un Frederic al III-lea, un Enea Silvio Piccolomini deplîngeau căderea capitalei bizantine, păstrătoarea comorilor celor mai de seamă ale culturii de atunci, în Moldova cei ce își luaseră sarcina de a transmite contemporanilor și posterității faptele istorice ale poporului lor însemnau lapidar că „în anul 6961 (1453) împăratul Mehmed beg a luat Țarigradul, luna mai 29 zile marți”⁹³ și zăgrăveau pe zidurile bisericilor asediul orașului⁹⁴. Cincizeci de ani mai tîrziu, Gavril Protul amintea suferințele populației din orașul cucerit⁹⁵. Iar după un secol, moartea violentă a lui Mihai Viteazul, în care grecii își pusese ră speranța, crezînd că prin sabia lui vor dobîndi Constantinopolul, îl fac pe mitropolitul Matei al Mirelor să scrie în cronica *Istoria celor întîmplăte în Țara Românească de la Șerban Vodă pînă la Gavriil Vodă*, un threnos, cîntec de jale despre căderea cetății împărătești. Imitînd lamentațiile lui Nicetas Choniates sau chiar pe cele ale lui Ducas, Matei al Mirelor scrie : „De ce n-am lacrimi nesecate ca un riu ? ca să ușiurez inima plîngîndu-te zi și noapte, aurită una cetate, vîzîndu cum a căzut și apus mărirea ta”⁹⁶. În cele cîteva lucrări scrise în secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, în care se mai aminteste evenimentul din 1453, relatarea dramatică a faptelor este înlocuită cu o descriere precisă a felului în care s-a desfășurat asediul orașului⁹⁷.

În veacul al XVIII-lea se constată existența în numeroase manuscrise a unei narațiuni asupra cucerii Constantinopolului de către turci. Faptul a fost pus în legătură cu circulația manuscrisă a unor traduceri în limba română după o literatură de caracter antiotoman mobilizator de inspirație rusă⁹⁸. Între acestea și compilația după mai multe piese literare slavonice asupra cuceririi Constantinopolului de către turci, avînd la bază un prototip atribuit lui Nestor Iskander⁹⁹, a fost amplificată de către interpoalatorii care i-au adăugat și istoria întemeierii orașului. Culegerea s-a bucurat de succes în Rusia, fapt dovedit de numeroasele ediții ce s-au succedat în secolul al XVIII-lea pînă la începutul secolului al XIX-lea. În țările române ea a cunoscut o difuzare manuscrisă, uneori fiind asociată cu o povestire despre distrugerea Ierusalimului¹⁰⁰.

În anii ce au urmat cuceririi capitalei imperiale, toate provinciile ce aparținuseră imperiului, „parte s-au supus de bună voie lui Mahomed, parte au fost subjugate”¹⁰¹: în 1461 Trapezuntul, apoi treptat toate insulele arhipelagului¹⁰².

Legat de acest din urmă moment al istoriei statului bizantin trebuie amintită judecata stolnicului Constantin Cantacuzino care considerînd prăbușirea ca o etapă firească în devenire „toate lucrurile cîtesînt în lume, au și aceste trei stepene duple ce să fac, adecâte urcarea, starea și pogorirea”¹⁰³ nu deplînge cu accente deosebite căderea Imperiului. Ea se așeza, după Stolnic, în ordinea firească a lucrurilor. Sînt condamnate mijloacele cuceririi și dominației otomane, nerespectarea de către aceasta a valorilor civilizației bizantine: bunuri culturale, bune deprinderi, norme de conviețuire și bună guvernare „turcii o au supus și stăpînesc nepăzînd încă nici cele dreptăți și faceri de bine, care mai denainte vreme de mai-marii lor și de bunii de evlavie — și de milostivii împărați puse în legi era și necălit să păzîia”¹⁰⁴. Aicdă a ceea ce cărturarul român arăta a fi demn de reținut din moștenirea unei civilizații.

Imaginea Bizanțului pe care o degajă mărturiile scrise analizate s-a realizat din acumulările dobîndite de scriitorii de istorie români pe drumul ce-l străbat de la investigarea conjuncturilor istorice la răspunsurile pe care le dau nevoii de cunoaștere arătate de lumea românească. Cu toate limitele ce vin din posibilitățile reduse de informare, unii dintre cărturarii români ai vremii dau răspunsuri care trebuiesc luate în considerare, căci se disting prin autenticitatea informației, prin adîncimea și noutatea judecății.

NOTE

¹ *Cronica lui Constantin Manasses*, traducere mediobulgară. Text și glosar de Ioan Bogdan, București, 1922, VIII + 456 p.; Margareta Ștefănescu, *Influența traducerii mediobulgare a cronicii lui Manasses asupra literaturii româno-slave și române vechi*, extras din „Arhiva istorică și literară”, Iași, XXXV (1927), nr. 3—4, p. 1—26; D. Russo, *Studii istorice greco-române Opere postume*, II, București, Fundația pentru literatură și artă, 1939, p. 515—517; E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947; G. Mihăilă, *Istoriografia românească veche (secolul al XV-lea — începutul secolului al XVII-lea) în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, Studiu reeditat, în *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 104—164. Autorul, cercetînd raporturile dintre istoriografia bizantină și slavă și istoriografia originală românească, trece în revistă copiile scrierilor istorice bizantine și sud-slave care au circulat sau au fost scrise în țara noastră. Din scrierile istorice bizantine au fost copiate și citite la noi în secolele XV—XVII următoarele: *Cronografia pe scurt a patriarhului Nichifor* (începutul secolului al IX-lea), *Cronica lui Gheorghe Amartolos* (secolul al IX-lea), *Cronica lui Simeon Metafrastul* (secolul al X-lea). *Cronica lui Ioan Zonaras* (secolul al XII-lea), *Cronica universală a lui Constantin Manasses* (secolul al XII-lea). Răspîndirea acestor scrieri este confirmată pe lângă prezența lor într-un număr destul de mare de manuscrise și de folosirea cronografului lui Constantin Manasses ca sursă de inspirație stilistică de către episcopul Macarie pentru *Cronica Moldovei între 1504—1551* și de Azarie călugărul în *Cronica Moldovei între 1551—1574*; Paul Cernovodeanu, *Vision de Byzance dans les chronographes et autres textes historiques roumains des XVIIe et XVIIIe siècles*, în *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines*, Bucarest, 6—12 septembre 1971, II, București, 1975, p. 529—534; A. Pipidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele, XVI—XVIII* București, 1983, p. 77—83 (Cunoașterea Bizanțului prin literatură istorică).

² B. P. Hasdeu, *Cronica lui Mihail Moxa — Oltenia—1620*, în *Cuvenete den bătrîni*, vol. I, București, 1983, p. 299—345, 347—400; *Cronograful lui Mihail Moxa*, ed. N. Simache și T. Cristescu, Buzău, 1942, 200 p.; C. Nicolaescu-Plopșor, *Hronograful lui Moxa*, în „Oltenia” IV (1943).

³ I. Bogdan, *op. cit.*, și *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, în „Archiv für slavische Philologie”, XIII (1901), p. 481—543; Margareta Ștefănescu, *op. cit.* :

L. Predescu, *Mihail Moza și opera sa*, în „Biserica ortodoxă română” II (1960), 9—10, p. 905—918; *Istoria literaturii române*, vol. I, București, 1964, p. 355—357; George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. I p. 133—134.

⁴ Diomid Strungaru, *Cel mai vechi cronograful românesc de proveniență rusă*, în „Romano-slavica”, X (1964), p. 89—99; idem, *Cronografele românești de proveniență rusă*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 365—368 și P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII et XVIII siècles (I)*, în „Revue roumaine d'histoire”, IX (1970), nr. 4, p. 686.

⁵ *Studii istorice greco-române*, I, p. 68—91; P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 687. Pentru prima traducere românească a cronografului lui Dorotei, vezi P. Cernovodeanu, *Cronografele românești de tipul Dorotei*, în „Studia bibliologica”, III (1969), p. 136. Vezi pentru o traducere din 1687 aflată în Biblioteca Academiei R.S.R. (mss. 3556), G. Stempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959, p. 56; Prin contaminarea celor două tipuri de cronografe a luat naștere cel mai răspândit cronograf ce a circulat la noi în secolul al XVII-lea, datorat lui Pătrașco Danovici, de unde și denumirea de tipul Danovici. Cf. Iulian, Ștefănescu, *Cronografele românești tipul Danovici*, în „Revista istorică română”, IX (1939), p. 40—41.

⁶ Al. Elian, *Dosoftei, poet laic*, în „Contemporanul” nr. 21 din 26 mai 1967; idem, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în *Cultura moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, Culegere de studii, București, 1964, p. 103; vezi și P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 688, n. 43, care prezintă una din cele mai reușite copii ale acestei traduceri făcută în 1732 de un Gavril diacon la Iași; Dosoftei, *Opere*, 1, ediție critică de N.A. Ursu, București, 1978.

⁷ G. Stempel, *Copiști de manuscrise românești*, p. 29, 56, 69, 72, 99, 100, 124, 132, 168, 174, 180, 187, 189, 214, 266.

⁸ Un rol asemănător îl au în veacul al XVIII-lea calendarele prin care se răspîndesc cunoștințe de istorie universală și chiar de istorie bizantină, la un nivel popular. Cf. M. Tomescu, *Calendarele românești 1733—1830. Studiu și bibliografie*. București, 1957, p. 54—55, 88—92.

⁹ Corneliu Dima-Drăgan, Mihai Caratașu, *Les ouvrages d'histoire byzantine de la Bibliothèque du prince Constantin Brancovan*, în „Revue des études sud-est européennes”, 3—4 (1967), p. 435—445; Olga Cicanci, *Literatura în limba greacă în veacul al XVII-lea*, în „Studii”, 1 (1970), p. 28, 55 semnaleză existența întregii colecții și în arhivele bisericii Sf. Treime din Brașov împreună cu alte date ce arată interesul pentru literatura bizantină în țările române în veacul al XVII-lea.

¹⁰ În *Istoria Țării Românești* (cităm textul publicat în *Croniciari munteni*, vol. I, București, 1961, ediție îngrijită de Mihail Gregorian), p. 17 îl citează pe Ioan Zonaras în legătură cu prima campanie a lui Traian în Dacia. În Prefața *Bibliei din 1688* este citat Laonic Chalcocondyl: „după cum zice autorul care se cheamă Halcocondil la a șaptea carte a istoricului lui...”, v. I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, p. 288—289.

¹¹ Cităm în continuare ediția Gr. Tocilescu, București, 1901; Șt. Ștefănescu, *Originea, continuitatea și unitatea poporului român în concepția lui Dimitrie Cantemir*, în „Studii”, 5 (1973), p. 915—922.

¹² Este adevărat că Dimitrie Cantemir a exagerat numărul acestora, căci el nu vedea continuitatea românilor decît într-o formă politică aflată fie sub ocrotirea bizantină, fie în opoziție față de ea. Exagerările și confuziile lui în această direcție au fost arătate de P.P. Panaitescu în lucrarea *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, p. 240—244; vezi în aceeași chestiune Al. Elian, *Introducere în Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, ed. Al. Elian, N.S. Tanașoca, București, 1975, p. VIII.

¹³ Acestea abundă, constituind de fapt cea mai mare parte din știrile de istorie bizantină aflate în *Cronograful lui Mihail Moza*.

¹⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 312—313, după I. Zonaras, cartea 14, cap. 4.

¹⁵ *Ibidem*, p. 253—258 și 265—267. În cartea a 4-a aproape un capitol întreg este consacrat „începăturii a tot neamul Gothilor, de unde au eșit ei întîi și apoi pre ce locuri cu ședere s-au așezat”. Ca surse de informație citează pe Procopius, Iordanes, Ammianus Marcellinus.

¹⁶ *Ibidem*, p. 262.

¹⁷ *Ibidem*, p. 279 și 280. Felul în care vede Dimitrie Cantemir rolul popoarelor barbare în istoria noastră este greșit. El încearcă să demonstreze împotriva izvoarelor că nici unul din popoarele migratoare n-au stat în Dacia. Pentru a dovedi inexactitatea teoriei, vezi materialul cuprins în cap. III din *Istoria României*, vol. I, Edit. Academiei, București, 1960, p. 670—722; R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, *România la Dunărea de Jos*, Edit. Academiei, București, 1968, p. 393—445.

¹⁸ *Ibidem*, p. 283 și *Istoria României*, vol. I, p. 660.

¹⁹ *Ibidem*, p. 284.

²⁰ *Ibidem*, p. 284. Cf. Cvula Moravsk, *Byzantinoturcica*, I, Berlin, 1958, p. 56 și urm.

²¹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 289.

²² *Ibidem*, p. 314.

²³ Studiul de față este un fragment dintr-o lucrare ce are în vedere felul în care istoria Sud-Estului european se reflectă în istoriografia românească din secolele XV—XVIII. Problemele legate de istoria slavilor și bulgarilor în furtunoasele lor relații cu Imperiul au fost analizate de aceea pe larg în capitole speciale.

²⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 326.

²⁵ *Ibidem*, p. 327—329, după Theofilact Sinocalta.

²⁶ *Ibidem*, p. 331—332, după Zonaras.

²⁷ Campaniile lui Heraclius contra perșilor din anii 622—628. Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 333—334. Printre aliații lui Heraclius sînt pomenite și triburile turce și chazare ce acționau din Caucaz.

²⁸ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 335. Este vorba de cuceririle arabe făcute în timpul „loctiitorilor profetului” (califilor) Abu Bekr și Omar. Cucerirea Ierusalimului nu s-a făcut în timpul lui Constantin III (641—668), cum lasă a se înțelege textul, ci în timpul lui Heraclius (637—638). Vezi A.A. Vasilev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, vol. I, p. 280.

²⁹ Principala tentativă de cucerire a Constantinopolului a început în 674 cînd arabii au încercat pe mare și pe uscat să străpungă zidurile orașului. Asediul a durat cinci ani (674—678). Victoria de mare răsunet a lui Constantin al IV-lea Pogonatul (668—685) împotriva arabilor, sub zidurile Constantinopolului (678) i-a determinat pe aceștia să accepte încheierea unui armistițiu de 30 de ani, fapte menționate de Cantemir, *op. cit.*, p. 337.

³⁰ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 353. Modul de expunere cronologică, introducerea unor aspecte ce nu privesc direct subiectul tratat, sînt caracteristice scrisului cronicăresc, pe care Cantemir n-a reușit în totul să-l depășească.

³¹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 344.

³² *Ibidem*, p. 351.

³³ G. Ostrogorsky, *Histoire de l'état Byzantin*, Payot, Paris, 1936, p. 190, 208.

³⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 349 și 351. Pentru problemele generale și bibliografia problemei, vezi G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 212—216.

³⁵ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 301, 312, 318, 315, 320, 321, 326, 330, 333, 335, 341 (aceasta pentru perioada 476—800).

³⁶ *Ibidem*, p. 295, 313, 325, 327, 332, 334, 337, după anul 800 acest titlu general se folosește doar de trei ori, așa că nu s-ar putea spune că fusese întrebuițat întimplător, doar ca o prescurtare.

³⁷ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 351, 359, 368, 370, 376, 380, 389, 390, 393, 396, 419.

³⁸ *Ibidem*, p. 359, 378, 395, 397, 399.

³⁹ *Ibidem*, p. 306, 370, apare folosit mai ales după anul 1204, cînd Cantemir începe să întrebuițeze numele ce indică de altfel cronomența etnică a Bizanțului. Titlurile de la notele 37, 38, 39 au fost date în ordinea cronologică a apariției lor.

⁴⁰ Stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, p. 39.

⁴¹ Stolnicul Constantin Cantacuzino, *op. cit.*, p. 60.

⁴² *Ibidem*, p. 60. Stolnicul se referă la starea de fărîmițare existentă în Italia și în Sfîntul imperiu romano-german.

⁴³ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 357.

⁴⁴ Mihail al V-lea a fost înlocuit căci „și acesta cu Sinatorii rău purtîndu-se, că ce măcar ceva în seamă nu-i băga”, *Ibidem*, p. 382 și p. 379.

⁴⁵ Evenimentele cu urmări dintre cele mai importante ce se petreceau la granița de est a imperiului, unde ofensiva turcilor selgiucizi capătă o mare amploare, nu sînt nici măcar amintite. Se înseamnă doar, prînderea împăratului roman Diogene și înfrîngerea armatei bizantine de către Alp Arslan (sultanul Hasan, cum îl numește D. Cantemir) în bătălia de la Mantzikert (1071), p. 386.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 378.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 379.

⁴⁸ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 381. Asupra acestor probleme vezi mai ales P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Edit. Acad. București, 1970, p. 56—65 și I. Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, Edit. Acad. București, 1971, p. 123—131 unde poate fi găsită întreaga bibliografie a problemei.

⁴⁹ Războiul bizantino-peceneg va dura între 1049—1053. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 382.
⁵⁰ Pe lingă lucrările de mai sus vezi și N. Bănescu, *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în „Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher”, III (1922); Idem, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 194; Nicolae-Șerban Tanașoca, *Les mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XI-e siècle*, în „Revue roumaine d'histoire”, XII, 1 (1973), p. 61—82.

⁵¹ D. Cantemir, *op. cit.*, p. 381—382. Asupra etniei acestuia vezi I. Barnea, *op. cit.*, p. 136 și P. Diaconu, *op. cit.*, p. 103—104.

⁷⁷ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 120; Simpatie față de cei asediați apare și în **cronica** bulgară „bieții greci care gem de atacurile asediatorilor”; I. Bogdan, *Ein Beitrag...*, p. 532. Vezi și M. Moxa, *op. cit.*, p. 191.

⁷⁸ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 11.

⁷⁹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 120; Radu Popescu, *op. cit.*, p. 11.

⁸⁰ Împăratul bizantin va persista la încercările sale de a obține ajutorul apusean pentru salvarea imperiului. Un aspect poate fi urmărit la C. Marinescu, *Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon*, în „Bulletin de la société historique de l'Académie roumaine”, t. XI, București, 1921.

⁸¹ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 16.

⁸² Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 120.

⁸³ Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p. 141, avînd ca izvor un cronograf grecesc, pe care Ioan Șt. Petre îl identifică cu cel aflat în manuscrisul 938 cu titlul „Adunarea istoriilor de la începutul lumii pînă la împărăția lui Constantin Paleologul, împăratul cel de pe urmă al grecilor, cuprinzînd și pentru împărăția turcilor. Încă mai cuprinde și pentru Vineția...” V. I. Bianu și G. Nicolaiasa, *Catalogul manuscrisurilor românești*, t. III, București, 1931, p. 150—153, nr. 938; Radu Popescu, *op. cit.*, p. 17.

⁸⁴ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 17.

⁸⁵ *Cronica sîrbo-moldovenească*, ed. cit., p. 191; Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 120; Gheorghe Brancovici, *op. cit.*, p. 104.

⁸⁶ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 72—73. Vezi și Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 196.

⁸⁷ *Ibidem*: subliniază poziția episcopului de Efes, Marco, care împiedică încheierea înțelegerii între bizantini și occidentali.

⁸⁸ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 17; Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 196, „Că nici un ajutoriu n-au dat și mai mult de căderea împărăției și bisericii Răsăritului au fost acel al optulea săbor dectit de folos”.

⁸⁹ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 17.

⁹⁰ Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 219 arată că în preajma luptei de la Varna „Împăratul grecesc purea scria la Vladislav craiul și la Iangul domnul Țării Ungurești cei din mijloc... să nevoiască să vie să dea ajutoriu împotriva turcilor, ca să să izbăvească creștinii de încunjiurarea păgînilor”.

⁹¹ Radu Popescu, *op. cit.*, p. 18... „Și au venit la Țarigrad și cerind corăbii să-i treacă, i-au dat grecii (vezi minte la greci) în vremea ce știea că au nevoie vrăjmașii lor, atuncea să fie nevoit să le facă mai rea poticneală, căt ar fi putut; iară ei le făcea bine de-i trecea și mai degrab”.

⁹² Steven Runciman, *Căderea Constantinopolului 1453*, Edit. științifică, București, 1971, traducere, note, postfață și îngrijirea științifică a ediției românești Alexandru Elian.

⁹³ *Cronica sîrbo-moldovenească*, ed. cit., p. 191. Pomenirea luării Constantinopolului de către turci, greșit datată „în anii 6962 (1454) august, în 26 de zilc...”, se găsește și în traducerea românească a letopisețului de la Putna, făcută pe la 1770 și aflată într-un sbornic copiat la 1800 de monahul Theofilact din Bisericiani. Importanța ei constă în aceea că a avut la bază o versiune necunoscută a letopisețului de la Putna, care conținea această știre, ce lipsește în Putna I, și Putna II, p. 68.

⁹⁴ O. Tafrahi, *Le siège de Constantinople dans les fresques des églises de Bucovina*, în *Mélanges offerts à M. Gustave Schumberger*, Paris, 1924, vol. II, p. 456—461 și în „Arta și Arheologia”, III, fasc. 3, Iași, 1929, p. 1—5 și V. Grecu, *Eine Belagerung Konstantinoples in der rumänischen Kirchenmalerei*, în „Byzantion” I (1924), p. 273—289.

⁹⁵ Gavril Protul, *Viața Sfîntului Nifon*, ed. Vasile Grecu, București, 1944, p. 47.

⁹⁶ Matei al Mirelor, *Istoria celor petrecute în Țara Românească*, ed. Al. Papiu Ilarian, p. 374.

⁹⁷ Mihail Moxa, *op. cit.*, p. 195. Gheorghe Brancovici, *op. cit.*, p. 107; Nicolae Costin, *op. cit.*, p. 239; Radu Popescu, *op. cit.*, p. 22; Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, p. 134—139; cf. postfață semnată de Al. Elian, la volumul *Căderea Constantinopolului* a lui Steven Runciman, p. 270—271 și 283—287, unde sînt analizate informațiile pe care le aduce D. Cantemir privind căderea capitalei imperiale.

⁹⁸ P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine au XVII-e et XVIII-e siècles*, III, în „Revue roumaine d'histoire”, X (1971), n. 4, p. 709.

⁹⁹ B. Ungebaun, *Les relations vieux russes de la prise de Constantinople*, în „Revue des études slaves”, Paris, I (1929), fasc. 1—2, p. 25—27; N. A. Smirnov, *Историческое значение русской „Повести” Нестора Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г.* în „Византийский вѣстник” VIII (1953), p. 50—71; I. Dujtchev, *La conquête turque et la prise de Constantinople dans la littérature slave contemporaine*, în „Byzantinoslavica”, Praga, 1956, 2, p. 283—289; pentru traducerile românești, vezi N. Iorga, *Une source*

négligée de la prise de Constantinople, in „Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine”, XIII, 1927, p. 58–128; V. Grecu, *La chute de Constantinople dans la littérature roumaine*, in „Byzantinoslavica”, XIX (1953), p. 53–81.

¹⁰⁰ A. Melega tipărește în 1869 sub titlul: *Fragment istoricu asupra ultimei distrucții a sântei cetăți Ierusalimului și a capitulării Vizantie, Roma noua acum Constantinopolul*, o traducere românească făcută după o ediție rusă din secolul al XIX-lea. P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 712–713.

¹⁰¹ Dimitrie Cantemir, *Istoria Imperiului Otoman*, p. 148–149.

¹⁰² Ocuparea insulei Rodos atrage atenția mai multor cronicari: Macarie, care însemnează că lupta de la Mohacs are loc „trei ani după ce au supus Rodosul”, cf. *Cronicile slavo-române*, ed. cit., p. 94 sau Radu Popescu, *op. cit.*, p. 41, amintește trădarea unuia din marii cetății”. D. Cantemir, *op. cit.*, p. 153.

¹⁰³ Constantin Cantacuzino, *op. cit.*, p. 63.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 62.

BYZANCE DANS L'HISTORIOGRAPHIE ROUMAINE ANCIENNE

Résumé

En interrogeant les écrits historiques des lettrés roumains du XV-e siècle — début du XVIII-e siècle, l'on a poursuivi les dimensions de l'intérêt manifesté envers l'étude de Byzance.

Au début, l'histoire byzantine a été connue dans les Pays Roumains sous une forme où prédominaient les aspects religieux et populaires, vu que les connaissances provenaient de chronographes byzantins qui ont circulé sous forme d'adaptations sud-slaves. L'horizon de connaissances commence cependant à se modifier lorsque après la parution à Venise en 1631 et 1637 des chronographes grecs bien connus de Dorothee de Monembasie et de Mathieu cigalas, ceux-ci sont diffusés dans les Pays Roumains où ils sont traduits et adaptés. La perspective dans laquelle est considérée l'histoire byzantine change en effet à peine à commencer par Démètre Cantemir et le „stolnic” Constantin Cantacuzène, changement facilité par de plus larges possibilités d'information, par la méthode qu'emploient les deux lettrés lesquels anticipent une investigation à caractère historique. Ils se sont penchés sur l'histoire byzantine en partant d'une base documentaire byzantine. Pour les rapprochements que l'on peut faire entre ces lettrés d'exception de la société roumaine et leurs confrères d'Occident il est significatif qu'ils ont disposé et utilisé des ouvrages imprimés après 1648 à Paris dans le corpus des historiens byzantins, *le corpus de Louvre*.

Dans la *Chronique de l'ancienneté de Romano-Moldo-Vlaques*, remarquable plaidoyer en faveur de la romanité et de la continuité des Roumains, Démètre Cantemir a cherché à démontrer, en s'adressant à ses co-nationaux, la présence ininterrompue des Roumains du côté gauche du Danube, qu'il a compris sous une forme politique autonome soit garantie par l'empire, soit conquise de celui-ci par les Roumains „l'arme à la main”. C'est pourquoi, il fait un exposé chronologique de l'histoire de Byzance — considéré comme un continuateur légitime de l'Empire romain — jusqu'en 1274, présentant seulement les aspects de cette histoire qu'il estime nécessaires à la démonstration proposée. Ce sont surtout des événements de politique extérieure. On retrouve en nombre réduit des jugements remarquables dans les témoignages écrits analysés. Mais il existe pourtant de nombreuses prises de position, comme par exemple chez le „stolnic” Constantin Cantacuzène et Radu Popescu envers les événements où envers les facteurs qui ont contribué à la diminution et, finalement, à l'écroulement de l'Empire.

ASPECTE ALE SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN VIZIUNEA CĂLĂTORILOR STRĂINI (1774—1821)

de MARIAN STROIA

Intervalul cuprins între tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) și revoluția lui Tudor Vladimirescu reprezintă o epocă complexă atât sub raport socio-economic cât și politic, cu serioase implicații asupra evoluției ulterioare, a Țărilor române.

Ca moment ce înglobează etapa finală a epocii medievale românești, el s-a caracterizat prin fenomene ce au reflectat destrămarea relațiilor de producție feudale și penetrația lentă, dar ireversibilă a relațiilor capitaliste, vestitoarele noului mod de producție și ale noii orinduirii social-economice.

Pentru Moldova și Țara Românească, perioada 1774—1821 se integrează în așa numita epocă a domniilor fanariote, a plasării la conducerea celor două țări a unor reprezentanți ai coloniei grecești din Constantinopol, instalați aici de către turci din rațiuni de siguranță politică și spoliere economică.

Așa cum s-a relevat în ultima vreme în istoriografia noastră; „Pe plan politic răstimpul acesta înseamnă un evident regres. Dominația Porții se accentuează concomitent cu presiunea economică. Domnii sînt numiți direct de la Istanbul. Crește cuantumul și numărul contribuțiilor, prestațiilor și darurilor către puterea suzerană și feluriții ei demnitari, ceea ce are drept urmare apăsarea tot mai mare a locuitorilor”¹.

Judecățile de valoare ale istoricilor, atât români, cât și străini asupra epocii nu sînt însă deocamdată unanime, mulți specialiști opinînd că nu se poate trasa cu ușurință o anume caracterizare sau alta, și că această etapă istorică este susceptibilă în continuare de noi investigații și priviri critice.

În cunoașterea realităților românești ale perioadei, între mărturiile documentare de un real interes și de o certă valoare istorică se înscriu și relatările călătorilor străini care, fie că au traversat teritoriul Principatelor în această vreme, fie că, au rezidat o vreme mai îndelungată aici.

Povestirile lor asupra celor văzute aici nu constituie totdeauna un izvor de primă mîină; uneori sînt sporadice, altele superficiale, cîteodată chiar subiective și răuvoitoare. Dar în ansamblu și aici ne raliem păreri exprimate de unul dintre cercetătorii problemei „ei sînt aceia. . . care scriu așa cum văd, iar constatările lor sînt foarte interesante și de cele mai multe ori obiective, deoarece n-au nici un interes să spună neadevărul. Cîteodată, însă, spusele lor ni se par răutăcioase, dar mai totdeauna ele sînt exacte; singurul dezavantaj pentru noi, dacă e cazul să-i zicem așa, e că în ceea ce scriu ei fac un fel de comparații cu țările și orașele civilizate de unde au plecat. Dar oricum ar fi însemnările acestora. . . , mărturiile lor întregesc cunoașterea diferitelor evenimente și redau atmosfera de altă-

dată din diferite regiuni ale țării, din anumite orașe și în special din București”².

Într-o documentată contribuție, care privește însă numai pe voiajorii francezi, Paul Cernovodeanu a stabilit chiar o delimitare între aceste diferite tipuri de relatări. El distinge, în cadrul însemnărilor : *dizertații* cu subiect istoric, social sau economic (unele pretinzându-se și docte lucrări monografice); *rapoarte* redactate la cererea superiorilor pe scară ierarhică (punând accentul pe regimul socio-politic); *jurnale de campanie* (ținute de ofițeri aparținând trupelor combatante în cursul ostilităților ruso-turce); *note de drum* (sub formă de memorii personale)³. Compartimentarea aceasta ni se pare a corespunde într-adevăr, destul de fidel tipurilor existente de izvoare aparținând călătorilor peregrinând pe la noi.

Pentru perioada pe care am ales-o, o sumară statistică (evident aproximativă, dat fiind existența probabilă și a altor izvoare încă nedescoperite) ne dă cifra de circa 50 (cincizeci) de călători diferiți care ne lasă mărturie scrise.

O utilizare exhaustivă a tuturor mărturiilor lor, așa cum de pildă a încercat și reușit Nicolae Iorga în vol. II și III ale *Istoriei românilor prin călători* nu este în intenția noastră; de altfel nu o permite nici spațiul relativ limitat al unei contribuții destinată publicării într-un periodic.

Această situație obiectivă ne-a impus selecționarea, în funcție de obiectivele cercetării urmărite, surselor aparținând unui număr mai restrâns de călători, încercând însă, sub raport cronologic, acoperirea ariei propuse. Investigația noastră a inclus, în acest fel, relatări provenind de la circa cincisprezece personaje (în paranteză fiind trecut anul sau anii presupuși ai voiajului) : Lionardo Panzini (1776), P. I. Cara (1777), Louis-Emmanuel-Henri-Alexandre, conte d'Antraigues (1779) Domenico Sestini (1779—1780), contele d'Hauterive (1785—1787), lady Craven (1786) Ștefan Raicevich (1777—1787), contele de Salaberry (1791), Christine Reinhard (1806), contele de Moriollles (1809), Auguste de Lagarde (1813), William Macmichael (1818), V. Bargrave (1820), F. G. Laurenson (1810—1821), W. Wilkinson (1821). După cum se poate lesne observa, avem de-a face cu observatori ai realităților noastre de naționalități și ocupații diverse : italieni, francezi, englezi, austrieci compun un tablou de o variată compoziție etnică și socială. Obiectivele și scopurile călătoriei lor sînt dintre cele mai diverse : fie că sînt chemați să ocupe un post în serviciul vreunui din domnii fanarioți (Panzini, Sestini, Carra, d'Hauterive), fie că se află în trecere însoțind un personaj politic sau nobiliar (d'Antraigues, Moriollles, Macmichael, Christine Reinhard), sau au ocupat funcții diplomatice în Principate (Șt. Raicevich, W. Wilkinson).

Mărturiile, cum e și firesc, sînt diferite ca întindere. Într-adevăr, nu pot fi puse alături notele fugitive ale unui d'Antraigues (care străbate în iunie 1779 Moldova în circa trei săptămîni), cu observațiile ample, întinse, detaliate și chiar bine documentate ale unui Raicevich, Wilkinson sau Laurenson (care au petrecut în Principate perioade ce au depășit deceniul).

Mai merită a fi luat în atenție și un alt aspect, legat de pregătirea și formația intelectuală a călătorilor, ea și de simpatiile lor politice.

Alături de personaje cu o pregătire complexă, uneori de o formație enciclopedică, sau cu titluri științifice la activ (Sestini, Panzini, Raicevich, Macmichael), Principatele sînt vizitate și de oameni al căror titlu nobiliar maschează o spioală de cultură sau o instrucție superficială.

Unii dintre călători, în fine, sînt emigranți, pe care vederile lor politice divergente i-au făcut să părăsească Franța în epoca Revoluției și a lui Napoleon (Salaberry, Moriolles, Lagarde etc.), în timp ce alții sînt partizani declarați ai Revoluției (Carra, d'Antraigues), sau devin funcționari superiori în aparatul guvernamental (d'Hauterive) abandonînd ideile și concepțiile revoluționare.

Majoritatea lor însă sînt adepți ai spiritului luminist al epocii, la noile mutații în gîndire pe care filosofia le operează acum în chip radical, fiind ca atare adversari și ostili sistemului feudal în esența lui, racilelor sale vizibile sau indirecte, ai exploatării și spolierii individului, partizani ai respectului pentru personalitatea și libertatea umană.

Așa se și explică de altfel, de ce întîlnim, în scrisul multora din ei, accente categorice de condamnare a *sistemului politic* pe care ei îl întîlnesc în Principate, a tuturor vicisitudinilor, racilelor și abuzurilor, într-un cuvînt a efectelor negative pe care epoca domniilor fanariote le-a avut asupra celor două țări românești.

Indiferent că e vorba de domnitori cum ar fi Constantin Moruzi, Alexandru Mavrocordat Firaris, Alexandru Ipsilanti, sau Alexandru Moruzi în Moldova, de Nicolae Mavrogheni, Constantin Ipsilanti sau Ioan Caragea în Muntenia, optica nu se schimbă.

„Un voevod tiran domnește în această țară”⁴ — notează de pildă d'Antraigues — trecînd prin Moldova la 1779 și condamnînd sistemul stoarcerii treptate a maselor începînd de la funcția cea mai înaltă în stat.

Treizeci de ani mai tirziu, o opinie la fel de vehementă o întîlnim la călătorul francez de Moriolles : „*Domni* — căci astfel sînt numiți, nu-și ocupă locurile decît pentru a se îmbogăți și a plăti scump Porții Otomane, care nu întîrzie, atunci cînd aceștia își fac o avere care valorează să-i cheme la Constantinopol, să le intenteze proces pentru oarecare pretext și să facă să fie strangulați pentru a le jefui bunurile. Astfel, acești suverani la bunul plac al sultanului, știind soarta care-i amenință, au grija de a-și pune pe cît posibil fondurile în siguranță pe măsură ce le adună; țîn informatori pe lingă Divan pentru a-i informa despre dispozițiile care se iau referitoare la ei, și, la prima știre alarmantă se grăbesc să părăsească țara în străinătate și să scape cordonului fatal. În acest fel își încheie domnia cei mai îndemînatici dintre ei”⁵.

Moriolles schițează astfel un succint, dar extrem de realist tablou al mecanismului raporturilor domnie — Poarta Otomană, implicita condamnare a procedurii implicînd și atitudinea critică față de spoliatorul Imperiu turcesc.

În deplină cunoștință de cauză scria la 1788 și Șt. Raicevich, care în calitate sa de fost agent consular austriac, în Principate avusese ocazia să cunoască sistemul în toate detaliile lui : „. . . nu există totuși guvernămînt mai despotice decît cel al acestor doi domni (din Moldova și Țara Românească — n. n. M. S.). . . Domnii pot să dispună de averea și viața supușilor . . . Ei dispun de tot și împart după voia lor pămînturile și satele în măsura în care au înstrăinat totul în favoarea propriilor lor interese cu acea ușurință care le e caracteristică. . . și schimbă după bunul lor plac pe supușii care ocupă funcțiile”⁶.

Cititorului european i se oferea astfel, cu un an înaintea Revoluției Franceze, un sugestiv și edificator tablou al autocratismului și bunului plac care a caracterizat majoritatea domniilor fanariote în țările noastre.

Cu cîțiva ani înaintea revoluției conduse de Tudor Vladimirescu, prin 1818, relatarea medicului englez Macmichael, aflat în trecere prin Prin-

cipate, confirmă persistența aceleiași stări de lucruri, fapt ce poate să contribuie la mai buna înțelegere și explicare a situației încadrate și a atmosferei care a precedat și pregătit terenul de desfășurare al mișcării: „Fenomenul extraordinar al unui despotism pur, exercitat de un prinț grec, care este el însuși, în același timp, un rob înjosit, se întilnește din nou, la București Autoritatea domnului e menținută prin intrigă, prin frica obișnuită pe care o inspiră stăpînirea turcească, toleranța națiunilor vecine și lipsa absolută de energie a locuitorilor înșiși (evenimentele de la 1821 aveau să desmintă această ultimă apreciere a călătorului englez-n. n.).

. . . . Același sistem de corupție existentă în administrația amin-durilor principatelor și nu e mărginit la funcțiile mai însemnate, ci e general și se întinde pînă la cel mai de jos agent al guvernului. . . . Astfel sînt relele care rezultă din rapacitatea ce deosebește cîrmuirea efemeră a unui hospodar”⁷.

Nu este mai puțin adevărat că au existat și laturi pozitive în activitatea unora dintre domnii fanarioți. Astfel, „în ordinea socială se desființează rîmînia, Țara Românească fiind *primul stat din Europa orientală și sud-estică unde are loc această eliberare*; se înființează școli și spitale, se fac apoi legiuiri noi, apar primele manufacturi de mari proporții; începe procesul de destrămare a vechilor relații sociale și de acumulare a capitalurilor”⁸.

„Bun cîrmuitor” și „om înțeleptcare au pus toate trebile țării în rînduială bună”, îl caracterizau de pildă cronicarii contemporani Enache Văcărescu și Dionisie Eclesiarhul pe Alexandru Ipsilanti (domn în Țara Românească între 1774—1782 și 1796—97 și respectiv în Moldova între 1786—1788).

Să urmărim, acum, în paralel și caracterizarea pe care i-o face un călător contemporan epocii, Panzini, care a petrecut o vreme la curtea domnitorului: „Principe mic și necunoscut de trei sferturi din Europa a orînduit sistemul politic inferior al Principatului, după ce a asigurat libertatea personală și reală a supușilor săi, ușurîndu-i de enormele greutăți și lucruri arbitrare sub care zăceau, învățîndu-i puțin cîte puțin cu ideea de ordine și de rînduială făcîndu-i să primească dulcele jug al unor legi înțelepte, drepte și blinde; rîvnește să trezească în ei voința de a se instrui. A înălțat o școală publică. Îi place s-o înzestreze cu un număr potrivit de instrumente și mașini de fizică. Vrea să se prevadă, mai puțin pentru folosul lui decît al publicului, cu o bibliotecă”⁹.

Este evident, un portret ușor idilizat în care accentul se pune mai ales pe elementele pozitive și realizările concrete (ce nu pot fi într-adevăr contestate), dar care omite și estompează condiția grea a maselor truditoare, a căror situație reală nu a înregistrat o *efectivă* îmbunătățire. Dovadă că același Panzini e silit însă, ceva mai departe să recunoască că „apăsările de neuferit an forțat cea mai mare parte dintre locuitorii să-și părăsească pămîntul țării și să se adăpostească în Ardeal, în Banatul Timișoarei și în vecinătatea Belgradului”¹⁰.

Trecînd peste exagerarea în ce privește nunăruil, a călătorului italian, vom vedea că imaginea *vieții rurale*, așa cum o ilustrează călătorii, era de natură să justifice o asemenea fugă a țăranilor, chiar dacă nu de o asemenea proporții¹¹.

La 1788, de pildă, Domenico Sestini remarcă înfățișarea de loc atrăgătoare a satelor din Câmpia Română, prezența locuințelor semiîngropate

de tip bordei. Călătorul italian descria înfățișarea lor exterioară și explica amplasarea lor în zone cât mai ferite, departe de căile principale de comunicații, prin rațiuni de securitate privind viața și avutul celor care le locuiau, în condițiile nesiguranței generate de dese războaie și năvăliri străine care aveau loc în epocă¹².

Modul cum se comportă reprezentanții aparatului de stat în această perioadă față de clasa producătoare este descris la rîndul său — cu multă veridicitate — de austriacul Raicevich : „Cum aceste contribuții nu apasă decît pe oamenii de la țară, percepătorul are mină liberă de a aplica toate felurile de vexațiuni și de șiretlicuri, pentiu a stoarce cît mai mult”¹³.

O zguduitoare descriere, mai detaliată a condițiilor de locuit ale unei familii țărănești (condiții care nu difereau probabil prea mult de la sat la sat) cu cîțiva ani înainte de revoluția lui Tudor Vladimirescu, ne oferă medicul englez William Macmichael. Episodul descris în Țara Românească de călător se desfășoară, cam la jumătatea drumului dintre Buzău și București : „un șopron aproape descoperit, plin de păsări, forma vestibulul la subterană, în care ne coborîm 3 scări și unde aflarăm două femei și trei copii, ghemuiți lîngă cîteva lemne aprinse, avînd pe o vatră, un horn făcut din lut ars se întindea deasupra focului și să apropia atît de mult de flacără, că lăsa abia, acelor ce să încălzeau astfel, loc de a-și viri capetele peste valurile de fum, care să suiau parte spre ogeag, însă mai cu samă să împrăstiau în jurul tainiții ce ne primise”¹⁴.

Asemănarea cu tabloul schițat de un observator intern (îl avem în vedere pe Dinicu Golescu) al acestei situații a țăranilor, este în rîndurile de mai sus, izbitoare¹⁵, și veridicitatea lor nu poate fi în nici un caz pusă la îndoială.

În condițiile de locuit mai sus descrise, se adaugă o alimentație săracă și simplă : „Țăranii se hrănesc prost — nota Moriolles la 1809. — Porumbul sfărîmat grosolan și turte de făină constituie felurile de mîncare obișnuite. Piinea este rară și nu se găsește decît la orașe, din cauza puținelor mori care sînt în țară”¹⁶.

Această stare de lucruri, pe care o cunoștea destul de bine, îl determină pe fostul consul englez, William Wilkinson să conchidă cu pesimism : „Nu există poate un popor mai oprimat de despotism și mai copleșit de impozite și de taxe ca țăranii din Muntenia și Moldova”¹⁷.

Cum se prezintă, în descrierea călătorilor, orașele noastre la finele epocii fanariote ? Procesul de dezvoltare al rețelei urbane se desfășoară încet, numărul locuitorilor lor nu este — cu excepția celor două capitale — București și Iași prea ridicat, iar înfățișarea lor e încă modestă, lipsită de strălucire. Între unele din ele (cele mai mici) și sate diferența constă uneori numai din numărul locuitorilor. Nu trebuie însă să uităm că ne aflăm încă în zorii epocii moderne și că despre o evoluție ceva mai spectaculoasă nu poate fi vorba decît abia din a doua jumătate a secolului XIX înainte.

„Orașul (Birlad — n. n.) pare un sat mare” — notează călătorul francez d’Antraigues. Tot el consideră că „în Galați casele, afară de unele din ele sînt la fel cu cele de la țară . . . ”¹⁸

Opinii similare sînt exprimate despre Tîrgoviște (căreia Panzini îi atribuie doar douăzeci de familii de locuitori — evident mult prea puțini), ca apoi Wilkinson să întărească și el, treizeci de ani mai tîrziu că „a fost încetul cu încetul abandonat de restul locuitorilor săi ; nu mai este astăzi decît un simplu sat”¹⁹. Enumerările de acest fel ar putea desigur continua, dar ele nu ar face decît să întărească odată în plus aserțiunea de mai sus.

Iată acum și comentariile despre cele două capitale — Iași și București — ale geografului și numismatului Sestini (1788). Ele — notează el — „sînt alcătuite din căsuțe cu grădini mari și curți ce ocupă suprafețe întinse. După ultimul război cu Rusia (n. n. — e vorba de cel din 1768—1774), în amîndouă orașele s-au ridicat multe palate și case mari de piatră, cu un singur nivel, confortabile, dar fără stil și ordine. La început se recurgea la acoperișuri din șindrilă, astăzi el se face din țigle de teracotă, înalte, în formă de unghi ascuțit, pentru a nu ceda sub greutatea zăpezii. În toate camerele există sobe pentru încălzit pe timpul iernii. După obiceiul turcesc, în centrul orașului se află piața în care se vînd mărfuri curente și alimente : dughenele sînt din paiantă, tencuite cu var, iar străzile acoperite cu blăni de lemn. În mijlocul piețelor se găsesc mănăstiri închise de ziduri groase, iar în curtea lor interioară se află tot felul de prăvălii pentru mărfurile de valoare.

Aceste construcții prezintă marele avantaj că pe timp de război îi apără pe bieții locuitori de furturile și nelegiuirile armatelor turcești (. . .)²⁰.

Iată cum apar ele în epoca revoluției lui Tudor, în descrierea plastică a unor atenți observatori străini : „Capitala Moldovei e așezată pe povârnișul unui deal : la apus și nord-vest se află un șes mlăștinos, prin care curge un iușor, care se revaisă primăvara și înecă tot șesul. . .

Orașul el însuși e un amestec de colibe joase, . . . acoperite cu șindrilă, și de case încăpătoare, zidite din cărămidă și înălbite cu var. Aceste din urmă au fost ridicate, cele mai multe, pe timpul ocupației țării de către Ruși. Stradele sînt pavate cu scînduri netede de lemn, neconținut stricîndu-se și rare-ori reparate.

Pe boieri, îmbrăcați în haine cu bărbi, alții purtînd numai mustețe, îi vezi pe stradă, mergînd sau călărînd *à la Turc*. . . , sau poate mai adese-ori, tologiți leneș și părănd foarte pierduți în calește sărăcăcioase, făcute la Viena. . . .” (Macmichael la 1818).

Cam tot din aceeași epocă, iată și relatarea de o remarcabilă plasticitate a descrierii aparținînd lui Wilkinson : „Cele două capitale ocupă o mare întindere de teren, casele fiind separate unele de altele și inconjurate de curți, de grădini și plantații de arbori. Toate clădirile sînt construite din cărămidă, și zidurile lor sînt tencuite și văruiute în afară și înăuntru. Se utilizează rar olanele, și acoperișurile sînt în mod obișnuit acoperite cu lemn.

Străzile celor două capitale, și am putea spune și ale altor orașe ale acestor provincii sînt, fără excepție, pavate cu bucăți mari de lemn, așezate de-a curmezîșul și legate unele de altele.

La unele suprafața este netedă, în timp ce altele din aceste traverse sînt lăsate aproape în starea lor naturală. În anotimpurile ploioase ele sînt în mod obișnuit acoperite de un nămol profund și lichid, iar vara de un praf negru și gros, pe care vîntul cel mai ușor îl ridică de o manieră foarte periculoasă pentru ochi și plămîni ; în afara acestor neajunsuri, este absolut indispensabil de a le înlocui complet odată la șase ani”²¹.

Atenția observatorilor este atrasă, cum era și firesc de sediul autorității domnești — palatul princiar. Însoțind cu comentariile sale traducerea lucrării lui Raicevich, francezul I. M. Lejeune ne oferă la rîndul său o sugestivă imagine a celui de la Iași : „Palatul domnesc, mai ales, care este construit în piatră și cărămizi și de o formă regulată, ocupă în lungime un spațiu destul de nou ; el nu are decît o singură aripă de fațadă, un etaj și un parter. Defectul care i se găsește, este acela că la o formă exterioară

europeană, dispunerea interioară este pe de-antregul orientală și că totul este sacrificat marilor săli ale aparatului și cancelariei de stat. El nu conține decît 70 de camere, deși ar putea cuprinde 100. A fost construit în 1804 de fostul domn Alexandru Moruzi care n-a avut satisfacția de a-l locui, căci abia fusese terminat și izbucni războiul între Rusia și Poartă. E închis de o incintă și clădit pe o înălțime care domină întreaga cîmpie udată de Vaslui (?) (evident Bahlui — n. n.) Grădinile sînt la picioarele colinei, dar inundațiile împiedică de a face ceva durabil”²².

În ce privește edificiul similar din București — informațiile călătorilor străini, coroborate cu mărturiile interne, atestă că: „Palatul din București era altădată (odinioară) un vast edificiu situat pe o înălțime, la o extremitate a orașului pe care îl domina pe de-antregul. În 1813 a ars într-un accident * și n-a fost niciodată reclădit. Ultimul domn a locuit în acest interval în două case particulare care au fost reunite în acest scop” (Wilkinson, 1821).

Acestea sînt numai cîteva aspecte ale tabloului societății românești în epoca amintită pe care am încercat să le prezentăm într-o manieră succintă, extrase din proza de voiaj a călătorilor străini. Sînt multiple aspecte care ar putea forma obiectul de investigație din partea cercetătorului: apar elemente ale procesului de modernizare a societății (în limbă, moravuri, costume) (cum ne relatează între alții d’Hauterive, Salaberry, Panzini, Lady Craven, Christine Reinhard ș. a.). Prețioase elemente de toponimie, ce confirmă existența la datele respective a unor așezări și localități ar fi iarăși utile investigației istorice contemporane și bineînțeles că exploatarea cu circumspecția necesară a acestor surse mai poate oferi multe alte informații utile istoricului contemporan.

Un lucru se mai cuvine credem, a fi spus. Dacă este adevărat că multe din relatările străinilor privind înfățișarea satelor și orașelor noastre de acum două secole le face să reiasă inferioare ca strălucire orașelor similare din Apus (lucru ce nu poate fi negat) nu trebuie uitat că în schimb teritoriul principatelor a fost în această epocă teatru de desfășurare a operațiilor militare în războaiele ruso-turce și austro-ruso-turce. Călătorii înregistrează și ei adesea consecințele acestor flagele, care, evident deși temporar au întîrziat totuși procesul de dezvoltare și înaintare al societății noastre.

În orice caz, mărturiile furnizate cu prisosință de observatorii străini, contemporani cu realitățile noastre de la sfîrșitul sec. XVIII și începutul celui următor, ne ajută să cunoaștem și să înțelegem mai bine tabloul civilizației românești de la finele epocii fanarioților.

Completate și coroborate cu izvoarele interne, privite cu discernămintul critic absolut necesar, raportate la poziția socială și formația intelectuală a autorilor lor, ele rămîn totuși prețioase documente referitoare la trecutul nostru istoric.

NOTE

¹ C. C. Giurescu, Dînu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, ed. II-a, Edit. Albatros, București, 1975, p. 492.

² George Potra, *Din Bucureștii de altă dată*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1981, p. 93.

³ Paul Cernovodeanu, *Les voyageurs français en présence des réalités roumaines de la période phanariote*, în „Revue roumaine d’histoire”, t. XIII (1974), pr. 5—6, p. 737.

⁴ C. C. Gane, *Domnița Alexandrina Ghica și contele d'Antraigues*. Edit. ziarului „Universul”, București, 1937, p. 87.

⁵ * * * *Le voyage en Moldavie du Comte de Moriolles (1809)*, publié, avec un introduction par Nerva Hodoș, Bucarest, 1903.

⁶ S. Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie traduit de l'italien par M. N. Lejeune*. Paris, 1822, p. 85, 86.

⁷ N. Iorga, *Un călător englez în țările românești trainte de Eterie*, în „Arhiva. Organul societății științifice și literare din Iași”, au VII (1896), p. 28, 31.

⁸ C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 495.

⁹ N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. 1981, p. 377.

¹⁰ *Ibidem*, p. 378.

¹¹ Sint concludente în acest sens rezultatele cercetărilor din ultimii ani în materie de demografie istorică care infirmă această idee, mai veche, a „depopulării” (vezi în special Ștefan Ștefănescu, *Aspects de la revolution démographique dans les Pays Roumains à la fin du XVIIIe siècle*, în „Nouvelles études d'histoire”, VI, p. 1-a, Edit. Academiei R.S.R., București, 1980, p. 309—326. Vezi de asemenea și Louis Roman, *Démographie et société aux Pays Roumains (XVIe — XIXe siècles)*, în *Idem*, p. 283—295.

¹² *Prin Țările române. Călători străini din sccolul al XIX-lea*, p. 52.

¹³ *Voyages en Valachie...*, p. 114.

¹⁴ N. Iorga, *Un călător englez...*, p. 29.

¹⁵ „Niște odăi în pământ, ce le zic bordei, unde intrind cinevaș, nu are a vedea alt. decit o gaură numai în pământ, încit poate încăpea cu nevasta și copiii împrejurul vetrii și un coș de nuiele scos afară din fața pământului și lipit cu balegă”. Cf. Dinicu Goleseu, *Însemnare a călătoriei mele...*, ed. Mircea Iorgulescu, București, 1977, p. 86.

¹⁶ *Le voyage en Moldavie...*, p. 28.

¹⁷ *Tableau historique géographique et politique de la Moldavie et de la Valachie*, par W. Wilkinson, Paris. Anth. Boucher, 1821, p. 140.

¹⁸ * * * *Prin Țările române. Călători străini din sccolul al XIX-lea*. Antologie, traducere, studiu introductiv și note de Simona Vărzaru, Edit. Sport-Turism, București, 1984. p. 51.

¹⁹ *Tableau historique...*, p. 79.

²⁰ *Prin Țările române...*, p. 52.

²¹ *Tableau historique...*, p. 80.

²² *Voyage en Valachie*, p. 124, nota 1.

* E vorba din incendiul din decembrie 1812, Wilkinson greșind aici anul. Nu este singurul exemplu de informație eronată (Lejeune dă la 1822 — cifra de 80 000 de locuitori pentru București, cind acesta nu înregistrează decit cca. 70 000 la recensământul din 1831. Cf. D. Berindei, S. Boufăciu, București, *Ghid turistic*, Edit. Sport-Turism, 1978, p. 14).

ASPECTS DE LA SOCIÉTÉ ROUMAINE DANS LA VISION DES VOYAGEURS ÉTRANGERS (1774—1821)

Résumé

A l'époque où la société roumaine traverse l'étape de la désagrégation irrémédiable du régime féodal et les apparitions des germes du régime capitaliste, les sources documentaires internes sont complétées et enrichies par les notes des voyageurs étrangers du temps.

Le grand nombre des personnages qui passaient par les Principautés Roumaines dans la période comprise de 1774 à 1821, choisis pour leurs significations historiques — et l'ampleur des témoignages laissés par ceux-ci ont obligé l'auteurs à effectuer parmi eux une sélection représentative.

De même en utilisant les renseignements d'environ 16 voyageurs étrangers qui avaient diverses origines et différentes formations intellectuelle et appartenance politique, l'étude tâche d'effectuer une brève incursion à

travers le paysage de la société roumaine à la fin du XVIIIème siècle et le commencement du XIX-e.

On suit spécialement les récits qui concernent le règne et son impact social, l'aspect des villages et les conditions de vie des paysans et, finalement, l'image des villes de Moldavie et de Valachie, en mettant l'accent sur leurs capitales, Jassy et Bucarest.

Les conclusions de l'article convergent à souligner le caractère, en général subjectif, des appréciations faites par les voyageurs étrangers, sur la réalité roumaine observée et enregistrée par écrit; leurs informations complètent et achèvent réellement le tableau d'une société à une époque où les transformations des structures sociales et politiques se présentaient comme lentes mais irréversibles.

ISTORICI ROMÂNI ȘI LUMEA GERMANĂ (DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIX-LEA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA)

de DAN BERINDEI

Dacă Dimitrie Cantemir a fost ales membru al Academiei din Berlin, scriind la îndemnul acesteia *Descriptio Moldaviae*, Mihail Kogălniceanu a fost cel dintâi istoric român care și-a petrecut o parte a tinereții sale în același oraș german¹. Fără a obține o diplomă universitară, el a urmat cursurile lui Ranke, ale lui Gervinus și ale lui Savigny, l-a cunoscut pe Alexander von Humboldt, și-a publicat la Berlin primul tom (pe cel de-al doilea nu-l va mai realiza vreodată!) al lucrării consacrată istoriei poporului său, ca și două broșuri și mai ales a *înțeleș* decisivele procese înnoitoare ce aveau loc în lumea germană. „Mulțumită contactului meu cu atîția bărbați însemnați ai Germaniei și primit în cercurile politice din Berlin — declara în fața Academiei în 1891 Kogălniceanu — am avut fericita ocaziune și puțința de a-mi îmbogăți mintea cu ideile reformatrice ce atunci inspirau înaltele inteligențe ale Germaniei”². În 1838, Kogălniceanu a părăsit Berlinul înapoiindu-se în patrie. Avea să se mai întoarcă, lui revenindu-i, patruzeci de ani mai târziu, să apere acolo interesele supreme ale națiunii sale în fața Congresului european prezidat de Bismarck.

Spre sfîrșitul anului 1858 și pînă în primăvara anului 1860, un alt istoric român, transilvăneanul Alexandru Papiu Ilarian, a cercetat bibliotecile și arhivele berlineze, înainte ca, reîntors în Principatele Unite, să publice vestitul *Tesaur de monumente istorice* (1862—1864), în care avea să cuprindă și roadele cercetărilor sale din Germania acelei vremi. „În Berlin, mulțumită preainvățatului profesor și amic al meu, Zinkeisen, autorul renumitei istorii a imperiului otoman — scria chiar Papiu în paginile introductive ale primului tom al savantei sale reviste — precum și preademenului custode al bibliotecii regesci, doctor și profesor Gosche, culesei cu diligență din cele 48 volumeni de manuscripte italiene, cunoscute sub titlul de *Informationi politiche*, tot ce aflai într-însele despre românii din secolii XVI, XVII”. El pătrunsese și în „arhivul secret al statului” fiind „primit aici cu o rară umanitate” de doctorul Friedländer. De la Berlin, Papiu călătoria și în Poznan, teritoriul polonez ocupat de Prusia, unde a lucrat în „renumita bibliotecă” a contelui Dzialynski³.

Venit în capitala Prusiei ca însoțitor și supraveghetor al fiilor lui Panait Balș, neavînd de înfruntat probleme de ordin material, Alexandru Papiu Ilarian a putut să se dedice în largă măsură studiilor istorice. Abia sosit, el s-a grăbit să invite pe vărul său Iosif Hodoș să vină să-l viziteze (ceea ce acesta n-a putut realiza, neîngăduindu-i-se plecarea în Germania de către autoritățile polițienești vieneze). „Treci prin Praga și Dresda, că este mai frumos și mai interesant”, îl îndemnase Papiu pe Hodoș, adăugînd apoi: „Ajungînd în Berlin, vei descăleca la Hôtel du Nord, sau mai bine vino de-a dreptul la mine, Französische Strasse No 8, 2^{ea} Treppe

links *, unde am să șez pîn'la finitul luni. În Berlin nu vei cheltui nici măcar o para. Ai să șezi la mine, unde vei avea toate comoditățile posibile. Și anume, vei avea una sau și două odăi separate și elegant mobilate. Vei avea mîncare și ciubuc și pat și o petrecere și o bucurie precum n-ai avut. . . . poate, niciodată". Îi mai făgăduia să întilnească „tinerii familiilor celor mai ilustre ale Moldovei", aflați la studii în Germania. Și apoi ținea să-i evidențieze deosebirea dintre o Viena, capitala retrogradă a unui imperiu aflat în apusul său și orașul menit să devină capitala statului german în curs de unificare. „Ce are de a face Viena cu Berlinul? — exclama el — Chiar să mă pot duce eu la Viena, totuși tu trebuie să vii la Berlin; cînd, altădată, ți se va mai prezenta ocaziunea de a vedea partea cea mai frumoasă a Germaniei și însăși capitala inteligenței germane?"⁴ Hodoș n-a mai venit, iar Papiu s-a dedicat cu pasiune vreme de aproape doi ani activității de cercetare, anunțînd în scrisori prietenilor săi descoperirile sale. „Aici — preciza el lui Iacob Mureșanu, confirmînd și ceea ce avea să scrie apoi și în „cuvîntul înainte" al revistei sale, doi ani mai tîrziu — am făcut cunoștință cu mulți oameni învățați, cari îmi dau mină de ajutor la această întreprindere. . . ." ⁵

După Papiu Ilarian înregistrăm prezența în Germania a lui Alexandru D. Xenopol, *cel dintîi istoric român care a întreprins acolo studii finalizate*. „Timpul cel scurt ce voi fi aici — scria el în primăvara anului 1868 lui Iacob Negruzzi — îl voi întrebuița nu atîta pentru studiul propriu al istoriei, aceasta e peste putință, ci numai pentru a-mi deschide cu încetul calea pe toate ramurile necesare pentru cunoștința ei, a căpăta o știință solidă despre izvoarele de unde curge și mijloacele de a le cerceta, apoi întorcîndu-mă în țară, voi căuta să aplic ceea ce voi fi adunat la istoria scumpei noastre țări" ⁶. Avînd la dispoziție subvenția relativ modestă a *Juramei*, ca și ajutoarele ce i le putea trimite din puținul și greul său tatăl său Dimitrie Xenopol, tînărul a dus o viață de muncă echilibrată în capitala Prusiei acelei vremi. Curînd după plecare, tatăl său îi adresase rînduri de reală dragoste paternă. „Fă studii serioase — îi scrisese el — . . . îngrijește-te și cruță-ți sănătatea : aceasta-i esențialul; nu bea prea multă bere, căci ar putea să-ți faci rău, cum nu ești obișnuit cu ea; ai grijă de bani și folosește-i cu cea mai mare economie, potrivit mijloacelor modeste de care dispui . . . fii politicoș cu toată lumea, dar nu te arunca orbește în brațele primului venit; studiază-i bine pe cei cu care te aduni și mai cu seamă pe cei cu care trebuie să trăiești. . . scumpe fiu, studiază moravurile țării . . ." Dimitrie Xenopol își manifesta apoi oarecare îngrijorare în legătură cu gazda pe care și-o alesese fiul său : „Îmi spui că te-ai instalat la o germană; ai deci o locuință, ce înseamnă deci adresa la hotel Roth; casa germanei n-are stradă, număr? e în vîrstă, căsătorită ori nu, are copii, care îi e situația și numele? Este o familie onorabilă?" ⁷. Într-o scrisoare următoare, tatăl își îndemna fiul și la distracții, precizînd : „plimbări, teatru, spectacole, conversații temeinice" ⁸.

Contrar temerilor tatălui său, Xenopol se adaptase relativ ușor mediului ambiant berlinez, ducîndu-și existența în bună măsură însă între români și stînd cu Gheorghită Negruzzi și îndrumîndu-l. La <22 noiembrie >/4 decembrie 1868 el îl informa pe Iacob Negruzzi : „. . . noi avem gîndul de a forma o mică societate literară și științifică română cu frații români care se mai află pe aici" ⁹. Scrisorile îi înfățișau preocupările științifice, opiniile sale față de conținutul „Convorbirilor literare", ale căror numere le

primea și le comenta pe larg, dar mai puțin aprecieri față de noua lume în care se găsea strămutat. Ezita poate a i-o înfățișa lui Iacob Negruzzi, bun cunosător al ei : „Să-ți descriu Berlinul, pe nemți, cred că e de prisos ; îi cunoști pe degete”¹⁰. Tatălui său i-a comunicat însă surpriza pe care a provocat-o „berlinezilor” când împreună cu alt compatriot și-au comandat mălai și brânză, pentru a-și face tradiționala mămăligă. „Nu este de mirare, îi răspundea Dimitrie Xenopol, că berlinezii găsesc extraordinar, ceea ce la noi nu este decît obișnuit” ; il îndemna, în consecință, să-și mănince liniștit mămăliga¹¹ !

În vara anului 1868, Xenopol a făcut o excursie la Potsdam, fapt pe care îl comentează tot tatăl său într-una din scrisorile sale, în urma primirii din partea fiului a descrierii acestei scurte călătorii, manifestîndu-și totodată încrederea față de ceea ce putea oferi Berlinul tînărului său fiu : „cultură, înțelepciune, bune moravuri, religie și unde teoria merge braț la braț cu practica”¹². Excursia la Potsdam reprezentase un scurt și destul de neobișnuit intermezzo în timpul perioadei pe care Xenopol a petrecut-o la Berlin. Cunoștințele sale inițial slabe de limbă germană („slabă cunoștință” mărturisea chiar el în *Istoria ideilor mele*)¹³, faptul că se înscriesese la două facultăți și că urma „un prea mare număr de cursuri”¹⁴ — cîte patru la fiecare —, că lua lecții de pian și urmărea concertele și că a colaborat activ la „Convorbiri literare” în timpul acestor ani de studii, îi mărgineau la foarte puțin timpul disponibil, lucru care se reflectă, de altfel, în scrisorile pe care le trimitea lui Iacob Negruzzi. Vizita totuși „foarte des” muzeele de artă, deși era totodată un student sîrguincios la cursurile lui Mommsen, Curtius, Ranke, Gervinus și Rudolf¹⁵. Înainte de a-și trece doctoratul în drept, el a studiat cu mult sîrg și limba latină pentru a putea fi în măsură să-și susțină teza verbal în această limbă¹⁶.

Dar cu toate aceste asidue preocupări, el nu era străin de ceea ce îl înconjură. Într-o scrisoare aducea critici acelor învățați germani „care se încearcă a tot demonstra că străbunii lor germani erau popoare de moravurile cele mai pure”, dintre aceștia fiind exceptați doar francii . . . ca străbuni ai francezilor și-i mai învinuia pe aceiași că, judecînd „cu așa severitate pe toți istoricii clasici”, manifestau totuși „încredere oarbă lui Tacit” în ceea ce privea scrierea lui favorabilă referitoare la înaintașii poporului lor¹⁷. La <24 ianuarie >/5 februarie 1869, o scrisoare a lui Xenopol exprima indignarea sa față de un articol din „Neue Freie Presse” pe care-l citise și care defăima România, „prezentînd fapte singurătice ca expresiunea stărei țării întregi” ; „ceea ce susțin eu, își preciza el poziția, este că corupțiunea, nemoralitatea este mai aceeași în toate statele și că din cîteva exemple grozave adunate de ici și colo, nu se poate stigmatiza un popor întreg”. Își manifesta totodată intenția de a nu sta pasiv, „invitat fiind chiar de mai mulți germani”, a lua poziție în presă¹⁸, ceea ce în fapt n-a putut însă realiza.

Neîndoielnic, A. D. Xenopol s-a integrat lumii berlineze, dar preocupările științifice au rămas dominante la el. Scriînd lui Iacob Negruzzi despre irosirea timpului de muncă de către fratele său Gheorghiuță, el îi arăta că vrînd a „ieși mai eftin” ei se stabiliseră la un hotel. „Societatea e continuă aici — relatea mai departe Xenopol — După masa rămîn totdeauna cîteva și Gheorghiuță se ia cu dînsii, petrece împreună, sara se duce la bal sau la concert și vine tîrziu, astfel că orice ocupațiune serioasă e imposibilă pentru dînsul”¹⁹. Evident, Xenopol nu se implica aceluiași fel de viață, căci intensă sa muncă nu-i îngăduia decît scurte răgazuri. Totuși, în vara

anului 1869 o decepție în dragoste, mărturisită lui Iacob Negruzzi, l-a determinat la o mai deplină integrare în lumea berlineză. „Am fost într-un fel de amorțeală — scria Xenopol — pe care mi-o procuram singur mergând în toate părțile la preumblare, la teatru, la concerte și la care a contribuit mult bietul Gheorghiuță, care are o inimă de inger. . . Pascal, Beaumarchais și muzica mă liniștesc. . .”²⁰ „Cetesc poezii de Goethe și Heine, cetesc viața lui Goethe de Lewes — îl mai informa el peste două săptămâni pe Iacob Negruzi — merg des la teatru, la drame mai cu samă, ascult muzica adincă a genilor armoniei și toate aceste emoțiuni ce le simte sufletul, se adună împrejurul unui chip, pe care în zadar caut să-l îndepărtez prin citire serioasă și lucrarea aceea a științei”²¹.

Cîteva luni mai tîrziu, consolat sufletește, traducea *Hermann și Dorothea*. Xenopol îi dezvăluia acum lui Iacob Negruzzi preocupările sale diverse : „Abia acuma găsesc timp pentru a-ți răspunde ; ocupațiunile de tot felul pe de o parte, serbătorile, pe de alta, mi-au răpit pînă la cel de pe urmă moment. . .”²². Deși trăia în lumea germană, el se arăta necontenit preocupat de colegii săi români, veniți, ca și el, la învățătură înaltă. La <21 martie>/2 aprilie 1870 îi cerea lui Iacob Negruzzi sprijin pentru studentul filolog V. Burlă, precizîndu-i : „Nci aice am făcut o mică colectă pentru a-i înălța curajul și speranța”²³. Două săptămîni mai tîrziu, Xenopol mulțumea pentru prompta ajutorare de către *Junimea* a lui Burlă²⁴. În general, trebuie spus că nu-l satisfăcea poziția majorității tinerilor români aflați la studii, împreună cu el, deoarece aceștia erau mai ales preocupați să-și caute „de propriile lor interese”²⁵.

Cînd a izbucnit războiul franco-german, Dimitrie Xenopol își sfătuia îngrijorat fiul : „Fii prudent și cînd îmi scri, nu vorbi niciodată de război”²⁶. Dar tînărul era departe de a avea temerile tatălui său, căci la <29 octombrie>/10 noiembrie 1870 a trimis o lungă scrisoare lui Iacob Negruzzi în care războiul ocupa un loc central. „Eu cred un lucru, mărturisise el prietenului său, că dacă republica se va putea stabili în Franța atunci tot țara aceasta va avea înriurirea cea mai însemnată asupra mersului lucrurilor”. „Franța — își dezvoltă el ideea — este în ceea ce privește instituțiunile politice sau măcar aptitudinea pentru îmbunătățirea lor mult înaintea Germaniei”. El considera că era „vorba de realizarea libertății” și că „aceasta mai are să-și facă calea ei în Germania”. „Cînd merg la Universitate, exemplifica el, și aud modul cum un profesor cu idei libere trebuie să le exprime pentru a putea să le spună, atunci mă conving din ce în ce mai mult de treapta politică încă joasă pe care stau germanii”. „. . . în Germania — își dezvăluia el deplin ideea — nu guvernul împiedică atîta pe profesori a vorbi cum gîndesc, cît spiritul public”. El considera în același timp că obiectivul pe care și-l propusese să-l realizeze națiunea germană era just, referindu-se neîndoielnic la unitatea statală, dar această judecată nu-l împiedica să judece dialectic. „Germania — scria el în consecință — . . a pornit lupta din o cauză dreaptă și acuma nu-i pare rău a merge mai departe, de cum credea, a cîștiga pe de o parte gloria în afară, pe de altă parte în lăuntru arătînd lumii tăria monarhiei și slăbiciunea republicei. O împleticire de dreptate și nedreptate, de porniri nobile și interese joase sînt motorii complicați a întîmplărilor de astăzi”²⁷.

Dar Xenopol se apropia de sfîrșitul stagiului său berlinez. Continua să fie preocupat de mica colonie studentească de români. El semnala lui Iacob Negruzzi sosirea a doi noi tineri români, cel dintîi Ioan Danu — venit pe jos și fără pașaport ! — cel de-al doilea un tînăr originar din Transilvania²⁸. Îl interesau și evenimentele. La <6>/18 ianuarie 1871 Xeno-

pol și-a încheiat o scrisoare anunțind lui Negruzzi : „ . . . în astă saună Berlinul este capitala imperiului German”. Anunțind împlinirea unității statale a Germaniei, el își exprima totodată admirația față de rezistența locuitorilor Parisului : „Cînd mă gîndesc la rezistența parisiensilor, credemă că nu știu ce să mai judec. Adeseori oamenii cei mai veseli, cei mai ușori sînt în stare de a opune sufletul cel mai mare . . .”²⁹. În preajma susținerii doctoratelor, cînd exersa asiduu limba latină, el se gîndea totuși și la cercetarea „avuțiilor” Bibliotecii berlineze „pentru a provoca și înzestrarea Bibliotecii noastre cu oarecare opuri de mare însemnătate”³⁰.

La 18/30 mai 1871. A. D. Xenopol se înapoia la Berlin după o excursie de două zile pe care o făcuse în insula Rügen. Era evident că nu-și acordase pînă atunci multe răgazuri similare și că nici mijloacele materiale modeste ce-i stătuseră la dispoziție nu-i creaseră condiții favorizante unor astfel de ieșiri din mediul berlinez. Scriind în ziua următoare lui Iacob Negruzzi își manifesta de-a dreptul entuziasmul. „Cite frumoase impresiuni am avut în aceste două zile, îi relatea el, cînd așa vra să ți le spun toate, așa umplea mai multe coli. Pentru a doua oară văzui astă dată marea și sub un aspect mult mai măreț decît cealaltă dată”. Omul de știință cedează literatului descrierea locurilor : „. . . Punctul unde am desbarcat (Stubbenkammer), se înalță la vreo 500 de picioare deasupra mării, maluri prerusse de cridă cu totul albă și cununate de păduri înalte de brazi și de fagi. Cînd te urci pe mal, vezi marea la o întindere nesfîrșită printre porțile naturale făcute de nalții arbori ce-și împreună virfurile cununei lor. Săra efectul este deosebit ; stîncile cele de cridă par a deveni transparente. te gîndești fără să vrei, la poveștile cele ce spun de palaturile de cristal și petre scumpe . . . Cînd stai cîtva timp cu ochii țintiți în depărtare, mare și aer și cer par a nu face decît una, marea nu mai samănă a fi decît aer sau eter condensat. O înșelare fărmeacătoare te face să crezi că plutezi (sic !) în aer, că ești în aer, poate în lăcașul zeilor Gothan și Hertha a căror cult odinioară se serba în pădurile insulei . . .”. Xenopol nu se mulțumise să contemple, ci purtase discuții cu țărani, fiind impresionat de faptul că aceștia nu mai cunoșteau legendele de la înaintașii lor, ci unul dintre ei doar din lecturi. Deplîngînd această situație tînărul exclama : „viața ideală dispărînd cu totul, caracterele și moravurile decad ; numai traiul zilnic, numai interesul bănesc, material, mai este un motor puternic și aceasta nu e nici odată semn bun”. Potrivit opiniei sale, noile „stabilimente de băi”, „banul și moda” contribuiseră la schimbarea mentalului localnicilor. „Stîngerea pînă și a legendelor — mai scria el amicului său — poate fi considerată ca un progres dacă privim în acest fapt nimicirea superstițiunei. Din alt punct de vedere este însă desigur o pierdere”³¹.

În luna iunie, Xenopol își încheie studiile în Germania. Obținuu doctoratul în drept la Berlin și cel în filozofie la Giessen, acordîndu-i-se calificativele „magna cum laude”. Reușise să depășească și greaua probă a alcătuirii doctoratului în drept în limba latină, stilizatorul negăsindu-i „decît vr'o 15 greșeli”. El a făcut față și susținerii publice a tezei, răspunzînd în latinește nu numai membrilor comisiei, dar și unei „întîmpinări” din sală. „În urmă — nota el în *Istoria ideilor mele* — întreaga adunare izbucni în aplauze”³².

Bogdan P. Hasdeu a avut și el legături cu lumea germană, în corespondența sa externă întîlnindu-se numele unei întregi serii de filologi germani, mai ales romanisti, lipsind însă, poate paradoxal, legăturile cu istoricii germani. Printre corespondenții săi pot fi amintiți Georg Curtius,

Gustav Gröber, Wilhelm Rudow, Uli Schanz, Adolf Tobler, Gustav Weigand și mai ales Hugo Schuchardt, de la care Hasdeu a primit în intervalul 1874—1897 peste 50 de scrisori ³³. Pe drept cuvânt, Al. Săndulescu a situat acest ultim schimb epistolar — „al doilea ca importanță după acela <purtat de Hasdeu> cu <fiica sa> Iulia. . . ” — „printre marile dialoguri epistolare, interesînd atît cultura română, cît și cea germană” ³⁴. Grigore Tocilescu a ținut conferințe despre rezultatele săpăturilor sale la Adamklissi la Dresda și Colonia ³⁵.

Legături cu lumea germană a avut și Dimitrie Onciul, format de școala istorică austriacă și căruia nu i se puneau ca altora dintre istoricii români probleme de însușire a limbii. În 1889 el a efectuat un stagiul de specializare academică în Germania, folosind această deplasare și pentru a întreprinde, ca și Alexandru Papiu Ilarian, unele cercetări de arhivă. Era chiar anul în care Academia Română îl alesese membru corespondent ! Dar sirguinciosul Onciul a considerat că nu avea decît de cîștigat în a se înscrie la Universitatea berlineză în semestrul de vară al anului 1889 pentru a audia cursurile și a culege experiență. Wilcken ținea un curs despre istoria vechiului Orient, Treitschke își dedicase prelegerile istoriei Italiei, Rodenberg istoriei orașelor germane, Schiemann istoriei Hansei, pentru ca Sternberg să se consacre istoriei Cruciadelor, iar Koser istoriei Prusiei ; l-a interesat probabil în mare măsură pe Onciul și lecțiile lui Breslau referitoare la istoria secolelor XIV și XV ³⁶. În arhive a copiat materiale privind secolele XVII și XVIII, lucrînd și el ca și Papiu, în „arhivul secret” (Geheimes Staatsarchiv) ³⁷. Peste cîțiva ani relatea lui N. Iorga ceea ce lucrase : „extra-sele și copiile ce le-am făcut din arhivele de la Berlin privind politica Prusiei, Austriei și Rusiei cu privire la principalele românești în timpul lui Frederic II” ³⁸.

O scrisoare a lui Onciul adresată tatălui său, în Bucovina, la 27 aprilie/9 mai 1889, din Berlin, păstrată din nefericire doar fragmentar, este revelatoare în a dezvălui felul în care istoricul bucovinean luase primul contact cu lumea germană. La Dresda nu stătuse decît o zi și jumătate, deși ar fi rămas „cel puțin o săptămînă”. „Orașul — nara el — are o înfățișare foarte plăcută, curat cum n-am văzut altul, zidiri foarte frumoșele și drăgălașe, vile peste vile cu grădinuțe bine întreținute, totul parcă ar fi scos din cutie, cu un cuvînt : un oraș-model, în care numai de-a dragul să trăiesci”. L-au încîntat și bogatele colecții de obiecte de artă și anticichități. „Cît am fost acolo, scria el tatălui său, mai tot timpul de zi am umblat pe la muzee și n-am putut sfîrși de a vedea toate, atît de multe sînt de văzut”. I-au plăcut și localnicii : „Saxonii sînt oameni blînzi și tăcuți, încît nu le auzi gura ; bărbații mai frumoși decît femeile, amîndouă sexurile se poartă foarte curat și cu cuviință. . .”. Despre Berlin, fiind sosit doar de cîteva zile, a evitat să-și exprime o opinie categorică, remarcînd totuși că „ea nu poate fi tocmai favorabilă”. Deosebindu-se de părerile lui Papiu Ilarian din 1858, deși aprecia edificiile de pe Unter den Linden, comparînd capitala Germaniei cu cea a Austriei o prefera pe aceasta din urmă. „E drept că Berlinul a întrecut în multe Viena — scria el — dar cu toate acestea Viena îmi place mai bine, fără să știu a-mi da seama pentru ce . . . ” ³⁹.

Cînd la capătul anului 1892, venind de la Paris, Nicolae Iorga a sosit la Berlin, „în această Germanie de un așa de mare prestigiu”, cum nota-

el mai târziu în *O viață de om*,⁴⁰ sosea acolo un istoric care a știut să ciștiguie ca nimeni altul prețuirea confracților săi și care s-a dovedit totodată un observator al realităților germane ale vremii. Berlinul l-a întâmpinat într-o zi de iarnă, „alb de zăpadă” și străbătut de vânturi care „înghețau brațul pînă la cot” și aceasta cu atît mai mult pe tînărul obișnuit pînă atunci cu iernile ușoare ale Parisului. Nu i-au plăcut nici „casele fără trecut” lipsite de „patina de fum și de istorie a celor din Paris”, nici străzile largi în care șuera vîntul, nici sobrele biserici protestante, dar mai ales — nota el peste patruzeci de ani, poate și sub impactul evenimentelor din Germania anilor 1933—1934 — a fost neplăcut surprins de faptul că „supt zero erau privirile oamenilor”, care după spiritul liber al capitalei Franței îi păreau „că sînt comandați, că se găsesec totdeauna supt ordin și gata de o temută inspecție”. L-a izbit și cultul ce se acorda uniformelor și faptul că în fața unui simplu sublocotenent „era bine să-i faci loc pe trotuar”, Dar sub *drill* și *exerzieren*, Iorga a întrezărit „și altceva” și anume : „o burghezie nu atît de deosebită față de cea franceză și un intelectualism familiar în legăturile sale de școală și de societate și chiar rebel față de formidabilul Stat care se clădise în fața și contra lui, dar nu și peste dînsul, strivindu-i mîndria și aspirațiile”⁴¹. Într-o țară industrializată, cu o muncitorime puternică și un partid socialist impozant, Iorga n-a avut răgazul și poate și înclinația de a zăbovi și asupra acestor aspecte ale lumii germane de la sfîrșitul veacului trecut. În schimb, el evoca, peste ani, pe cei care îi întîlnise în pensiunea sa berlineză de pe Dorotheenstrasse⁴², pentru a trece apoi la o sugestivă prezentare a lumii universitare, privită din nou de el în comparație cu cea a Parisului de unde venea.

„Toate erau așa de bine rînduite în această Germanie wilhelmiană — își amintea mai târziu — încît se făceau de la sine, fără să ai nevoie a intra numaidecît în legături cu oamenii, cu oamenii serioși și tăcuți, cari nu dădeau nimic de la dînsii, în străzile pline, dar lipsite de alt zgomot decît huruitul și pocnitul de copite al trăsurilor pe granit”. „Așa era și la Universitatea. clasic solemnă — continua el — cu statuia de aramă a lui Frederic-cel-Mare în față. . . ”⁴³. Faptul că pe culoarele ei „nu se purtau studenții” și că aceștia erau „strict distribuiți în timp și în spațiu, manevrînd didactic la sunet de clopot”, ceea ce era de neînțeles pentru cel sosit din Universitatea pariziană, îl surprinsese. „Corecte, geometrice perfecte, albe, curate” își amintea el sălile de curs, iar pe studenți îi descria drept „ascultători tăcuți, impresionați în aparență” și pe profesori citindu-și de obicei „cu glas egal. . . un caiet bine scris, bine cusut și bine păstrat în limitele exacte ale unei ore, riscînd altfel să asculte fișiiul picioarelor al pînă atunci cumînților ascultători. „Pe profesori, afară de unul singur — mai își amintea el — nu i-am cunoscut acasă, nici la seminarii”⁴⁴. În realitate, Iorga însuși pare a fi fost rezervat și lipsit de preocuparea de a pătrunde în această lume universitară. Oricum, el îi amintea patru decenii mai târziu printre profesori pe Scheffer-Boichorst, pe Ludwig Geiger și pe Richard Sternfeld, la care a intenționat să-și susțină și teza, după cum menționa și vizita pe care o făcuse rectorului Virchow⁴⁵.

Doctoratul nu l-a putut trece la Berlin, ci a trebuit să plece la Leipzig, Dar mai înainte, renunțînd la frecventarea unor cursuri — chiar și ale lui Sternfeld — se afundase în arhivele berlineze, copiind cu sîrg documente care-i vor folosi mai ales la alcătuirea volumelor sale de *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*. În arhive și biblioteci a avut „un fior de bucurie” descoperind neprețuite noi surse istorice, dar Berlinul l-a părăsit „fără regret”⁴⁶. La Leipzig, în schimb, lucrurile i s-au părut

altfel, întâlnind aici, comenta el mai târziu „viața germană a Sudului, mai blândă, mai zîmbitoare, mai prietenoasă, o viață « născută, iar nu făcută », fără nimic din constrîngerea pe care în orice detaliu al existenței” o constatase la Berlin⁴⁷. I-au plăcut și studenții, care în „ieftene restaurante . . . serveau berea de Pilsen în pocale înalte și gustoase amestecuri culinare pe scoici în aer liber”⁴⁸. A locuit „în rîndul din urmă al unei case fără zgomot, fără locatari vizibili”, cîștigîndu-și stîmă portarului a cărui familie la plecare i-a oferit un buchet de flori, gest care-l impresiona pe savant la reamintire, aproape o jumătate de veac mai târziu⁴⁹! Nici la Leipzig, n-a urmat cursuri și nu și-a cunoscut membrii comisiei de doctorat decît la susținerea tezei, excepție făcînd doar Karl Lamprecht, cu care legăturile vor urma timp de două decenii. „Masiv, cu osatura lui Luther în figură, aspru de o barbă rebelă, în ochi cu o privire a cărui bunătate era amestecată și cu multă maliție — îl descria Iorga — el s-a interesat de studiile mele franceze, de cuprinsul și de lacunele lor, reținînd pe acestea din urmă, și mă va întreba tocmai din domeniul lor”!⁵⁰

La Leipzig Iorga s-a simțit însă neîndoielnic bine. Lucra la corecturile tezei sale franceze, telegrafînd la Paris înapoi scump plătite, își continua „goana după inedit” în arhive și apoi și-a trecut „simplu și iute” examenul de doctorat, la care „publicul nu era admis” și unde a trebuit să facă față întrebărilor lui Lamprecht, ale latinistului Wachsmuth, „nobil bătrîn” — și ale filologului Birch-Hirschfeld, „bătrîn slab, mărunt”, a cărui figură i-o amintea „foarte micșurat” pe cea a lui Hasdeu. Diploma pe care o va obține consemna o „dissertatio egregia”, iar la oral un „cum laude”⁵¹. În realitate, pentru Iorga fusese mai mult o formalitate căreia trebuise să i se supună, el abia așteptînd să se poată arunca din nou în bogatele arhive germane.

De la Leipzig a plecat la Dresda, unde a stat pe Katharinenstrasse în „primitoarea casă” a unei bătrîne și a fiicei ei, unde s-a bucurat de îngrijirea „cea mai bună”, de o chirie scăzută și de privilegiul de a face „puțină bucătărie în casă”, amintindu-și de asemenea scrisorile „pe toate patru paginile” pe care gazdele i le trimiteau în anii următori⁵². Dresda i-a plăcut față de „greoiul, încărcatul Berlin și de puțînatatea relativă a practicei Lipsce”, constatînd „o fineță de gust deosebită”. „Eleganța Muzeului din Dresda” o considera Iorga „inegalabilă”. Descoperirile ce le-a făcut l-au mulțumit, de asemenea. „Iar seara — își amintea el și de puținele clipe de răgaz — după osteneala așa de bogat răsplătite, în fața ochilor oboșiți se strecurau apele de argint ale largii Elbe, iar pe povirnișul malurilor prefăcute în grădini se întindeau pentru încîntarea sufletului straturi de flori măiestre, cu iubire pregătite . . .”⁵³. Printre „multele Germanii”, pe care marele istoric le constata, Münchenul, unde a lucrat, ca la Berlin, tot în timp de iarnă, nu l-a mulțumit prea mult, poate și datorită apartamentului studențesc din Türkenstrasse unde a locuit fără a rămîne cu frumoase amintiri ca cele de la Dresda⁵⁴. S-a dus și la Nürnberg, înainte de a trece în Austria. „Într-un colț de Bavarie, nota el, bătrînul Nürnberg, din ale cărui case nu s-a clintit o piatră și care-și încheie viața actuală între fortificațiile medievale pe care le-am văzut albe de ninsoare supt un zîmbitor cer de gheață, mă atrăgea mai mult dintr-un sentiment romantic decît din credința că cercetările mele, mai toate în domeniul dietelor ocupate cu pericolul turcesc, pot fi răsplătite”. Și totuși și în acest vechi oraș Iorga a avut satisfacția de a găsi „însemnarea cu privire la medicul german al lui Ștefan-cel-Mare”. N-a uitat acest lucru și nici cît de „înghețate” fuseseră „odăile trecătorului” său „adăpost”⁵⁵.

Reîntors în patrie, după lungile sale peregrinări europene, Iorga a început să se afirme nu numai ca cel mai de seamă istoric al României, dar totodată și ca un istoric de anvergură mondială. Aprecieri admirative au început să-i parvină din multe părți, inclusiv din mediul savanților germani. Cu unii dintre aceștia — în primul rînd cu Weigand și cu Lamprecht — el stabilind un schimb epistolar ⁵⁶, pentru ca, apoi, în urma propunerii ce i-a formulat Lamprecht în 1901, să întocmească pentru colecția pe care acesta o îngrijea *Geschichte des rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen* (1905) și apoi cele cinci volume din *Geschichte des osmanischen Reiches* (1908—1913). În 1909 Iorga a fost invitat să participe la sărbătorirea Universității Leipzig, unde i s-au și adus o apreciere omagială — fiind declarat de decanul Facultății de Filozofie „marele orientalist și istoric al românilor” — și în același an el a colaborat la *Studium Lipsiense*, volum dedicat lui Karl Lamprecht ⁵⁷.

În primăvara anului 1913, în drum spre Congresul Internațional de Științe Istorice de la Londra, Iorga a avut din nou prilejul de a trece prin Germania acelei vremi, consemnându-și impresiile în *Note de drum* (București, 1913). De data aceasta, în Silezia și-a îndreptat atenția și asupra caselor de cărămidă aparentă ale minerilor, „împodobite cu chenare verzi și albastre”, asupra străzilor „lucioase de multă curățenie atentă”, ca și asupra „imenselor fabrici” din aceleași centre, unde a mai remarcat revărsarea multîmii în afara lor, în zile de sărbătoare, pe jos ori cu biciclete, pentru „împărtășire cu poesia simplă și sănătoasă a naturii” ⁵⁸. Și în preajma Berlinului a constatat aceleași mulțimi „ce se abat ca fluturii asupra verdeții începătoare din aceste nesfîrșite păduri de brad și de molift” ⁵⁹.

La Berlin, însemnările sale i-au prilejuit amintirea vizitei sale anterioare din 1893, aprecierile sale fiind însă lipsite de criticile înscrise mai tîrziu, în 1934, în *O viață de om*, poate și sub impulsul evenimentelor grave care începuseră atunci să se profileze în Germania, cum am menționat mai înainte. De data aceasta, în 1913, el își amintea — pentru 1893 — „multa muncă răsărind din orice se întîlnia în cale, perfecta disciplină fără vreo urmă de supunere sclavă ori de revoltă mocnind” și „bucuria, marea, nevinovata și sfînta bucurie de a trăi din încordarea tuturor puterilor”, ba chiar „vocea și atmosfera Bibliotecii regale, „cu munca îndărătnică a sutelor de oameni de toate vîstele, de toate situațiile, cari, cot la cot, smulgeau fapte și adevăruri nouă cărților ce păreau a veni de la sine pe mesele lungi” ⁶⁰. Deci după douăzeci de ani, el elogia munca și disciplina fără a le menționa limitele amintite, mai tîrziu, în *O viață de om*. În schimb, el opunea acest Berlin al tinereții sale — „o atmosferă de idealism, de tradiții respectate, de bucurie a vieții, de liniște cumpătată și de cuminte măsură” — Berlinului din preajma primului război mondial pe care-l vedea în 1913 ⁶¹. I se părea acum că toți berlinezii, chiar și în zile de sărbătoare, se găseau „într-o grabă tristă, penibilă”, fiecare pîrînd „chinuit de frica întîrzierii de la o neapărată, grea și puțin plăcută datorie” ⁶².

În 1893 evocase trăsurile, acum amintea de „defileul” tramvaielor, automobilelor și motocicletelor, „în locul pocnitului de copite din vremuri”, stîrnind „un vast sunet monoton . . . fără variație, fără culoare, fără sens concret” ⁶³. Nu l-au satisfăcut nici „lumea de statui, mari, autentice și urite” așezate din porunca împăratului, el semnănd însă ca o noutate reclamele electrice luminoase și creșterea orașului „internațional”, care „a ucis multe din vechile întreprinderi patriarhale, cu caracter pronunțat german” ⁶⁴. Nu i-au plăcut „restaurantele strălucitoare și pre-

tențioase ale marilor companii anonime” și nici „noua clădire fără stil a Bibliotecii Regale”⁶⁵. Notățiile sale s-au referit și la Colonia, unde a constatat „prăvălii modeste, prietenoase”, „squaruri engleze cu flori răsărind din brazda vie”, dar și „lăcașurile fără stil” nou construite, pentru a-și exprima apoi admirația față de inegalabila valoare artistică a catedralei, care „se poate admira după ficcare amănunt, ca și după imensa impresie a unei mărimi ce pare nemărgenită mulțămită aceluia amestec de grandioasă concepție și de onestitate migăloasă, de conștiință chinuită și fantasie liberă în cercul ei restrins”⁶⁶.

Vasile Pârvan a petrecut în Germania la studii de specializare — după ce-și obținuse în mod strălucit licența în țară — peste patru ani (din ultimele zile ale anului 1904 și pînă în august 1909). Spre deosebire de Iorga, pentru care fusese vorba mai mult a îndeplini o formalitate la care se angajase, Pârvan s-a integrat mediului universitar german, fiind, cum scria el în mai 1906 lui Iorga, „mai ales student neamț și ca atare ascultător de cursuri, fabricant de lucrări de seminar cu dată fixă”⁶⁷. A urmat mai întii la Jena, apoi la Berlin, cu multă asiduitate, cursurile ce i se ofereau (în timp ce Iorga preferase munca în arhive cu atît de strălucite rezultate) fiind prezent și în dezbaterile seminarelor și distingîndu-se în așa măsură încît colegii săi germani, la început foarte reticenți, l-au numit „der kleine Mommsen”⁶⁸. A fost pentru el și o chestiune de afirmare națională. „... atîta erau de preveniți împotriva orientalilor nedocitori — scria el lui Sextil Pușcariu evocînd un episod dintr-un seminar la care participase — încît au rămas surprinși că un individ din Peninsula Balcanică se poate ridica cu critica pînă acolo încît să găsească lipsuri ce să nu poată fi contestate tocmai într-o școală-model germană ...”⁶⁹.

Cunoștințele de limbă Pârvan a trebuit să și le întregească, dar a făcut acest lucru cu sîrg și încă fiind la Jena (unde n-a stat decît un semestru) putea informa pe Ioan Bianu : „acum o rup binișor nemțește”; cîteva luni mai tîrziu relata din Berlin lui Ioan Bogdan : „m-am trezit aproape ca din senin că știu nemțește”⁷⁰. Pe de altă parte, tot în Germania el s-a aflat, cum bine s-a scris de Al. Zub, „pe drumul clasicizării”⁷¹. El și-a desăvîrșit și în această privință cunoștințele ; „toată ziua stau cu autorii greci și latini în mîină”, îi scria el lui Bogdan⁷². Deși studia cu multă asiduitate, la Universitate sau prin propriile silințe, el a găsit timp pentru a face lecturile cele mai variate (scrisorile sale către surori ori către amicul său Marin Simionescu-Rîmniceanu fiind deplin revelatoare în această privință)⁷³, a frecventa opera, a se integra vieții germane. Încă la Jena fiind a făcut excursii la Weimar și la Altenburg. „... dv. care ați stat în Berlin — scria el mai apoi, la începutul verii anului 1905, lui Onciul — știți că atunci cînd ai vreme de primblare, ți-e mai mare dragul să mergi fie în Thiergarten, fie în împrejurimile Berlinului : la Tegel, la Wannsee, la Treptow, la Grunewald, ori mai știu eu unde ...”⁷⁴.

De la început societatea germană n-a fost pentru el o „necunoscută”. Este semnificativ în această privință că scurtă vreme după sosire s-a încumetat să scrie *Schițele din viața socială germană* — publicate în decembrie 1904 și martie-aprilie 1905 în „Voința națională” — în care s-a ocupat de *Sălile publice de lectură* (prilej pentru a elogia disciplina, cinstea și mai ales interesul pentru cultură al poporului german) și de *Sărbători și petreceri* (schiță în care a înfățișat petrecerea cimpenească, un „mare bal” — în care fusese imitat un bal al curții prusiene din 1770 — și unele manifestări muzicale)⁷⁵. Schițele le-a întrerupt, dar și așa cele două realizate

dezvăluiau măsura în care el *înțelese* societatea în mijlocul căreia a trăit aproape o jumătate de deceniu.

Pârvan era un patriot ardent; lui Iorga îi scria în toamna 1905 că acesta îl făcuse și pe el «pătinaș» pentru iubirea de țară”⁷⁶. Criticînd criticile sterile, vorbind despre 24 ianuarie în cadrul Societății academice a studenților români de la Berlin, întocmind un apel adresat dascălilor din țară⁷⁷, aderînd la „Frăția bunilor români” creată de N. Iorga⁷⁸, colaborînd la revistele din țară, ori subscriind la colecta în favoarea familiilor țăranilor răsculați din 1907⁷⁹, el și-a manifestat opțiunile, s-a dezvăluit în plenitudinea dăruirii sale către națiunea sa și mai ales a arătat că depărtarea nu contribuisese la atenuarea unui atașament pasionat față de pămîntul ancestral.

Avînd de înfruntat o sănătate deseori precară (o cumplită criză reumatică l-a determinat — pe lângă atracția pe care Roma a exercitat-o totdeauna asupra sa — ca în iarna 1907—1908 să părăsească pentru cîteva luni Berlinul pentru capitala Italiei)⁸⁰, făcînd față unei multitudini de ocupații, păstrînd necurmata legătură cu patria sa, el și-a consacrat însă principalele străduințe realizării doctoratului. Inițial a vrut (ca și Iorga) să-l treacă la Berlin, dar a întîmpinat unele dificultăți din partea profesorului Hirschfeld, conducătorul său științific și astfel vrînd inițial să se îndrepte spre Leipzig a ajuns la Breslau — Wrocławul de astăzi — la profesorul Cichorius, bun cunoscător al trecutului daco-roman, care făcuse să ezite i-a acceptat — după titlu! — teza. Pârvan era sigur de el. Succesul i-l garanta erudiția și inteligența sa, dar emoțiile nu i-au lipsit — pentru el și pentru țara pe care o reprezenta. Pe acestea le mărturisise încă în vara anului 1906 într-o scrisoare către sora sa Elvira. „Cînd tu vei sta în fața unor străini, ca să te asculte într-o limbă străină, în țară străină, cu sentimente străine celor ale tale și fiind străini de adevăratele tale puteri . . .” îi evocase el momentul susținerii doctoratului, pe care-l aștepta cu înfrigurare dar și cu o legitimă grijă. „Și de aceea, continuase el, de multe ori acum, dimineața, dacă soarele bate prea tare în geamuri, mă deștept îngrijat și mă uit la ceas: oare nu-i prea tîrziu? Nu trebuie să pierd vremea, e mult de lucru, tare mult . . . Și repede sar din pat, mă spăl, iau cafeaua și încep iară . . . a face fișe”⁸¹.

Emoții a avut Vasile Pârvan chiar și după ce Cichorius l-a acceptat ca doctorand al său. Raportul lui Cichorius i-a fost însă „o mare mîngîiere” și apoi susținerea examenului oral timp de peste două ceasuri în după amiaza zilei de 6/19 decembrie 1908 i-a adus deplina răsplătire a străduințelor sale, el obținînd calificativul „magna cum laude”⁸². A urmat greaua „bătălie” a tipăririi tezei — *Die Nationalität der Kaufleute im Römischen Kaiserreiche* — deoarece bursa îi fusese întreruptă din toamna aceluiași an și a trebuit să facă apel la prietenii săi pentru a stringe suma necesară neapăratei ei editări pentru ca astfel să poată obține la 27 decembrie/9 ianuarie 1909 diploma de doctor în filozofie („viro doctissimo Basilio Pârvan, dacoromano . . .”) și a conferenția în noua sa calitate în sala de concerte a Universității despre romanizarea Daciei⁸³. Elogii au sosit biruitorului tînar din partea multora dintre cei cărora li s-a trimis teza în Germania și firește elogiile au sosit și din țară, în primul rînd cele ale lui N. Iorga din „Neamul românesc literar”⁸⁴. Pârvan demonstrase în mod strălucit înaltele sale însușiri intelectuale și totodată le afirmase în mediul german.

După obținerea doctoratului, deși greutățile materiale pe care a avut să le întîmpine — pînă cînd în aprilie 1909 Spiru Haret avea să-i trimită

600 de lei —, au fost foarte mari, tinărul savant a mai rămas până spre sfârșitul lunii august în mediul științific german. El pregătea acum o carte dedicată lui Marc Aureliu și numai bibliotecile Germaniei îi puteau oferi informația necesară completei și temeinicei alcătuirii a lucrării⁸⁵. Tot într-o vreme corespondența ni-l dezvăluie același intelectual setos a citi buna literatură, același iubitor al muzicii asiduu frecventator al operei și totodată pe cel neincetat însetat de a întreprinde călătorii de documentare și de a vizita muzeele de artă. Înainte de a porni spre țară s-a dus la Dresda și la Leipzig. Opera era închisă la Dresda, dar în schimb a avut „ceasuri plăcute” în Galeria de tablouri. În preajma plecării din Germania (demonstrând că cel de peste patru ani deștărat fusese neconținut cu gândul la patrie) scria lui N. Iorga și ruga să fie programat cu un ciclu de conferințe la Cursurile de vară de la Văleni⁸⁶.

Până în preajma primului război mondial, Pârvan a întreținut legături cu lumea științifică din Germania. În 1914 el a fost ales membru corespondent al Institutului arheologic german⁸⁷ și tot atunci lui îi va reveni să propună alegerea ca membri onorari ai Academiei Române a lui Conrad Cichorius și a lui Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf, foștii săi dascăli germani⁸⁸. De altfel, când se găsea încă în Germania a trimis la „Neamul românesc”, în 1908, un elogios articol consacrat postum lui Heinrich Gelzer fostul său profesor de la Jena; tot el avea să facă în 1923 panegiricul lui Otto Hirschfeld la Academia Română, „cu pietate și recunoștință”, uitînd „necazurile” pe care acesta i le pricinuisese cu cincisprezece ani mai înainte⁸⁹.

Istoricii români care au studiat și cercetat în Germania celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea și din primele decenii ale secolului al XX-lea au găsit în lumea germană un neîndoielnic climat favorabil formării lor științifice, iar bibliotecile și arhivele germane le-au oferit noi surse pentru mai temeinica cunoaștere a istoriei propriiei lor națiuni. Acești tineri înzestrați, trebuie mărturisit, nu s-au bucurat de la început în lumea germană de o reală prețuire a calităților lor, deși pentru cei mai mulți și în special pentru cei din urmă — Iorga și Pârvan îndeosebi — această recunoaștere din partea învățaților germani a fost apoi pe deplin acordată. Acestor tineri istorici români le-a revenit a înlătura prejudecăți ale interlocutorilor lor și a se afirma pe sine și națiunea pe care o reprezentau. Contactul lor cu lumea germană a fost interesant și în ceea ce a privit modalitatea de reflectare a acesteia, de formare a unei „imagini” germane prin ochii și mintea acestor cărturari români. Trăsăturile pozitive și negative ale acestei lumi noi și atît de diferite față de ceea ce lăsaseră în patria lor sînt relevate în corespondența, scrierile și amintirile lor. Prezența lor a mai însemnat și formarea unei „punți de legătură”, prin intermediul oamenilor de știință, între două națiuni ale căror contacte istorice erau atît de vechi și care se cereau redimensionate la măsura vremurilor moderne.

NOTE

¹ Dan Berindei, *Ein angehender rumänischer Staatsmann in Berlin (1835—1838)*, în volumul miscelaneu *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*, Berlin, 1982, p. 17—26.

² M. Kogălniceanu, *Scrieri și discursuri*, ediția II-a îngrijită de N. Cartoian, Craiova, 1939, p. 125.

- ³ *Tesaur de monumente istorice pentru România*, București, 1862, tomul I, p. VII.
 Pentru Papiu vezi Corneliu Albu, *Alesandru Papiu Ilarian*, București, 1977.
- * A doua scară la stînga.
- ⁴ Iosif Pervain și Ioan Chindriș, *Corespondența lui Al. Papiu Ilarian*, Cluj, 1972, vol. I, p. 95.
- ⁵ *Ibidem*, p. 180.
- ⁶ I. E. Toronțiu, *Studii și documente literare*, București, 1932, vol. II, p. 10.
- ⁷ *Ibidem*, vol. IV, p. 321–322.
- ⁸ *Ibidem*, p. 326.
- ⁹ *Ibidem*, vol. II, p. 16.
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 18.
- ¹¹ *Ibidem*, vol. IV, p. 333.
- ¹² *Ibidem*, p. 339.
- ¹³ *Ibidem*, p. 380.
- ¹⁴ *Ibidem*.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 381.
- ¹⁶ *Ibidem*, p. 381, 383.
- ¹⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 25.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 28–30.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 34–35.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 48.
- ²¹ *Ibidem*, p. 49.
- ²² *Ibidem*, p. 54.
- ²³ *Ibidem*, p. 72–73.
- ²⁴ *Ibidem*, p. 74.
- ²⁵ *Ibidem*, p. 81.
- ²⁶ *Ibidem*, vol. IV, p. 357.
- ²⁷ *Ibidem*, vol. II, p. 88–89.
- ²⁸ *Ibidem*, p. 93–94.
- ²⁹ *Ibidem*, p. 100.
- ³⁰ *Ibidem*, p. 104–105.
- ³¹ *Ibidem*, p. 107–109.
- ³² *Ibidem*, vol. IV, p. 383.
- ³³ B. P. Hasdeu și contemporanii săi români și străini, sub coordonarea lui Al. Săndulescu, București, 1982–1983, vol. I, p. 154, 219.
- ³⁴ Al. Săndulescu, *Studiu introductiv la B.P. Hasdeu și contemporanii săi...*, vol. I, p. XVI.
- ³⁵ R. Vulpe, Grigorie G. Tocilescu (1850–1909), în „Dacia”, III (1959), p. 609.
- ³⁶ Teodor Bălan, *Dimitrie Onciul. 1856–1923*, Cernăuți, 1938, p. 60.
- ³⁷ *Ibidem*, p. 61–62.
- ³⁸ I. E. Toronțiu, *op. cit.*, vol. VII, p. 243.
- ³⁹ Teodor Bălan, *op. cit.*, p. 152–153.
- ⁴⁰ N. Iorga, *Orizonturile mele. O viață de om așa cum a fost*, București, 1934, vol. I, p. 224.
- ⁴¹ *Ibidem*, p. 224–225.
- ⁴² *Ibidem*, p. 226–228.
- ⁴³ *Ibidem*, p. 228.
- ⁴⁴ *Ibidem*, p. 229.
- ⁴⁵ *Ibidem*, p. 229–231.
- ⁴⁶ *Ibidem*, p. 234.
- ⁴⁷ *Ibidem*, p. 235.
- ⁴⁸ *Ibidem*.
- ⁴⁹ *Ibidem*, p. 236.
- ⁵⁰ *Ibidem*, p. 236–237.
- ⁵¹ *Ibidem*, p. 238–240. Vezi și Eugen Stănescu, *Contribuții la biografia de istoric a lui N. Iorga. Începutul activității științifice. 1890–1894*, în „Studii”, 18 (1965), nr. 6, p. 1 275–1 312.
- ⁵² N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. 241.
- ⁵³ *Ibidem*, p. 242.
- ⁵⁴ *Ibidem*, p. 242–243.
- ⁵⁵ *Ibidem*, p. 244.
- ⁵⁶ Vezi Barbu Theodorescu, *Scrisori către Nicolae Iorga*, București, 1972, vol. I, p. 452 și urm.
- ⁵⁷ Idem, *Nicolae Iorga, 1871–1940. Biobibliografie*, București, 1976, p. 50–52.
- ⁵⁸ Nicolae Iorga, *Note de drum*, București, 1913, p. 6–7.
- ⁵⁹ *Ibidem*, p. 8.
- ⁶⁰ *Ibidem*, p. 9, 12.

⁶¹ *Ibidem*, p. 14.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Ibidem*, p. 14—15.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 15—17.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 17.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 20—21.

p. 29 (se citează: *Correspondență*).

⁶⁸ Al. Zub, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, 1983, p. 46.

⁶⁹ Apud *Ibidem*.

⁷⁰ *Correspondență*, p. 16, 18.

⁷¹ Al. Zub, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Iași, 1974, p. 85 (titlul unui capitol).

⁷² *Correspondență*, p. 18.

⁷³ *Ibidem*, p. 335—339, 340—342, 358—362, 381—382, 388—389 etc.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 19.

⁷⁵ Vasile Pârvan, *Scrieri*, ediție îngrijită de Alexandru Zub, București, 1981, p. 80—

94 (se citează: *Scrieri*).

⁷⁶ *Correspondență*, p. 22.

⁷⁷ Vezi *Scrieri*, p. 95—109, 115—129.

⁷⁸ *Correspondență*, p. 29.

⁷⁹ Al. Zub, *Vasile Pârvan. Biobibliografie*, București, 1975, p. 157.

⁸⁰ Idem, *Vasile Pârvan. Efigia cărturarului*, Iași, 1974, p. 96—102; Idem, *Pe urmele lui Vasile Pârvan*, București, 1983, p. 81—88.

⁸¹ *Correspondență*, p. 343.

⁸² *Ibidem*, p. 323.

⁸³ Al. Zub, *Vasile Pârvan. Biobibliografie*, București, 1975, p. XL.

⁸⁴ Pentru ecourile germane: *Ibidem*, p. 350—351; pentru aprecierea lui Iorga: „Neamul românesc literar”, I (1909), p. 160.

⁸⁵ Încă în mai 1907, deplângând lipsa de cărți științifice în țară, Pârvan scria lui Onciul: „o altă pricină care împiedică pe un român să lucreze în direcția pe care am apucat-o eu: totala lipsă de mijloace bibliografice” (*Correspondență*, p. 44).

⁸⁶ *Correspondență*, p. 77—78.

⁸⁷ Al. Zub, *Vasile Pârvan. Biobibliografie*, București, 1975, p. LIII.

⁸⁸ *Scrieri*, p. 206—207.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 193—196, 257.

HISTORIENS ROUMAINS ET LE MONDE ALLEMAND (DU MILIEU DU XIXe SIÈCLE JUSQU'AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE)

En continuant la tradition de Dimitrie Cantemir — élu membre de l'Académie de Berlin en 1714 — et celle de Mihail Kogălniceanu, une des personnalités marquantes du processus de constitution de la Roumanie moderne, qui s'est trouvé à Berlin pendant les années 1835—1838, d'autres historiens roumains ont parachevé leurs études en Allemagne ou ont y entrepris des recherches fructueuses dans les archives et les bibliothèques. En même temps, ils ont été des témoins attentifs des réalités allemandes de la seconde moitié du XIXe siècle et du début du XXe siècle, leur intérêt portant sur les vestiges historiques, mais aussi sur la vie de la société, les mentalités et les mutations multiformes de ce pays en effervescence. Il s'agit en l'occurrence de Alexandru Papiu Ilarian, Alexandru D. Xenopol, Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga et Vasile Pârvan.

IMAGINEA ANGLIEI LA CĂLĂTORII ROMÂNI PÎNĂ LA 1860. (I)

de PAUL CERNOVODEANU

Vechimea relațiilor româno-engleze este astăzi bine cunoscută căci legăturile între țara noastră și monarhia insulară s-au înfiripat de timpuriu, în pofida depărtării geografice ce le situează la cele două extremități ale continentului european. Țara Românească, Moldova și Transilvania au fost străbătute de numeroși călători englezi (negustori, diplomați, clerici etc.) începînd încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea — care au lăsat suficiente relatări asupra lor, în majoritatea cazurilor tipărite¹ — iar Compania Levantului a încercat să dobîndească poziții economice favorabile pentru schimb în regiunea carpato-pontico-danubiană în urma privilegiului comercial obținut de la Petru vodă Șchiopul la 27 august (st. v.) 1588². Diplomația engleză s-a manifestat, la rîndul ei, relativ destul de activ față de țările române și sud-estul Europei, prin activitatea depusă de ambasadorii britanici la Poartă, în special în epoca elizabetană, deși cu unele firești perioade de întrerupere. Interesul Marii Britanii s-a amplificat treptat, depășind — după medierea păcilor de la Karlowitz (1699) și Passarowitz (1718) între Imperiul otoman și adversarii săi — sfera intereselor economice, deplasîndu-se mai ales de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea în cea a politicului, odată cu agravarea „problemei orientale” și ascuțirea contradicțiilor anglo-ruse³. Din 1803 s-a instalat provizoriu la București un consulat englez pentru ambele principate ca punct de observație și control⁴ iar din 1826 el a fost definitivat de către Foreign Office, căpătînd astfel un caracter de permanență. Fără îndoială că în cursul secolelor XVII și XVIII și primele decenii ale celui de al XIX-lea, numărul călătorilor englezi deplasîndu-se prin țările române a sporit considerabil⁵, literatura bogată ce au lăsat-o — adăugată altor mărturii — oferînd cercurilor politice și de afaceri precum și opiniei publice din Marea Britanie posibilitatea de a-și făuri o imagine, cît de cît, edificatoare asupra lor.

În schimb lucrurile nu stau tot așa în privința viziunii pe care și-au făcut-o românii asupra Angliei, mai ales prin intermediul contactelor directe. Este drept că, în parte, literatura geografică, istorică și filozofică de traduceri a familiarizat întrucitva cercurile cărturărești românești în decursul secolelor XVII și XVIII cu privire la unele aspecte din realitățile politice, socio-economice și culturale existente în Marea Britanie⁶, dar imaginea rămînea încă fluidă și inconsistentă și în mod firesc foarte incompletă.

Cu toate acestea insulele britanice au fost vizitate timpuriu de „călători” provenind din părțile noastre, dacă prin aceștia înțelegem, în primul rînd, cîțiva pretendenți pribegînd pe la Curțile din Apusul Europei, în căutare de asistență spre a obține scaunul domnesc prin intervențiile eficace la Poartă ale diferiților ambasadori ai respectivilor suverani. Dacă excludem pe acel „comite” aromân Paul, refugiat din regiunea Tesaliei din

pricina prigoanei otomane și adăpostit la curtea regelui Henric al VI-lea unde primea subsidii bănești pentru asigurarea traiului la 13 octombrie 1427⁷, atunci putem socoti ca prim „călător” în Anglia pe viitorul domn Petru Cercel, fiul lui Pătrașcu cel bun al Țării Românești, care, deși aflat sub protecția regelui Henric al III-lea al Franței, și-a încercat norocul în primăvara anului 1580 și la curtea reginei Elisabeta a I-a a Angliei, la Londra, în căutare de sprijin pentru înscăunarea pe tronul muntean⁸. În aceiași categorie intră și Ioan Bogdan, pretins frate al lui Ioan vodă cel viteaz al Moldovei, întâlnit la Londra în august-septembrie 1591 în scopuri identice⁹, ca și faimosul principe aventurier Ștefan Bogdan, fiul domnului Iancu Sasul al Moldovei, primit atât de regina Elisabeta în 1600—1601 cât și favorit protejat de regele Iacob I Stuart și de soția sa Ana de Danemarca în 1607, stîrnind senzație prin „exotismul” său pe malurile Tamisei și proiectul de căsătorie cu verișoara monarhului, lady Arabella Stuart (1575—1616). Este inutil, credem, a mai preciza că nici unul din acești pretendenți n-a lăsat nici un fel de descriere a călătoriilor întreprinse în îndepărtata monarhie insulară, preocupările lor limitîndu-se strict la interesul de a căpăta protecția respectivilor monarhi și intervențiile acestora la Constantinopol, spre a dobîndi investitura la tron din partea marilor viziri și ai sultanilor. Figura pitorească a lui Ștefan Bogdan a slujit ca model de inspirație unor dramaturgi englezi ca Ben Jonson (1573—1637) în piesa *Epicoene or the Silent Woman* (Epicoene sau femeia tăcută) (1609/1610) sau Francis Beaumont (1584—1611) și John Fletcher (1579—1625), în comedia lor *The Knight of the Burning Pestle* (Cavalerul pilugului aprins) (1613) unde au introdus cite un prinț sau „rege” al Moldovei¹⁰.

Nici mai tîrziu, imputernicitul fostului domn al Moldovei, Gheorghe Ștefan (1654—1658) pe lângă regele Carol al II-lea Stuart, polcovnicul Constantin Nacul, trimis la Londra în primăvara anului 1666 pentru a încerca dobîndirea de sprijin la Poartă în vederea reîncăunării stăpinului său¹¹, n-a făcut excepție de la regulă. Din nefericire chiar oameni de cultură ca de pildă poetul și lexicograful bănățean Mihail Halici din Caransebeș (1643—după 1712) aflat la Londra pentru studii la 1694 și mai tîrziu în 1712¹² sau medicul lui Constantin vodă Brîncoveanu, Eustatius Placicus, poposit în capitala Angliei în 1705 în același țel¹³, n-au lăsat nici ei vreo impresie asupra celor văzute în îndepărtatul Albion; doar cîțiva cărturari transilvani — din rîndul cărora s-au evidențiat, în special, Ioan Adam, autorul unui poem în limba latină asupra Londrei (1685) sau Samuel Juhász Káposi (1660—1713), profesor la colegiile din Alba-Iulia și Tirgu Mureș, spicînd cite ceva despre viața universitară engleză între 1685—1689 — au consacrat unele relatări sporadice vieții de curte și descrierii monumentelor din capitala Angliei¹⁴.

Trecînd peste imaginarul boier „Romani”, pseudo-călător la Londra între 1770—1772 [unde ar fi întâlnit pe regele George al III-lea (1760—1820) și pe faimosul explorator James Cook (1728—1779)], de fapt erau închipuit al unei călătorii plătuite de fantezia pastorului german Johan Friedrich Mayer din Kupferzell¹⁵, ajungem la iluministul bănățean Paul Iorgovici (1764—1808), care a stat la Londra aproape un an, în 1793¹⁶, dar nici el n-a consemnat nimic despre cele văzute în orașul de pe malurile Tamisei.

Trebuie să așteptăm de abia a treia decadă a secolului al XIX-lea pentru a înregistra primii călători români — în adevăratul sens al cuvîntului — care să lase impresii asupra realităților lumii engleze cu care au venit în contact¹⁷.

Odată cu intrarea Principatelor în epoca de prefaceri și modernizări, îndreptându-se în mod hotărît pe drumul spre Unire (1859) și Independență (1877), este firesc ca și interesele cercurilor politice și de afaceri din țările române să se intensifice față de Marea Britanie, devenită pe atunci, datorită primei revoluții industriale, principala putere maritimă și comercială a continentului și totodată una din cele mai influente țări pe plan politic; ea a început să joace un rol de seamă în „problema orientală”, prin încercarea de a stăvili expansiunea țaristă și habsburgică în Balcani și a asigura echilibrul de forțe în regiune. Este drept că prin „dogma” menținerii integrității teritoriale a Imperiului otoman, Anglia nu a ținut seama îndeajuns de interesele românilor și a celorlalte popoare balcanice, dornice de a scutura dominația anacronică a Porții și de aceea cu excepția Greciei, al cărei război de independență l-a susținut până la crearea statului elen în 1831, au trecut decenii de-a rîndul, până cînd la Congresul de la Berlin din 1878 Marea Britanie să-și incheie rolul de „protectoare” a imperiului sultanilor, căzut de altfel pe de-a întregul sub influența politică și economică a puterilor apusene. De abia atunci cercurile guvernante engleze au recunoscut popoarelor din regiune dreptul la autonomie și neatîrnare.

Călătorii români ce au vizitat Marea Britanie pînă la 1860 (an în care Vasile Alecsandri a revenit la Londra pentru a solicita recunoașterea deplină a Unirii Principatelor) și au completat prin contactul direct imaginea făurită pînă atunci în țara noastră despre această mare putere numai prin traducerea de opere istorice, geografice sau beletristice aparținînd unor autori englezi, pot fi împărțiți în mai multe categorii. Cea mai timpurie a fost aceea a negustorilor, stimulați prin intensificarea penetrației comerciale britanice la Dunărea de jos și a creșterii schimburilor operate prin porturile Brăila și Galați. Așadar, în primul rînd a fost trezit spiritul de cunoaștere al Angliei comerciale și industriale, al cărei potențial economic întrecea la începutul secolului al XIX-lea pe acel al celorlalte țări europene. A doua motivație pentru călătoriile întreprinse de români în Anglia a fost cea de ordin politic, personalități de seamă din Moldova și Țara Românească căutînd un sprijin la Londra pe lîngă guverne, cercurile influente și presă, mai ales după înăbușirea revoluției de la 1848, spre a obține eliberarea Principatelor de sub ocupația țaristă, dar și a lămuri opinia publică de necesitatea Unirii și a desprinderii lor treptate de sub dominația Porții otomane. Din nefericire, deși din această categorie au făcut parte reprezentanți de frunte ai mișcării de eliberare națională și socială a poporului nostru ca N. Bălcescu, A. G. și N. Golescu, C. A. Rosetti, Ioan Eliade Rădulescu, Christian Tell, N. Pleșoianu ș.a., totuși în repetatele lor călătorii întreprinse în Anglia, ei n-au avut timp să se consacre studierii vieții societății britanice, să descrie orașele străbătute sau monumentele lor, fiind preocupați cu precădere să intre în contact cu personalități influente, miniștri, membri ai Parlamentului sau ziarisți de care aveau nevoie în misiunile lor iar corespondența păstrată de la dinșii nu reflecta decît activitatea politică depusă mai ales în capitala Angliei. O altă categorie, mai restrînsă, a fost aceea a oamenilor de știință, medici, juriști sau profesori, care au lăsat unele impresii parțiale de călătorie, legate mai ales de preocupările lor profesionale. În sfîrșit ultima categorie, aceea a călătorilor propriu-ziși, dumezînd doar pentru propria lor plăcere și instruire, destul de redusă însă, este cea care a lăsat cele mai bogate și variate impresii despre Anglia, descriînd orașele și monumentele vizitate, intrînd în contact cu felurite aspecte ale vieții societății britanice și emi-

țin unele observații cu caracter general asupra guvernării și însușirilor poporului englez. O caracteristică specifică a relatărilor de călătorie aparținând tuturor categoriilor mai sus menționate este aceea a descrierii precumpănitoare a Londrei și împrejurimilor sale, despre alte orașe ca Liverpool, Birmingham, Manchester, Sheffield, Oxford ș.a. existind mențiuni fugare, însă totuși semnificative; în sfârșit un singur călător a drumețit și în Scoția și anume Iancu Alecsandri, la 1850, dar nici unul în Irlanda. Așadar, această literatură de călătorie relativ destul de variată prin conținutul ei — completată adesea prin alte informații publicate în presa epocii regulamentare — a contribuit în mod sensibil la lărgirea imaginii făurite despre Anglia în țara noastră în prima jumătate a secolului trecut, facilitând, pînă la un anumit punct, o anumită înțelegere a mentalității poporului britanic, a modului său de viață și guvernare și a prodigioasei lui dezvoltări pe plan economic.

Pentru a sistematiza informațiile despre cele văzute de călătorii români în Marea Britanie și a nu face repetiții sau reveniri inutile, nu vom adopta sistemul cronologic înșirînd cele observate — firește caleidoscopic — de fiecare drumeț în parte, în cursul deplasărilor lui, ci vom încerca să le prezentăm tematic, indiferent de sursa din care provin, negustori, oameni de afaceri, politicieni, profesori, medici, artiști sau simpli „globetrotters” (drumeți de plăcere).

Dacă ne referim la Anglia comercială și industrială, trebuie să amintim, mai întîi, fugarele — și cele mai timpurii — note ale cunoscutului comerciant Zenovie Hagi Constantin Pop, șeful Casei de Bancă și Comerț, cu acest nume din Viena și Sibiu, care în a doua decadă a lunii mai 1827 a vizitat, însoțit de prietenul său G. Sina, Londra și o altă sumedenie de orașe, pe care le înșiră numai, fără a da însă nici un amănunt. Debarcînd de la Calais la Dover, cei doi s-au instalat în capitala Marii Britanii la „Jauney's Hotel” din Leicester Square, nr. 25. În timpul șederii lor la Londra, Zenovie Pop și Sina au vizitat marile magazine din oraș, de o factură variată : de stofe, de table ornamentale și decorațiuni, cel de „manufactură”, de parfumerie și articole de faianță, de umbrele și „parasoale”, de „muselinuri” și lenjerie și în sfârșit cel de gravuri și litografii. Din aceste centre de desfaceri, cei doi negustori români au achiziționat o serie de produse printre care ceară, brice de calitate, curele pentru ascuțit brice, cuțite, bricege, piepțeni, piei, matrițe de stampe, hărți și gravuri ale Londrei. Din capitală, Pop și Sina au întreprins apoi o călătorie în marile centre comerciale ale țării, printre care, Birmingham, Newcastle, Manchester, Liverpool, Chester, Bristol, Bath, Southampton, Chichester, Arundel și Brighton, de unde s-au reîmbarcat în iunie 1827 spre a traversa din nou Canalul Minecii spre Franța¹⁸.

Note mai substanțiale provin însă de la învățatul dascăl Petrache Poenaru (1799—1875) care în calitate de busier al Eforiei Școlilor, după ce a urmat cursuri de specialitate la Viena și Paris a întreprins o călătorie de studii în Anglia în vara și toamna anului 1831, interesîndu-se printre altele de industria metalurgică și practica exploatarei minelor. În scrisoarea trimisă din Londra la 27 octombrie 1831 influentului om de afaceri Zamfir Pop de la Sibiu, Poenaru îi făcea cunoscute rezultatele deplasărilor făcute în principalele centre industriale britanice : „M-am deplasat mai întîi la Birmingham, în comitatul Stafford, unde am văzut unul din stabilimentele cele mai frumoase din Anglia pentru construirea mașinilor cu aburi (= locomotivele); de aici sînt procurate astăzi de mașini pentru

stabilimentele de acest gen din cea mai mare parte a Europei". Învăţatul român s-a interesat de preţul lor şi posibilitatea de a fi importate şi în ţările române însoţite nu numai de muncitorii constructori dar şi de manipulanţi spre a le deservi. A vizitat apoi oraşul Manchester, din comitatul Lancaster : „aici m-am oprit să vizitez filaturile de textile din acest oraş, care, . . . domină comerţul exclusiv cu acest articol pe toate pieţele lumii. Între stabilimentele pentru filatura de bumbac, care sînt aici cele mai minunate ce se pot vedea şi cele mai numeroase, sînt cîteva şi pentru ţeserea lînii şi acestea mi-au atras în mod special atenţia, căci numai o astfel de filatură ar putea fi introdusă la noi cu profit". De la Manchester, Poenaru s-a deplasat la Liverpool pe „drumul de fier"; o singură locomotivă putea trage 20 vagoane cu 240 pasageri şi mărfuri, distanţa de 32 de mile engleze fiind străbătută numai într-o oră, în timp ce cu diligenţa ar fi necesitat patru ore, preţul fiind numai de o liră sterlină în loc de zece ca pentru transportul cu amintitul vehicul. Cu acest mijloc economic de transport erau aduse pe piaţa celor două oraşe nu numai mărfuri dar şi vite, ovine şi cai, realizîndu-se un însemnat cîştig de timp şi bani. Compania Căilor ferate, care a cheltuit un milion de lire sterline pentru construirea liniei ferate Manchester-Liverpool şi-a amortizat cheltuielile realizînd chiar un beneficiu de 12% şi plănua chiar de atunci să extindă linia pînă la Londra trecînd prin Birmingham. La Liverpool Poenaru a vizitat în împrejurimile oraşului stabilimentul metalurgic unde a urmărit procesul de rafinare al plumbului pentru extragerea argintului : mineralul folosit provenea îndeosebi din minele din Cornwall. De la Liverpool învăţatul român a luat vaporul cu aburi spre a vizita Holywell şi Mold în Ţara Galilor (Wales); în împrejurimile acestor localităţi, Poenaru a inspectat minele de plumb şi numeroasele furnale folosite pentru topirea acestui metal. El a admirat şi îmbunătăţirile de ordin tehnic aduse de inginerul G. Taylor, conducător al întreprinderilor miniere de la Mold. Din această din urmă aşezare călătorul român s-a deplasat la Merthyr-Tydfil, tot în Wales, regiune foarte bogată în huilă şi minereu de fier, explicînd amănunţit procesul tehnologic pentru obţinerea fierului, din numeroasele furnale existente, o tonă (de 2400 livre) din acest metal costînd numai 5 £, producţia anuală ridicîndu-se la 690 000 tone. De aici Poenaru a trecut la Swansea, port cu activitate febrilă, unde se afla un mare număr de întreprinderi folosite la topirea cuprului, adus din Cornwall. Împingînd spiritul său minuţios de investigaţie la maximum, învăţatul român a vizitat şi minele de cupru şi staniu de la Redruth şi Truro din Cornwall, urmărind procesul de extragere. În sfîrşit de la Redruth s-a deplasat la portul Falmouth de la Marea Minecii spre a se înapoia, din excursia sa mineralogică, cu vaporul, la Londra¹⁹. Observaţiile pertinente ale lui Petrache Poenaru au avut drept scop nu numai înfăţişarea progreselor tehnologice înregistrate de industria metalurgică din Marea Britanie, dar el nădăjduia să-şi pună în aplicare cunoştinţele acumulate şi în serviciul patriei sale²⁰.

Deşi urmărind o misiune politică la Londra, reprezentantul cercurilor liberale din Ţara Românească, Ion Cămpineanu (1798—1863), mărturisea, la rîndul său, din capitala Angliei la 13 25 octombrie 1839, în scrisoarea trimisă nepotului său Ion Ghica, că a fost la Sheffield, Birmingham şi Liverpool. Aici „maşinile să află prin toate uliţele, nici un meşter nu e care să nu aibă, sau a sa chear, sau că i se împrumută putere dă la a vecinului. Ceia ce am văzut asupra înnaintării meşteşugurilor *tient du miracle* (ţine de miracol). Şi asupra acestui punct, cum şi asupra comerţului, franţozii către englezi mi să par ca prăvăliaşii dă la Urziceni către cei

mari ai Bucureștilor. Peste cinci ani socotese că puțină parte a Anglii nu o să fie împreună cu drumurile dă fier²¹). Apreciatul literat Ion Codru Drăgușanu (1818—1884)²², călător prin cele mai însemnate țări din Europa și care și-a reunit impresiile de drumetrie în lucrarea *Peregrinul transilvan sau Epistole scrise din țări străine unui amic în patrie, de la anul 1835 pînă inclusiv în 1848* (Sibiu, 1865), a vizitat la rindul său Londra de două ori, în septembrie 1840 (epistolele XVII—XVIII) și noiembrie 1843 (epistola XXXIII), descriind, în prima din cele două deplasări făcute, câteva aspecte fugare din viața economică a metropolei britanice. „Miezul Londinului, numit City costă (constă = n.n.) mai ales den magazine mici, ca niște găoci, ale căror proprietari sunt tot neguțători miliunari. Ei țin aici numai mustre de marfă și fiecare posedă fabrici întinse încît pre toată săptămîna după plac pot să-ți încarce zece douăzeci de nă<v>și în orice port vei pofti. Acești comercianți cu banii lor țin regența Angliei de friu și ei îmflă și apasă barometrul politic în lume după propriile interese”²³.

Tot în același an, 1840, un anonim, semnînd doar cu inițialele C.V. [poate medicul și publicistul Constantin Virnav (1806—1877), colaborator la „Albina românească” și alte periodice științifico-culturale], a expediat ziarului „Icoana Lumei” din Iași, un articol despre *Limanul de Londra*. Autorul, făcînd la un moment dat aluzie și la o afirmație a lui „Colcun”, adică Robert Gilnour Colquhoun, consulul general britanic în Principate între 1835—1859, specifică că „de la podul numit Londra (London Bridge, în apropiere de Tower) și pînă la Depfort” (Depford) se întindea „limanul Londrei” unde Tamisa „lata de 4—5000 palme” era acoperită „cu mii de vase de tot felul de mărime, cu mărfuri din toate colțurile lumii”. Peste 13 000 vase foloseau negoțului, expediindu-se cu ele 3 milioane teancuri, lăzi și pachete. În acest liman lucrau o sumedenie „de matrozi” și mii de lucrători, încercînd și descercînd corăbiile. Cifra de afaceri anuală a comerțului londonez era apreciată la 160 de milioane £. După ce mai amintește de docurile folosite de Companiile Indiilor orientale și occidentale, autorul menționează și „Casa de vamă engleză” (The Customs House de pe Lower Thames Street), ridicată pe vremea reginei Elisabeta a I-a și refăcută după incendiul care a distrus-o în 1814, constituînd „una din cele mai mărețe zidiri a Angliei”²⁴.

Cunoscutul economist și om de știință progresist, participant la revoluția de la 1848, Ion Ionescu de la Brad (1818—1891), înfăptuind o călătorie de documentare la Londra a adresat de acolo la 15 iulie 1846 o interesantă scrisoare către redacția ziarului ieșan „Albina românească”, care a și publicat-o în două numere succesive apărute o lună mai tirziu. „Cînd Englitera, cu o sută de ani mai în urmă, au voit ca cu industria ei să întrecă pe toate celelalte nații, cînd au voit ca să prefacă insula ei într-un nemărginit atelier de unde toate popoarele globului să iea produse manufactoriate, cînd au voit să-și acapareze comerțul lumii întregi, atunce au început a favoriza îmbunătățirile agriculturii²⁵, a vărsa în manufactură și comerț capitaluri nemărginite. Inglitera știe că adevărata putere a unei nații se razimă pe agricultură, căci fără agricultură nu sînt produse, fără produse nu este manufactură, fără produse manufactoriate și agricole nu este comerț, fără comerț nu este avuție, fără avuție nu este putere, căci în zilele noastre ca și în toate timpurile . . . nu este putere fără avuție. Cu acest fel de principuri Inglitera au ajuns a întrece pe toate celelalte nații prin industria ei, prin îmbelșugarea capitalurilor ei, prin creditul seu, prin legislația sa comercială . . . urmînd sistemul protegitoriu cu

care au ajuns nu numai a fabrica mai bine decit toate celelalte nații, dar și a vinde mai efitin producturile sale. Consecvenția acestor lucrări industriale este că producturile ei vândându-se pretutindene au stimulat în atâta industria ei manufactorială cît astăzi au agiuns a putea aproviziona cu fabricatele sale pe toată lumea”. Relevînd antagonismul ivit între „aristocrația feudală” și cea „manufactorială”, agronomul român arată că „în numele interesului național, ministrul Robert Peel ²⁶ au luat inițiativa a unei legi care cheamă către libertatea comercială pe toate popoarele. Așa cum trecînd ministeria în mânele lui Sir John Russell ²⁷, reprezentantul sectei fiziocrațiștilor, Englitera rădică toate piedicile, toate vămile și lasă liber tot comerțul său între feluritele nații ale globului. Acest sistem de economie politică, urzit în veacul trecut . . . se pune în lucrare pentru întiea dată de englezi ; cu acest sistem cineva trebuie totdeauna să cumpere la altă nație orice product, cînd această nație poate să-l producă mai bine și să-l vînză mai efitin. Englezii explorează toate părțile lumii pentru a cumpăra și a aduce în țara lor producturile brute a agriculturii spre a le manufactura pretutindeni. Comerțul și industria lor sînt legate cu interesuri reciproce ; vasele ce se duc în lume încărcate cu producturile manufacturii engleze se întorc înapoi pline cu griu, vin, lînă, seu, piei și alte producturi agricole, peste 30 000 de vase neguțătorești lucrează astfel de schimburi, cele mai întinse și mai lucrative ce s-au cunoscut pînă acum în istoria lumii ! La acest fel de schimburi, chemate fiind a lua parte și Principatele Române, asupra lor ar trebui a se concentra țintirile naționale a celor ce doresc înavuțirea și fericirea României”. Dorînd în primul rînd să impulsioneze cultura inului în Principate, Ionescu de la Brad susține că în felul acesta „românul . . . se va folosi de toate aflările ce micșurează prețul articulelor manufacturate, ocupînd în producerea industriei agricole a insulei
(britanice)o poziție foarte favorabilă interesurilor sale și . . . tuturor națiilor industriale a Evropei. La aceasta țintînd, doresc ca asemenea idei să poată fi de povățuire în interesurile generale, tuturor acelor ce se ocupă cu producerea, ca așa fieșicine făcîndu-și în parte interesurile sale, acestea să conveargă către acele publice și naționale, după cum se urmează aici în Englitera” ²⁸.

Boierul moldovean Iorgu — al cărui nume de familie nu-l cunoaștem — autorul unui pitoresc și interesant jurnal de călătorie prin țările Europei — vizitator al Londrei între 29 septembrie și 12 octombrie (st. v.) 1846 — remarcă la rîndul său că aici „negoțul . . . este de un milion și două sute cincizeci mii franci, adică daturi și luaturi ; o scumpete foarte mare . . . șilingul valorează aproape cît patru lei românești. Toate lucrurile de acolo <alimentele = n.n.> se aduc din Olanda, Belgia, Franța și de aiurea pentru că în Eglitera nu să fac din pricina climei și a lipsei de căldură, iar pe unde se fac, e foarte departe încît mai cu ușurință le vîn a le lua de pe la megieși, decît a le aduce din țara lor”. Călătorul nostru mai remarcă febrila activitate desfășurată în docurile londoneze de pe malurile Tamisei <Thames> : „Caterin doc” ²⁹, unde se încarcă cele mai mari corăbii, „London doc” ³⁰ ș.a., în total 22 docuri ; există și bazaruri (Albert, Victoria, chinczese etc.) acoperite cu sticlă, unde se desfac tot felul de mărfuri. În sfîrșit, boierul Iorgu se mai arată uimit de „Bursa” ³¹, „unde se adună tot felul de neguțători ce sfătuiesc și prețuiesc mărfuri și diferite valori”, precum și „Banca” ³² de unde poate lua oricine bani cu împrumut, însă numai cu amanet și plătînd o dobîndă de șase la sută, iar cînd depui bani în păstrare ți se dă o dobîndă foarte mică. Se pot schimba și diferite monede străine contra unui „mic zarafmec” ³³ <ciștig>.

Peste cîtiva ani ³⁴, aflindu-se într-o călătorie la Londra căpitanul Iancu Alecsandri (1826—1884), participant la revoluția de la 1848, fapt pentru care a pribegit în Franța. scria fratelui său mai mare Vasile, la 26 iulie 1850, din capitala Angliei, arătîndu-se entuziasmat de considerabila putere economică a acestei țări : „Dacă există un oraș pe lume în care artele mecanice, ale navigației și tot ceea ce se referă la industria manufacturieră și la comerț să fie pe un pedestal, acesta este Londra. În acest port se perindau zilnic milioane (!) de vase, de toate dimensiunile și venind sau plecînd din toate părțile lumii, încărcate cu mărfuri; uriașe antrepozite sau docuri adăposteau sute de nave, numai „St. Katherine Dock” putînd primi zilnic pînă la 110 000 tone de mărfuri; alte docuri erau în stare să găzduiască chiar 24 000 barilii de tutun (1 baril = 230 litre). Centrul mondial al afacerilor se afla concentrat în vestitul cartier bancar și comercial „City” unde tranzacțiile — de pildă numai ale celei ale Companiei Indiilor Orientale — se cifrau la milioane de lire sterline, socotite drept unități monetare de scont ca irmilicii <măruntă monedă turcească> în Moldova. Faimoasa berărie „Barclay, Perkins & Co”, cu un capital de 7 milioane lire sterline, consuma iarna bere fabricată din 540 „quarteri” de orz (145 „quarteri” = 100 kile) deci în total 54 000 kile și o vindea în butoaie enorme, dintre care șase ajungeau pînă la capacitatea de 3 000 de banițe fiecare. Pe lîngă aceasta Londra era prevăzută cu o rețea foarte densă de căi ferate, iar transportul se făcea prin oraș cu mii de omnibuze și sute de vapoare” ³⁵. În aceiași scrisoare, după deplasarea efectuată în Scoția, Iancu Alecsandri, înainte de a se întoarce la Londra, mai informa pe fratele său că trecuse la 19 iulie și pe la „Liverpool, oraș atît de faimos pentru comerțul Angliei cu Statele Unite” <ale Americii> și la 22 iulie la Manchester, vestit pentru numeroasele manufacturi de bumbac și cauciuc ³⁶.

Un foarte bun prilej pentru a-și expune bogățiile și a intensifica schimbul internațional l-a constituit pentru englezi organizarea primei expoziții universale la Londra (între 1 mai — 11 octombrie 1851) de către Societatea de arte, manufactură, comerț și industrie. Ea a fost adăpostită în faimosul „Crystal Palace” (Palatul de cristal) ³⁷ din Hyde Park, construit din fier și sticlă de arhitectul Sir Joseph Paxton (1801—1865), impresionantă construcție de 300 picioare lungime și 70 înălțime, cu un volum de 10 065 000 m³. Pe o suprafață de 87 000 m² au fost invitate să-și expună produsele 20 țări, locul principal, ocupîndu-l, firește, Anglia, urmat de Statele Unite, Franța, Prusia, țările germane unite în „Zollverein”, Austria, Piemontul, Rusia. Imperiul otoman ș.a. Obiectele înfățișate erau grupate în mai multe secții: materii prime, mașini, obiecte manufacturate, sculpturi, modele arte plastice. Expoziția s-a bucurat de un mare succes, fiind vizitată de 6 milioane de persoane, localnici sau veniți din întreaga lume, aducînd un venit de 500 000 £. În cadrul acestei expoziții au fost invitate să-și expună produsele și Principatele Române, dar în cuprinsul pavilionului Imperiului otoman. În Țara Românească, ca și în Moldova, au fost organizate comisii speciale, în urma scrisorilor vizirale primite de la Poartă, la 13/25 octombrie 1850, spre a selecționa exponatele necesare ³⁸. În Țara Românească la 23 ianuarie (st. v.) 1851, după alegerea articolelor (produse agro-alimentare, lînă, piei de oaie, borangic, mătase, cînepă, vin de Drăgășani etc.) a fost însărcinat cu expedierea lor la Istanbul paharnicul Serghie Cazulea ³⁹; în Moldova, obiectele au fost încredințate cunoscutului om politic și revoluționar pașoptist, Mihail

Kogălniceanu, care a transportat la 19/31 martie 1851 în capitala Imperiului otoman coletele cu piei de urs, lup și ris, cojoace din piele de oaie, căciuli țărănești, covoare de lână vopsite în culori vegetale, cămăși de bumbac și mătase, vase de alabastru de Carpați, vin de Cotnari, câteva publicații ș.a. ⁴⁰ Deși a fost desemnat de guvernul otoman să facă parte din comisia reprezentând Turcia la expoziția de la Londra, Kogălniceanu, din motive personale, nu a putut să meargă și s-a înapoiat în Moldova. În schimb expoziția inaugurată cu mare fast de regina Victoria, prințul consort Albert, miniștri, demnitari, membri ai Parlamentului, mari industriași etc. la 1 mai 1851 ⁴¹ a fost vizitată de numeroși români printre care frații Vasile și Iancu Alecsandri ⁴², un boier moldovean anonim, călător prin toată Europa, maiorul moldovean Eugen Alcaz, iar din Țara Românească, de doamna țării Elisabeta (Safta) Știrbei (născută Cantacuzino-Pășcanu) (1802—1874), însoțită de „20 de boieri de rangul întâi și încă alte 5 persoane mai distinse” ⁴³.

Impresii mai amănunțite asupra expoziției ⁴⁴ ne-au lăsat însă numai boierul anonim amintit ca și maiorul Alcaz. Cel dintâi, din cele șase zile petrecute la Londra între 30 iunie — 6 iulie (st. v.) 1851, două și jumătate le-a consacrat de la zece dimineața până la șase seara numai vizitării „minunilor” expoziției, după ce a admirat și docurile Londrei. cu întinse încăperi unde se descărcău mărfuri venite din toate părțile lumii. Palatul principal al expoziției, remarcă boierul nostru, era construit din cristal, cu 6 intrări și următoarele dimensiuni : 1850 picioare lungime, 580 lățime și 490 înălțime. El s-a arătat interesat de pavilionul ficcărui stat și s-a oprit bine înțeles la acel al Turciei, unde erau expuse și produse din Moldova, remarcând „o sanie făcută destul de bine și la bun loc așezată, cuni și două cofițe de cele de la mănăstirea Neamțului, de tisă, scris încă pe ele prețul 2 lei”. A mai fost impresionat de pavilionul Rusiei, unde lăuda „odoarele cu diamanturi” și „blănurile neîntrecute”, de acel al Statelor Unite cu tot felul de „mașini mecanicești, soiuri de secerat, arat, făcut luminări etc.” și mai ales de al Franței cu stofe și mătăsării minunate, porțelanuri de Sèvres și covoarele de Gobelin amănându-i privirile. În pavilionul dedicat țării gazdă, relevă articolele de galanterie și de îmbrăcăminte miniaturile în sticlă ale podului de peste Tanisa <London Bridge> și ale portului Liverpool, ca și un diamant mare cât un ou de găină, numit „grăuntele luminos”. S-a arătat foarte plăcut surprins și de exponatele aduse din colonii, în primul rând din India, anume „o mașină de scoate apă în sus și avind borte pe gios și alătura ea nu curge apă decit după ce o sloboade cu altă mașină dintr-un șurub” ș.a. Călătorul încheie mărturisind că cele văzute la expoziție sint prea multe și foarte frumoase, fapt pentru care o consideră printre minunile lumii ⁴⁵.

Maiorul Eugen Alcaz (1808?—1892), om umblat prin Europa și Statele Unite ale Americii pe la 1840—1841, absolvent al școlii politehnice de la Metz și viitor deputat și senator în Parlamentul României ⁴⁶, a ținut să viziteze și el expoziția de la Londra de unde a trimis o scrisoare la 13 iulie 1851, publicată în ziarul „Zimbrul”. El a mărturisit că „în Londra fiindu a vizita marea expoziție mai întâi am vrut să văd lucrurile din Moldova și cu mare greutate le-am găsit amestecate în acele turcești; pe lângă ele, o mulțime de oameni admirau saniea, lemnul și polobocelul căruia i-au pierdut trii cerburele purtându-l prin mină”. Văzindu-le chiar regina Victoria, a rostit cuvinte de prețuire, neașteptându-se să găsească asemenea „lucruri prețioase. . . mai ales la o țară fără închipuirile <înlesnirile industriale = n. n. > trebuincioase”. Alcaz arată că „după ce am

tălmăcit la fieștecăre că aceste lucruri sînt de la Moldova, am căutat toate chipurile de am făcut cunoștință cu orânduitul din partea Turciei asupra lucrurilor și am stăruiet de am făcut bileteri (etichete = n. n.) cu mari litere de unde anume sînt și s-au pus la toate lucrurile din Moldova”. I s-au adresat de asemenea o mulțime de negustori dornici să achiziționeze che-restea, dar neavînd imputerniciri de la respectivii proprietari nu a putut să le dea nici un răspuns. În concluzie, Alcaz a declarat că „nimic nu-i mai frumos decit expoziția Londrei, toate palaturile și bogățiile din Europa și America pe care cu 10 ani în urmă li-am văzut, sînt nimică pe lîngă aceste neînchipuite frumuseți, în toate zilele „găsindu-se, în acest palat, peste 60 000 oameni”⁴⁷.

Un an mai tîrziu, între 3 și 11 august 1852, viitorul literat și istoric Alexandru Odobescu vizitînd Londra, împreună cu tatăl său, polcovnicul Ioan Odobescu, Constantin Zamfirescu și Ioan Samurcaș, trecînd prin Hyde Park au văzut numai „rămășițele” palatului de cristal ce adăpostise expoziția din 1851; el se afla atunci în demolare și mutare „jumătate sticla . . . luată, decorația nu mai era în ființă”; rămăsese doar un „întins schelet” de fier, clădirea urmînd a fi strămutată la oarecare depărtare de Londra, unde va sluji drept grădină de iarnă⁴⁸. Admiră în schimb însă docurile Londrei care sînt „o mulțime de întinse canale sau basenuri în care se pun corăbiile la adăpost și încarcă sau descarcă mărfurile. Acolo să vadă cineva mișcare! O pădure de catarguri, munți de saci și coleturi, roaie de oameni stringînd în tot chipul, iată ce înfățișează docurile; privești într-adevăr minunată a comerțului. Te miri cum într-atîta încurcătură se pot tracta treburi serioase de negoț, cum într-atîta tulburare nu se rătăcesc miile de galbeni, cum într-atîtea fierbere poate domni recele interes. Dar orișicum acolo capeți o idee despre comerț și despre groaznica <enorma = n. n.> consumație a societății”⁴⁹.

În sfîrșit dacă mărturiile românești asupra Angliei comerciale și industriale au început în 1827 cu acelea ale comerciantului Zenovie Hagi Pop, ele se încheie pentru perioada studiată de noi tot cu unele aparținînd altui negustor, anume Nicolae Hagi Stoica (1818—1900) care a vizitat Marea Britanie în 1855. Hotărît să modernizeze și să dezvolte comerțul practicat la București și aflînd că la Sheffield se fabricau secere, mult mai bune și mai ieftine decit la Viena și Leipzig, s-a deplasat pînă acolo. El a cerut fabricantului englez să-i livreze întreaga producție de secere, gravîndu-i-se numele pe fiecare din uneltele achiziționate. La întrebarea legitimă cum avea să onoreze comanda, Hagi Stoica a achitat pe loc suma de 1000 £, scoasă din chimirul ce-i încingea briul. Cu marfa livrată și transportată la București, de o calitate superioară celei fabricate la Viena, negustorul a desfăcut-o în întregime, cu jumătate din prețul obișnuit, realizînd astfel un însemnat beneficiu financiar⁵⁰.

În privința modului de guvernare și a sistemului politic existent în Marea Britanie, relatările călătorilor români, deși succinte, redau, însă, esențialul. Astfel, I. Codru Drăgușanu în epistola sa din noiembrie 1843 relevă că „în Anglia nu-s partide politice cite în Francia, măcar să sînt orice nuanțe uzitate în fiecare adunare politică. Una după alta domnesc aici două partide, adecă : cînd *tory*, cînd *whigs*, denomi-națiuni foarte antice. Cea dintii e aristocratică și însemnează coaje vîrtoasă ! a doua e democratică și are semnificație de zeamă sau pisăliță. Sunt . . . denumiri date una alteia în batjocură, dară cu sens palpabile, fizic, căci în orice amestec caută să prepondereze cînd ingrediente solide, cînd lichide, după împrejurări ; așa

și în parlament. . . . Aș intra și mai afund în politică, căci aici nu e cen-
zură de loc, poate oricine carica < caricaturiza = n. n. > chiar pre regina,
care, totuși, mai mult e respectată ca alți domnitori gealuzi de grația divină
. . . . ”⁵¹. În vizita precedentă din septembrie 1840 peregrinul transil-
van afirma în epistola sa că „fără îndoială Marea Britanie e statul cel mai
civile < civilizată = n. n. > în lume. Anume am luat amănunte în London,
soldați trebuie să cauti cu lumina aprinsă în ziua mare, nu se văd de loc.
Sau e puțină oaste, sau că ostașilor ordinari încă le e iertat a se îmbrăca
cu vestminte civile afară de serviciu. Dară sunt pre strade destui așa numiți
„constabili” < constables = n. n. >, o specie de epistați polițiani, armați
numai cu bețe scurte însă pline cu plumb și la capăt prevăzute cu armariile
regatului. De aceștia caută să asculte tot omul. . . . ”⁵².

Boierul moldovean Iorgu a vizitat la rândul lui în octombrie 1846
clădirea Parlamentului ocupându-se însă mai mult de descrierea monumen-
tului decât de activitatea politică desfășurată în incinta sa. Amintește doar
că hotărârile adoptate în Camera de jos sau a Comunelor „, le poate surpa
camera de sus < adică a Lorzilor = n. n. >, dacă nu le cunoaște de bune,
iar camera de jos nu-i în dreptate a discuta asupra hotărârii camerei de sus,
ci mai virtos îi datoare a se uni cu hotărârile camerei de sus”⁵³. Iancu Alec-
sandri în scrisoarea adresată fratelui său Vasile la 17 iunie 1850 îi relatează
de asemenea curioasa impresie pe care i-au făcut-o judecătorii în Anglia, ca
și membrii Parlamentului purtând peruci albe, destinate comendianților în
alte țări. L-a mirat de asemenea lipsa de etichetă din Camera Comunelor
unde fiecare membru poate să se comporte cum dorește; nu există o tri-
bună pentru oratori, orice deputat vorbind de la locul său în deplină liber-
tate⁵⁴.

Și celălalt boier moldovean anonim din iulie 1851 a vizitat Camera
Deputaților < = a Comunelor > ca și Camera Lorzilor, unde a intrat în
învoire. Acolo se discutau „pricini publice, iar ei sint îmbrăcați cu mantie
neagră și cu peruci cu bucle lungi, precum era cu trei sute (!) ani în urmă”⁵⁵.

În sfârșit Alexandru Odobescu distinge în călătoria sa din 1852 „pe
inglezul industriaș, pe englezul negustor, plin de speculații și de calcule. . .
pe englezul păstrător al vechilor tradiții, plin de mândrie de trecutul său,
plin de demnitate în prezent. Dintr-o parte noua Engliteră dedată cu totul
la câștigul material și la cele mai îndrăznețe speculații, de cealaltă vechea
Engliteră, plină de mândrie și de venerație pentru trecut, poporul și noble-
țea, sau ca să-i arătăm prin cei mai învederați ai săi reprezentanți, Camera
Comunelor și Camera Lorzilor. Iar pe deasupra acestora stă, pe un vechiu
tron de stejar, cu întreita cunună britanică în cap, o muiere cu port min-
dru, cu trăsă < tu > ri nobile și frumoase, cu ochiul viu și pătrunzător, cu
buza disprețuitoare. Iată Victoria, emblema vie a țării engleze”⁵⁶.

Desigur aceste fugare mărturii n-au putut reflecta cu toată fide-
litatea complicatul mecanism al sistemului de guvernare britanic, unde, în
cadrul unei democrații liberal-burgheze — aparent cea mai înaintată din
Europa acelei vremi — exista totuși suficientă toleranță politică căci liber-
tatea cuvântului și a presei erau asigurate prin lipsa cenzurei, instituție
retrogradă specifică regimurilor monarhice autocrate de pe continent. De
aceea pleiada revoluționarilor din 1848, în frunte cu Nicolae Bălcescu, au
căutat sprijin la oamenii politici și ziariștii influenți englezi pentru reali-
zarea scopurilor de emancipare socială a poporului român, de eliberare a
Principatelor de sub ocupația străină și în ultimă instanță de Unire a lor.
Între 1848—1857 s-au perindat în Anglia, rind pe rind, Dumitru Brătianu
(cu o activitate aproape permanentă din 1848 pînă în 1857), Al. G. Golescu

(Arăpilă) (1848), Ioan Heliade Rădulescu (1848—1850, 1857), Nicolae Kretzulescu (1849), Christian Tell (1849 și 1850), Nicolae Bălcescu (1850), colonelul Nicolae Pleșoianu (1850 și 1853), Vasile Alecsandri (1851, 1854, 1860 etc.) Nicolae Golescu (1853) ș. a. fără a mai aminti de Ion Ghica (vizitând Londra pentru prima oară chiar la 1840) și mai ales C. A. Rosetti, însurat chiar cu Maria (Mary) Grant (1820—1893), sora secretarului consulatului general britanic din București, Effingham Grant și o distinsă patrioată filoromână. Din corespondența acestor personalități nu se reflectă date asupra sistemului de guvernare al Angliei, dar ea aruncă o suficientă lumină asupra relațiilor ce și le-au făurit acolo în diferite cercuri și atitudinea adoptată în problema românească de o serie de miniștri, politicieni și membri ai Parlamentului, ziaristi și intelectuali radicali. de orientare „whig”, în frunte cu Henry Temple, lord Palmerston (1784—1865), ministru al afacerilor externe (1846—1851), mai târziu premier, lordul Dudley Coutts Stuart (1803—1854), William Ewart Gladstone (1809—1898), viitor premier, John Roebuck, Thomas Milner-Gibson, John Foster și Arthur Otway, cu toții membri ai Parlamentului, Richard Cobden (1804—1865), politician economist, adept al liber-schimbismului, jurnaliștii Eyre Evans Crowe (1799—1868), editor al ziarului liberal „The Daily News”, fiul său Joseph Archer Crowe (1825—1896) și Horace St. John (1832—1888), corespondent al ziarului „The Daily Telegraph” și temporar la „The Times”, arheologul Augustin Henry Layard, profesorul William Lloyd Birbeck (1807—1888)⁵⁷ ș. a.

NOTE

¹ Vezi, printre altele, Paul Cernovodeanu, *Țările române în viziunea călătorilor englezi (a doua jumătate a secolului al XVII-lea și primele decenii ale celui al XVIII-lea)* în „Studii și materiale de istorie medie”, IV (1972), p. 111—144.

² Idem, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588...*, în „Revista de Istorie”, 31 (1978), nr. 6, p. 1 041—1 044.

³ Trevor J. Hope, *Interesele britanice în Europa de sud-est și în regiunea Dunării de jos la sfârșitul secolului al XVIII-lea*. Rezumatul tezei de doctorat, București, 1979, 21 p.

⁴ Paul Cernovodeanu, *Înființarea consulatului englez în țările române (1803) și activitatea sa pînă la 1807*, în „Revista română de studii internaționale”, V (1971), nr. 1 (11), p. 139—162.

⁵ Vezi, indeosebi, N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* (ed. a II-a), vol. I—IV, București, 1928—1929; * * * *Călători străini despre țările române*, vol. II—V, VII—VIII, București, 1970—1973, 1980—1983.

⁶ Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*, București, 1968, p. 168—170, 199—212; idem, *Primele contacte literare anglo-române în vol. Explorări în istoria literaturii române*, București, 1969, p. 86—115; Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe (III)*, în „Revue roumaine d'histoire”, X (1971), nr. 4, p. 719—720, 721—723; idem, *op. cit.*, (V) în *ibidem*, XIII (1974), nr. 1, p. 88 și 89.

⁷ E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian history (1427—1601) collected from British Archives*, The Hague, 1964, p. 17, doc. 1 și n. 1; Paul Cernovodeanu, *The remotest Anglo-Romanian historical contacts (14th—16th centuries)*, în „Revue roumaine d'histoire”, XIV (1975), nr. 2, p. 318, n. 11.

⁸ E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 41—42, doc. 52; Ludovic Demény—Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI—XVIII*, București, 1974, p. 23. Asupra sigiliului inedit aplicat pe scrisoarea adresată secretarului reginei, Sir John Wolley, vezi Ioan Chiper, „Petrașco voevoda den Țara Rumeniasca”. Cel mai vechi sigiliu cu legenda în limba română! în „Magazin istoric”, XIV (1980), nr. 2 (155), p. 6—8.

⁹ L. Demény—P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 24.

¹⁰ *Ibidem*, p. 43—53. Mai multe amănunte la P. Cernovodeanu, *Aventuroasa viață a lui Ștefan Bogdan. Un princip românesc la Curtea regelui Iacob I Stuart*, în „Magazin istoric”, IX (1975), nr. 3 (96) p. 20—22; nr. 4(97), p. 50—54. Cea mai recentă contribuție datorată lui Dan Grigorescu, «Ducele» Ștefan Bogdan — un episod pitoresc din istoria relațiilor româno-britanice, în „Secolul 20”, nr. 213—215/10—12(1978), p. 258—259, nu adaugă nimic nou la dosarul problemei.

¹¹ E. D. Tappe, *Charles II and the Prince of Moldavia*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. XXVIII (1950), nr. 71, p. 406, 409—411, nr. I—III; L. Demény-P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 159—161.

¹² E. D. Tappe, *A Contribution to the Biography of Mihail Italicu*, în „Revue des études roumaines”, Paris, vol. VII—VIII (1959—1960), p. 403—405; Paul Cernovodeanu, *Contactele umanistului Mihail Italicu cu literatura engleză* în „Orizont”, Timișoara, XX (1969), p. 74—76.

¹³ E. D. Tappe, *Eustatius Placicus, a Physician at the Court of Brâncoveanu, studies of Oxford*, în „Revue des études roumaines”, vol. III—IV (1955—1956), p. 221—223; N. Văltămanu, *Eustatius Placicus, un medic oculist la București, în primii ani ai secolului al XVIII-lea*, în „Oftalmologia”, vol. IX (1965), nr. 3, p. 253—259.

¹⁴ Paul Cernovodeanu, *Transylvanian Evidences about England during the later Stuarts (1600—1714)*, în „Rumanian Studies...”, vol. III (1973—1975), Leiden, 1976, p. 93—107.

¹⁵ Potrivit demonstrației și dovezilor aduse de D. C. Amzar, *Der walachische Fremderroman Johann Friedrich Mayers. Ein Beitrag zur Kenntnis der deutschen Rumän enbiltes im 18 Jahrhundert*. Wiesbaden, 1961, X + 164 p. Necunosând lucrarea lui Amzar, Virgil Hilt considera în mod eronat pe „Romani” ca un adevărat călător din țara noastră peste hotare (Călători și exploratori români pe meleaguri îndepărtate, București, 1972, p. 61—71).

¹⁶ Traian Topliceanu, *Paul Iorgovici. Viața și opera lui (1761—1808)*, în „Analele Banatului”, Timișoara, vol. IV (1931), nr. 2—4, fasc. 9, p. 183; Vichentie Ardeleanu, *Paul Iorgovici. Schiță biografică și câteva probleme nerezolvate* în „Orizont”, I (XV) (1961), nr. 4, p. 83.

¹⁷ Vezi în acest sens articolele de sinteză ale lui Al. Dușu, *Travellers and National Image: Romanian Perceptions of British Culture*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, nr. 1 (1979), p. 13—20 și I. Verzea, *Anglia văzută de români în „Secolul 20”*, nr. 213—215, 10—12 (1978), p. 53—71.

¹⁸ Dum. Z. Furnică, *Călătoria lui Zenovie Haqi Constandin Pop... la Paris și Londra în anii 1826—1827*, București, 1931, p. 24, 26—27; George Potra, *Călători români în țările străine*, București, 1939, p. 31.

¹⁹ N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. II. Scriitori români*, în „Analele Academiei Române”, seria a II-a, M.S.L., tom. XXVIII (1905—1906), p. 214—259; idem, *A History of Anglo-Romanian Relations*, Bucharest, 1931, p. 70—79; George Potra, *Petrache Poenaru. Călătorii în țara noastră 1799—1815*, București, 1963, p. 58.

²⁰ N. Iorga, *Contribuții...*, p. 258—259.

²¹ Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1831—1849*, București, 1967, p. 227, nr. 8; cf. și Constantin Vlăduț, *Ion Cimpineanu*, București, 1973, p. 173.

²² Vezi întreaga bio-bibliografie pentru Ion Codru Drăgușanu în *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, Edit. Acad. R. S. R., București, 1979, p. 199—200.

²³ I. Codru Drăgușanu, *Peregrinul transilvan (1835—1848)* (ed. Cornelin Albu), București, 1980, p. 126; E. D. Tappe, „A Transilvanian Pilgrim” in England. *Letters of I. Codru Drăgușanu (1818—1841)*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. XXVI (1947), nr. 66, p. 230.

²⁴ „Icoana Lumei”, I (1810), nr. 12 (22 decembrie), p. 95. Articolul pare o traducere sau o adaptare și nu o relatare de la fața locului.

²⁵ În calitate sa de profesor la Academia Mihăileană din Iași, predind economia agrară și zootehnia, Ionescu de la Brad a alcătuit o lucrare intitulată *Vittele albe din Angliera* (Iași, 1842), prelucrând o serie de informații traduse din cărțile unor agronomi englezi ca David Low, Arthur Young, Sir John Sinclair ș.a. privind creșterea vitelor din rasele Shetland sau Shillingham și Lanarek (Scoția), îmbinate cu expunerea rezultatelor propriei sale experiențe zootehnice obținute asupra șeptelului de pe moșia Odaea Ciora (azi Fintâncele) din jud. Iași; cf. Gh. Ionescu-Sisești, *Viața lui Ion Ionescu de la Brad (1818—1891)*, București, 1942, p. 10; N. Teodorescu și V. Gligor, *Ion Ionescu de la Brad, primul îndrumător științific al zootehniei românești*, în vol. *În Memoriam Ion Ionescu de la Brad (1818—1891). Volum omagial...*, București, 1971, p. 40.

²⁶ *Asupra activității lui Sir Robert Peel (1788—1850), lider al partidului „tory”, dar sprijinitor al unci legislații liberale în domeniul economic în timpul guvernării sale ca premier între 1811—1816* (vezi, în literatura noastră istorică, lucrarea lui Camil Mureșan, Alexandru Vianu și Robert Păiușan, *Downing Street 10, Cluj-Napoca*, 1981, p. 131—136).

²⁷ Lordul John Russell (1792–1878), succesor al lui Peel ca prim ministru (1846–1851), aparținând partidului „whig”, a procedat la liberalizarea comerțului exterior prin liberalism. cf. *ibidem*, p. 140–141.

²⁸ „Albina românească”, Iași XVIII (1846), nr. 60 (1 august), p. 237–239 și nr. 61 (4 august), p. 240–241. Articolul interesând și pe cultivatorii din Țara Românească, a fost reprodus și în „Curierul românesc”, XVIII (1846), nr. 67 (20 august), p. 267–269 și nr. 68 (24 august), p. 270–272. Pasagiul final al articolului a fost republicat și de Paul Cornea – Mihai Zamfir, *Gîndirea românească în epoca pașoptistă (1830–1860)*, vol. II, București, 1968, p. 136–138. Interesat de introducerea în agricultura românească a mașinilor și uneltelor perfecționate, Ionescu de la Brad a revenit în Anglia la 1862, cu prilejul unei expoziții agricole organizate la Londra, achiziționând de acolo pentru țara noastră mai multe mașini agricole și pluguri de tip *Ransons*, cf. Gh. Drăgan, *Ion Ionescu de la Brad, pioner al mecanizării agriculturii românești*, în vol. *In Memoriam Ion Ionescu de la Brad...*, p. 91.

²⁹ Adică „St. Katherine Dock” situat în imediata vecinătate a Turnului Londrei (The Tower) și a podului Turnului (Tower Bridge).

³⁰ „London Dock”, despărțit la est de „St. Katherine Dock” prin Thomas More street, cu două ramuri „Western Dock” și „Eastern Dock”.

³¹ „Royal Exchange”, situată pe Cornhill Street, reclădită pe timpul reginei Victoria în 1811, pe locul clădirilor anterioare distruse în incendiile din 1666 și 1838.

³² „Bank of England”, aflată pe Threadneedle Street, în apropierea Bursci, întemeiată în vremea domniei lui Wilhelm al III-lea (1689–1702).

³³ Biblioteca Academiei R.S.R., ms. 5.781, f. 86 v°. 94, 96, 103; rezumat și la George Potra, *Statele Europei la 1846–1847, vazute de un boier moldovean*, București, 1940, p. 21, 23 și 24.

³⁴ Deși în primăvara anului 1846 cunoscutul pictor revoluționar pașoptist de mai tirziu Constantin Daniel Rosenthal (1820–1851), a efectuat o călătorie în Anglia, petrecînd trei săptămîni la Londra și apoi un alt interval de timp la Liverpool, Crimdale, Rochdale și în Lincolnshire [cf. „Românul”, II (1858), nr. 5 (18 30 ianuarie), p. 2; Gh. Oprescu, *Pictura românească în secolul al XIX-lea* (ed. a II-a), București, 1943, p. 81, 84; Ion Frunzetti, *Pictorul revoluționar C. Rosenthal*, București, 1955, p. 14], lăsînd un jurnal alcătuit pentru prietenul său C. A. Rosetti, toți referirile sale la realitățile socio-economice, literar-artistice și istorice observate sînt extrem de sărace, înecat în confesiuni de ordin liric-sentimental. La fel hatmanul moldovean Alceu Aslan, care solicita și obținea pașaport spre a merge la Londra, pentru patru luni, la 11 ianuarie 1848 [„Buletin. Foaie Oficială”, Iași, XVI (1848), nr. 4 (11 ianuarie), p. 13]. nu știm dacă a ajuns acolo și, în cazul cînd a călătorit totuși în Anglia, nu cunoaștem nici o relatare despre deplasarea sa.

³⁵ Cornelia Bodea, *Cu Iancu Alecsandri în Anglia și Scoția la 1850*, în „Studii. Revistă de istorie”, tom. 24 (1971), nr. 2, p. 281–282, nr. II.

³⁶ *Ibidem*, p. 287, nr. II.

³⁷ Vezi asupra acestui impozant edificiu pentru lămurirea publicului românesc din acea vreme articolele *Palatul de cristal* tradus de G. Soroceanu în „Zimbrul”, Iași, I (1851), nr. 71 (29 martie), p. 283–284; *Planul și perspectiva palatului de cristal*, în „Gazeta de Moldavia”, XXIII (1851), supliment la nr. 38 (14 mai), p. 157–158 (însoțită de o ilustrație și un plan al clădirii) și *O vizită la palatul de cristal*, în *ibidem*, XXIII (1851), nr. 41 (24 mai), p. 167–169 și nr. 42 (28 mai), p. 171–172. Alte amănunte asupra palatului la Steen Eiler Rasmussen, *London. The Unique City*, London, 1960, p. 196.

³⁸ Vezi pentru comisia pregătitoare din Țara Românească „Buletin. Gazetă oficială”, XIX (1850), nr. 102 (27 noiembrie), p. 105 iar pentru cea din Moldova „Gazeta de Moldavia”, XXII (1850), nr. 97 (21 decembrie), p. 357 și „Zimbrul”, I (1850), nr. 51 (28 decembrie), p. 201–202.

³⁹ Georgeta Penelca, *Participarea Țării Românești la Expoziția Universală de la Londra din 1851*, în „Revista Muzeelor”, III (1966), nr. 2, p. 167–169.

⁴⁰ Victor Slăvescu, *Participarea Moldovei la Expoziția universală din Londra în anul 1851. Rolul lui Mihail Kogălniceanu* în „Arhiva Românească”, VI (1941), p. 77–81; Ilie Corfus, *Moldova la Expoziția de la Londra din 1851. Misiunea lui Mihail Kogălniceanu*, în *ibidem*, X (1945–1946), p. 71–82.

⁴¹ Vezi articolele din presa românească a vremii *Deschiderea solemnă a expoziției universale*, în „Gazeta de Moldavia”, XXIII (1851) supliment la nr. 38 (14 mai), p. 158; *Expoziția universală de la Londra. Seara regesească de deschidere. 1 Mai 1851*, în „Zimbrul”, I (1851), nr. 83 (10 mai), p. 325–328 (darea de seamă în traducere atribuită lui Vasile Alecsandri, fiind semnată „V.A.”).

⁴² V. Alecsandri, *Misia mea la Londra din* *Estract din istoria misiilor mele politice în Proză* (ed. G. C. Nicolescu), București, 1960, p. 585–586; E. D. Tappe, *Alecsandri and the English*, în „Revue des études roumaines”, XI (1954), p. 52–54.

⁴³ Vezi înștiințarea proiectului de plecare în „Gazeta Transilvaniei”, Brașov, XIV (1851), nr. 33 (23 aprilie), p. 141 și întoarcerea, după călătoria efectuată în Anglia, de la Giurgiu pînă la București; cf. ibidem, XIV (1851), nr. 96 (29 noiembrie), p. 395.

⁴⁴ Cîteva articole traduse, descriu expoziția pentru publicul românesc. cf. *O vizită la expoziția universală*, în „Gazeta de Moldavia”, XXIII (1851), supliment la nr. 55 (12 iulie), p. 220 și *Expoziția de Londra* în „Jurnalul de Galatz”, II (1851), nr. 42 (1 martie), p. 165-167.

⁴⁵ Biblioteca Academiei R.S.R., ms. 3 610, f. 34-13; rezumat de Gh. Potra, *Călătoria unui boier moldovean în Europa la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Revista istorică”, XIX (1933), nr. 4-6, p. 131-135.

⁴⁶ Pentru care vezi Paul Cernovodeanu-Ion Stanciu, *The Romanians and the American Civil War*, în „Revue roumaine d'histoire”, XIX (1980), nr. 1, p. 620-621.

⁴⁷ „Zimbrul”, II (1851), nr. 7 (23 iulie), p. 28.

⁴⁸ Palatul a fost mutat și reconstruit în „Crystal Palace Park”, în cartierul Sydenham, din sudul Londrei. Aici el a fost vizitat de învățatul transilvan August Treboniu Laurian care într-o scrisoare expediată din capitala Angliei la 2 septembrie 1855 amintește că „palatul de cristal de la Sydenham (!)... este una dintre cele mai mari minuni ale lumii și întrec cu mult pe cel de la Paris”, cf. „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, Brașov, XXIII (1855), nr. 37 (10 septembrie), p. 208. Palatul de cristal a fost distrus de un incendiu în 1936 și reconstruit mai la sud, pe Anerley Road, unde ființează și astăzi.

⁴⁹ Al. Odobescu, *Călătorie din Paris la Londra*, în *Scene istorice*, (ed. și note de G. Pîneșcu), București, 1970, p. 166 și 178.

⁵⁰ Nicolae I. Angelescu, *Negustorii de odinioară*, București, 1931, p. 1; G. Potra, *Călători români în țări străine*, p. 32.

⁵¹ I. Codru Drăgușanu, *Peregrinul Transilvan*, p. 222-223; E. D. Tappe „A Transylvanian Pilgrim”... p. 238.

⁵² I. Codru Drăgușanu, *op. cit.*, p. 126; E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 230. Fără a fi călătorit în Anglia, învățatul transilvan patriot George Bariț a publicat articolul *Anglia (Englita, Statistică)*, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, II (1839), nr. 24 (11 iunie), p. 189-192; nr. 25 (18 iunie), p. 196-199 și nr. 26 (25 iunie), p. 202-205, căutînd să familiarizeze publicul românesc cu organizarea politică a acestei țări.

⁵³ Biblioteca Academiei R.S.R., ms. 3 781, f. 92-92 v°; G. Potra, *Statele Europei la 1846-1847*... p. 22.

⁵⁴ C. Bodea, *Cu Iancu Alcesandri în Anglia și Scoția*... p. 276, nr. I.

⁵⁵ Biblioteca Academiei R.S.R., ms. 3 610, f. 27 v°; G. Potra, *Călătoria unui boier moldovean*... p. 133.

⁵⁶ Al. Odobescu, *Călătorie din Paris la Londra*... p. 182.

⁵⁷ Pentru toate aceste legături între oamenii politici români și britanici, vezi, printre altele, Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1831-1849*, p. 26, 287; eadem, *Currente și opinii în sinul emigraților de la 1848. Memoriile colonelului Pleșoianu*, în „Studia et acta Musei Nicolae Bălcescu”, vol. II-III (1970-1971), p. 388-390; Ion Heliade-Rădulescu, *Scrisori și acte* (ed. George Potra, N. Simache și G. G. Potra), București, 1972, p. 70-72, 161-164, 277-278; Anastasie Iordache, *Goleștii. Locul și rolul lor în istoria României*, București, 1979, p. 131, 111, 143, 149, 151, 155, 205, 217, 233, 234, 241, 262, 302, 303, 326; idem, *Pe urmele lui Dumitru Brătianu*, București, 1984, p. 104-277; Beatrice Marinescu, *Romanian-British Political relations 1818-1877*, București, 1983, p. 44-109; Dan Berindei, *Pe urmele lui Nicolae Bălcescu*, București, 1984, p. 210-215 etc. iar din literatura istorică engleză E. D. Tappe, *Nicolae Bălcescu's propaganda in England: his meetings with Cobden and Palmerston*, în „The American Slavic & East European Review”, New York, XIII (1954), nr. 1, p. 66-71 și Trevor J. Hoop, *Dumitru Brătianu and British Public Opinion regarding the Unification of the Romanian Principalities (1818-1859)*, în vol. *Anglo-Romanian relations after 1821*, Iași, 1983, p. 27-52.

L'IMAGE DE L'ANGLETERRE CHEZ LES VOYAGEURS ROUMAINS JUSQU'EN 1860. (I)

Résumé

L'image de l'Angleterre a été forgée, au débuts chez nous, indirectement, la littérature géographique, historique et philosophique de traductions familiarisant, en quelque sorte, les milieux de lettrés roumains au cours des XVIIe-XVIIIe siècles avec certains aspects des réalités

politiques, socio-économiques et culturelles existant dans les îles britanniques, mais la vision roumaine demeurait encore fluide et inconsistante, voire fort incomplète.

Néanmoins, l'Angleterre a été visitée de bonne heure par des „voyageurs” des pays roumains, dont au premier chef quelques prétendants (Petru Cerceel, Ioan Bogdan, Ștefan Bogdan), errant aux Cours de l'Occident en quête d'assistance pour obtenir le trône princier par les interventions — qu'ils espéraient efficaces — près la Porte Ottomane de divers ambassadeurs des respectifs souverains. Inutile de préciser, croyons nous, que nul de ces prétendant, n'a laissée quelque description des voyages entrepris dans la lointaine monarchie insulaire. Et, ultérieurement, ni l'envoyé de Gheorghe Ștefan à Londres, le „polcovnic” Constantin Nacl (1666), le poète et lexicographe du Banat Mihail Halici (1694—1712), le médecin de Constantin Brancovan, Eustatius Placius ou l'adepte de la philosophie des Lumières Paul Iorgovici (1793), originaire du Banat n'ont consigné quoi que ce soit de leurs impressions. Seuls quelques lettrés transylvains du XVIIe siècle lors de voyages en Angleterre — ont consacré certains impressions sporadiques dans leurs notes à différents aspects à la vie à de Cour, universitaire et à certains monuments de la capitale du pays.

Ce n'est que pendant la troisième décennie du XIXe siècle que l'on enregistre les premiers voyageurs roumains — dans la véritable acception du mot — auxquels on doit des impressions plus consistantes sur les réalités du monde anglais avec lequel ils sont venus en contact.

Les voyageurs roumains qui ont visité la Grande-Bretagne jusqu'en 1860 (année où Vasile Alecsandri est revenu à Londres pour solliciter la reconnaissance pleine et entière de l'Union des Principautés) peuvent être divisés en plusieurs catégories.

Dans une première phase il y en a celle des négociants (Zenovie Hagi Pop, G. Sina, Nicolae Hagi Stoica), stimulés par l'intensification de la pénétration commerciale britannique au Bas-Danube et l'extension des échanges effectués par les ports de Brăila et Galatz. On vit ainsi s'éveiller l'intérêt envers l'Angleterre commerciale et industrielle dont le potentiel économique dépassait au début du XIXe siècle celui des autres pays européens.

Une seconde motivation pour les voyages des Roumains en Angleterre fut celle d'ordre politique, des personnalités marquantes de Moldavie et de Valachie comptant sur au appui à Londres près les gouvernements, les milieux influents et la presse, surtout après l'étouffement de la révolution de 1848, pour obtenir la libérations des Principautés et renseigner l'opinion publique sur la nécessité de l'Union et de leur détachement progressif de la domination ottomane.

Malheureusement, bien que cette catégorie ait réuni des représentants marquants du mouvement de libération nationale et sociale du peuple roumain, tel N. Bălcescu, A. G. et N. Golescu, C. A. Rosetti, Ioan Heliade Rădulescu, Christian Tell, N. Pleșoianu et autres, au cours de leurs fréquents voyages en Angleterre, ils n'ont pas disposé du temps nécessaire à étudier la vie de la société britannique, à dépeindre les villes visitées où leurs monuments, étant préoccupés notamment d'établir des contacts avec des personnalités influentes, ministres, membres du Parlement ou journalistes que leurs missions l'exigeaient, leur correspondance ne reflétant que l'activité politique déployer surtout à Londres.

SPANIA ÎN CULTURA MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ

de EUGEN DENIZE

Pe teritoriul țării noastre, datorită unor condiții istorice specifice, o dată cu retragerea stăpînirii romane dispăre și organizația statală, impusă de aceasta, situație care se va perpetua multe secole și care va influența negativ toate formele de manifestare ale culturii.

În aceste condiții vitrege, primele informații referitoare la Spania apar abia în secolul al XII-lea în Transilvania care, prin structurile sale social-politice și religioase, era mai apropiată de realitățile Europei apusene. În acest secol, pe la 1179, cîțiva călugări,¹ plecați din mînăstirea burgundă de la Pontigny, au înființat la Igrîș, pe malul stîng al Mureșului, la est de Cenad, o abație filială a ordinului cistercit, iar curînd după aceea o altă abație filială la Cîrța. Se pare că în biblioteca abației de la Igrîș au ajuns, așa cum rezultă din manuscrisul latin nr. 12 al bibliotecii Universității din Montpellier, două lucrări ale lui Isidor din Sevilla, și anume *Volume uno Ysidorus Sententiarum* (=Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, PL, LXXXIII, 537–738) și *Volume uno Soliloquiarum libri duo* (=Isidorus Hispalensis, *Synonyma*, PL, LXXXIII, 825–868)¹, lucrări care marchează, pentru cultura noastră, primele contacte din epoca medievală cu Spania și cu spiritualitatea hispanică.

După o perioadă de mai bine de patru veacuri în care cunoștințele despre Spania se mențin la un nivel scăzut, puțin semnificativ, abia în secolul al XVI-lea informațiile receptate în cultura românească, referitoare la această țară și la locuitorii ei, devin mai consistente și mai sistematice.

Astfel, informații interesante despre istoria Spaniei pot fi întilnite la marele umanist român din Transilvania, Nicolaus Olahus, care, în celebra sa lucrare *Hungaria*, scrisă la Bruxelles în 1536, se referă pe larg la expediția lui Atila în apusul Europei și la împrejurările în care s-a desfășurat marea bătălie de la Cîmpiile Catalaunice, prilej cu care face dese mențiuni la Spania vizigotă. Olahus arată că vizigoții, înfrinți și urmăriți de huni, s-au retras la sudul Dunării, dar alungați și de aici au trecut în Italia, pe care au devastat-o, iar apoi „ . . . și-au așezat sălașurile, la început în Galia aquitanică, iar apoi în Hispania.”² Atila, ajuns pînă în Galia „ . . . trimite, fără prudență, a treia parte a armatei sale pentru a distruge hotarele Hispaniei, după care încearcă zadarnic să obțină alianța lui Theodoric, regele Hispaniilor și al Galiei aquitane”³. În schimb, alianța vizigoților este obținută de romani căci „ . . . regele Theodoric, mișcat de amintirea vechii dușmăanii, promite să devină aliat al lui Aetius contra hunilor”⁴.

În secolul al XVII-lea problemele culturii românești capătă o complexitate tot mai mare datorită atât creșterii generale a activității culturale și înmulțirii domeniilor de creație, cît și contactului cu un număr mai însemnat de medii de cultură străine. Impunerea treptată a limbii vorbite de popor ca limbă a culturii scrise constituie fenomenul cultural dominant al

epocii. Această efervescentă culturală și contactul tot mai strins cu spiritualitatea europeană, au facilitat pătrunderea, în cultura și creația românească, a unor informații tot mai bogate despre Spania, conținutul lor rămânând însă, și în această perioadă, predominant istoric, informațiile de natură geografică, economică, culturală etc., fiind încă reduse la număr.

Grigore Ureche, autorul celei mai vechi scrieri istorice în limba română *Letopisețul Țării Moldovei*, amintește o singură dată de spanioli, atunci când ne înfățișează armata de mercenari cu care Despot Vodă a pătruns în Moldova : „Ci măcar că deodată au alinat lucrul, iară mai apoi Dispot de iznoavă mai bine s-au gătit, luînd într-ajutoriu pre Albrihtu Laschii și au intrat în țară cu nemții, cu svezii și cu șpanioli (subl. n.) și cu leși și cu cazaci”⁵.

În schimb, Miron Costin, cel care a dus mai departe și a ridicat pe o treaptă superioară opera istorică întreprinsă de Ureche, ne oferă o diversitate mult mai mare de informații referitoare la Spania, informații cu caracter istoric, geografic și etnic. Astfel, dacă în *Letopisețul Țării Moldovei de la Aaron Vodă încoace*, Costin face doar o singură mențiune referitoare la istoria Spaniei⁶, în lucrarea *De neamul moldovenilor*, ultima sa creație, cronicarul furnizează numeroase date cu privire la geografia, istoria și populația acestei țări. Informațiile geografice se referă la apele oceanului care scaldă țămurile țării „. . . tot acela ocean și despre apus, pe după Hispania și Portugalia . . . ”⁷, și la faptul că ea este despărțită de Africa printr-o strâmtoare „. . . până se scură și Marea Albă în Ocean la Hispania; dencolo Africa, dencoace Evropa . . . ”⁸. Cele istorice privesc, în majoritate, istoria veche și ne arată că Spania a fost stăpînită de romani⁹, fiind o provincie de rang senatorial¹⁰, și că împăratul Traian, cuceritorul Daciei, era de origine spaniol¹¹. O singură informație despre Spania contemporană autorului ne spune doar că ea stăpînea sudul Italiei : „. . . Neapolis crăiia supt craii Hispaniei . . . ”¹². În fine, în legătură cu populația Peninsulei Iberice, Miron Costin crede că ea alcătuiește un singur popor, deși denumirile sub care este cunoscută sînt foarte variate : „Așa Hispanii, Iverii, Țeltiverii, Portugalii, iară tot un neam sânt”¹³.

La sfîrșitul secolului al XVII-lea întîlnim informații interesante despre Spania și în opera marelui cărturar muntean Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești*, operă pe care împrejurările vitrege l-au împiedicat să o termine. Stolnicul ne transmite cîteva date sumare despre cucerirea și distrugerea de către Scipio Emilianus a orașului răsculat Numanția,¹⁴ cunoaște și el originea spaniolă a împăratului Traian,¹⁵ iar atunci cînd vorbește despre apariția statelor feudale occidentale pe ruinele fostului Imperiu roman, include în acest proces și Spania¹⁶.

Pe lângă aceste informații cu caracter istoric, Cantacuzino face și o interesantă comparație lingvistică între limba română și celelalte limbi romanice, în care include și spaniola : „. . . dachii aceia carii era, învățînd de la romani limba letinească, pentru-atîtea ai lor supuși fiind, și cu dînsa deprinzîndu-se, o făcuse apoi că iaste a lor de moșie și o au ținut. Carea duple aceia mai pe urmă stricînd-o într-acest feliu au venit și au rămas, precum și astăzi iaste; așa făcînd cum și ispanii, și galii, și italianii, adecâte spanioli, franțozii și frînci, că așa le zic ei, au făcut. Care neamuri ei încă până astăzi n-au a lor limbă, de feliu lor osebîtă, nici cea veche ce oarecînd vreodată vor fi avut nu să știe, ei dintr-a romanilor țin, rău și grozav stricînd-o”¹⁷.

Instaurarea regimului turco-fanariot în Moldova și Țara Românească și a celui habsburgic în Transilvania nu a reprezentat o deviere în dezvoltarea firească a culturii românești și, cu atât mai puțin, o înstrăinare culturală a poporului român. Accesul la cultura scrisă, mai larg încă din secolul al XVII-lea față de epocile precedente, cunoaște o extindere treptată, dovedită de existența unui număr tot mai mare de dieci și grămăticii, de înmulțirea școlilor, de frecvența copiere și traducere a unor opere, de tot mai numeroșii știutori de carte care iscălesc în acte etc. În aceste condiții asistăm la o adevărată „explozie” a informațiilor referitoare la Spania, numărul și diversitatea lor fiind o amploare fără precedent mai ales în Moldova și Țara Românească.

Primul dintre autorii secolului al XVIII-lea care ne reține atenția este Nicolae Costin, educat în școlile poloneze și având o formație intelectuală foarte asemănătoare cu cea a tatălui său. Lucrarea sa de căpetenie este *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601*, operă de erudiție, bazată pe izvoare latine, maghiare și polone. Lipsit de marele talent al tatălui său, monumentală sa operă ocupă un loc relativ modest în istoriografia noastră, dar aceasta nu scade cu nimic interesul pentru informațiile pe care ea le conține despre Spania.

Majoritatea acestor informații sunt preluate din lucrările tatălui său și sînt expuse într-o formă foarte puțin modificată. Celălalte sînt rezultatul erudiției sale, dar îmbină într-o măsură destul de importantă adevărul istoric cu legendele care circulau în epocă și cu propria fantezie. De exemplu, iată ce ne spune Nicolae Costin despre formarea poporului spaniol: „Și văzînd Iverii în Ispania ca și în țara lor, munți bogăți de mademuri: aur și argintu și hier, precum scie Iustin carte XLIV, s-au așezat acolo; și acea parte a Ispanii o au numit Iveria, pre numele lor. Acestea pre urmă împreunîndu-se cu Franțozii, ce să chema nainte Galateni și Telteni, făcîndu-să și împreunîndu-să den doaa niamuri unul, adecă tot un neam, li-au zis Tiltiberi, cum s-ar zice Tilti și Iveri; și așea Iverii den Asia, și den Ispania Tiltiberi să chiamă; den Toval, ficioii lui Alet se trag”¹⁸.

În ceea ce privește popoarele care au migrat în Spania, cronicarul moldovean adaugă la cele atestate istoric (cartaginezi, romani, vandali, goți, arabi), și pe gepizi, unguri, slovaci, lituani, dar, cu această ocazie se referă și la clima blîndă a țării și la bogățiile sale care au constituit principalele atracții pentru străini: „Că așea era de cinste bișugul a celor locuri, pentru mademurile aurului, argintului în Ispania, căt Hanibal Cartaghenul, până au stăpănit acolo, în tot anul lua cite 12 luți de aur venit dentr-acei munți. . . ”¹⁹.

Alte cîteva informații din cronică ne vorbesc despre războaiele în care a fost implicată Spania la începutul secolului al XVI-lea și anume, în Italia împotriva Franței²⁰ și la Viena, în 1529, împotriva turcilor, care „. . . . apărât fu de Salmaș Hispanul cu mare vitejie”²¹.

Operă cea mai vastă, mai variată și de mai întinse perspective din cultura românească veche este, fără îndoială, aceea a lui Dimitrie Cantemir. Deși realizată în cea mai mare parte a ei în afara hotarelor țării, mai cu seamă în timpul șederii în Rusia a fostului domn al Moldovei, această operă nu reprezintă o rupere de tradițiile culturale create de înaintașii din secolul al XVII-lea, ci dimpotrivă, continuarea și ridicarea lor la un grad mai înalt. Într-o viață relativ scurtă Cantemir a reușit să realizeze o operă care nu numai că îl pune pe primul plan în cultura românească a secolelor XVII—XVIII, dar îi acordă un loc meritat și în cultura europeană.

În vasta operă a marului cărturar întâlnim referiri interesante și la istoria Spaniei. Astfel, în *Hronicul vechimei româno-moldo-vlahilor* apar câteva informații interesante privitoare la istoria veche a acestei țări și la formarea regatului vizigot. Cantemir consemnează legenda după care o parte a troienilor înfrinți de ahei au ajuns, fiind conduși de Hercule, pe pământul Spaniei²², ne informează despre originea spaniolă a împăraților Traian și Teodosius cel Mare²³, precum și despre situația Spaniei în cadrul Imperiului roman după noua organizare teritorială realizată de Dioclețian²⁴. Despre perioada vizigotă, după ce ne sînt înfățișate pe scurt peregrinările vizigoților prin Europa²⁵, Cantemir ne spune că ei „. . . pe la anul 414 în Ispania intrând, pre această de acmu a Ispaniiei craie au întemeiat . . . ”²⁶ și că „. . . Alaric domnul Gotthilor (după cum însămnază Calvizie) sculându-se cu mulțime de Gotthi, Alani și Svezi, și lăsînd acmu Gallia deșartă și pustie au intrat în Ispanie”²⁷.

O altă lucrare fundamentală a cărturarului moldovean, *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ Othomanicæ*, oferă, la rîndul ei, câteva date interesante cu privire la istoria spaniolă, mai ales prin prisma luptelor turco-spaniole desfășurate în secolulul al XVI-lea în zona Mediteranei. Astfel, sîntem informați că în 1535 spaniolii, împreună cu alți creștini, printre care și moldoveni, au participat la o expediție antiotomană în Bosnia : „. . . pe acest timp un nunăr considerabil de moldoveni, poloni, boemi, germani și spanioli se întrunesc în mod voluntar, fac o invazie în Bosnia și impresoară Sulia”²⁸. Apoi este consemnată alianța antispaniolă dintre Francisc I și Soliman Magnificul, care a dus la o intensificare a atacurilor turcești asupra coastelor spaniole²⁹, este menționată puternica răscoală a moriscilor din Alpujarras (1568—1571), care a mărit pericolul unei noi invazii musulmane în Spania, deoarece răsculații „. . . au trimis delegați la Selim, rugîndu-l să le dea ajutor contra acestora (a spaniolilor — n. n.), ca împotriva unui inamic comun al musulmanilor”³⁰, iar despre bătălia de la Lepanto ni se spune că a fost „. . . cel mai mare dezastru pentru otomani, ce au putut ei resimți de la pierderea încercată sub Ildirim Baiazetu și pînă în ziua de astăzi”³¹.

În ansamblu, informațiile pe care le întîlnim în lucrările lui Dimitrie Cantemir, cu referiri la Spania, sînt mult mai exacte și mai prelucrate sub aspect istoric, decît cele furnizate de predecesorii săi și demonstrează încă o dată marea sa erudiție și putere de sinteză.

Ultimul mare cronicar moldovean, Ion Neculce, în principala sa lucrare, *Letopisețul Țării Moldovei*, face și el câteva referiri la istoria Spaniei din zilele sale. Cronicarul ne informează în legătură cu problema succesiunii spaniole care a influențat conferința de pace de la Carlowitz³², în legătură cu războiul de succesiune la tronul spaniol, care a marcat pierderea tuturor posesiunilor europene ale Spaniei, deoarece Franța și Austria „. . . pre unde le-au venit hotarale, răsipit-au cetăți și țiguri, de le-au stricat, și au făcut pace. . . ”³³, și, în fine, în legătură cu participarea Spaniei la războiul de succesiune a Poloniei, care s-a încheiat cu recucerirea regatului napolitan : „Deci au și sculat pe craiul Spaniiei fără veste cu oasti și s-au coborît în Italia de-au luat cîțiva cetăți din Anapole, ce le ține Neamțul”³⁴.

Și în cronicile din Țara Românească din prima jumătate a secolului al XVIII-lea³⁵ întîlnim informații despre Spania, dar ele sînt mult mai puțin numeroase și mai fragmentare decît cele pe care ni le oferă cronicile moldovene contemporane și de cele din urmă, anși asupra lor.

În secolul al XVIII-lea și, mai ales, odată cu mijlocul său asistăm la o creștere considerabilă a numărului de traduceri românești, efectuate, în special prin intermediare grecești sau rusești, după lucrări apărute în Europa apuseană.

Astfel, chiar de la începutul acestui secol ni s-a păstrat un interesant manuscris românesc cu caracter geografico-istoric, care reprezintă traducerea unei lucrări străine, atît autorul cît și traducătorul rămînînd însă necunoscuți. Din păcate începutul manuscrisului s-a pierdut, păstrîndu-se doar sfîrșitul primului capitol al cărui subiect este tocmai Peninsula Iberică. Informațiile despre Spania se referă, aproape în exclusivitate, la puternica scădere demografică suferită în secolul al XVII-lea ca urmare a peimamentelor războaie din Europa și din alte continente : „Acestiaș să tîmplă și Hispăniei care pentru așa multe și așa depărtate oști care pururea duce, să sărăcește și slăbește așa de tare în oameni că tîrgurile și lăcașurile ei rămîn pline numai cu muiri, că dă în tot anul însă tot mii de oșteni întru ales, și în vîrstă tare și nu să mai întorcu la casele sale dintr-o sută de acia zece și aceștia carii să întorcu puțini, mai toți înfrinți și bătrîni, se fac cu acestea”³⁶.

O altă lucrare interesantă este cea intitulată *Cosmografia adecă izvodirea lumii*. . . , a cărei traducere s-a încheiat la 1 august 1774 și a fost realizată de Anatolie, ierodiacon la episcopia Rîmnîcului³⁷. Chiar la începutul lucrării se află o amplă descriere a Spaniei și a regiunilor care o alcătuiesc, descriere ce conține interesante date de natură geografică, climatică, economică și chiar istorică. Despre geografia și populația Spaniei ni se spune că țara este „. . . mai mult cu munți și aduce lipsă de apă. . . Și pentru că ce sînt munții groaznici, pentru aceea nu e îndestulare prea mare și tîrgurile nu sînt mari și sălașurile oamenilor raii”³⁸. Clima ei este blindă și plăcută : „Văzduh are sănătos, răcoros, despre miazănoapte și despre munți, iar despre ochian blind. . . ”³⁹, iar bogățiile ei sînt numeroase și variate : „Averile ei iaste grîul, untdelemnul, vinurile, ceara, mierea, zaharul, șofranul și multe feluri de poame, și așa sînt de sățioase că să hrănesc toate țările despre miazănoapte cu dinsele. . . Carnea iaste acolo foarte aleasă, și mai virtos de mascuri. Greu iaste a spune cită îndestulare de pește iaste acolo pre lîngă mare. . . . ”⁴⁰.

Tot cu caracter istorico-geografic este și lucrarea intitulată *Pentru descoperirea a multor împărății și locuri care s-au descoperit și s-au aflat de portugali*. Ea a fost tradusă după un opuscul apărut în Occident la 1740 și s-a păstrat în două copii, una aproape contemporană, de pe la 1750, iar alta de la sfîrșitul secolului sau începutul celui următor.⁴¹ În ceea ce privește Spania, lucrarea înfățișează expedițiile de cucerire a Mexicului și Perului, precum și călătoria lui Magellan în jurul lumii, apărînd însă și o interesantă mențiune despre realizarea unității spaniole de către Regii Catolici : „Ferdinand craiul Aragoniei și Isavella cîiașa Castiliei unia atunci prin a lor însoțire și nuntă toată Ispania, deosebindu-se numai cîiașa Grenadiei, ce să stăpînea la acea vreme de maomiteni. Care stăpînire le-au și rădicat-o Ferdinand îndată după a sa nuntă cu Isavella. Această împreunare prin nuntă a lui Ferdinand și a Isavellei au pricinuit toată mărima Ispaniei”⁴².

În țările române a mai circulat și un alt text în manuscris, intitulat *Gheografie noao* și tradus după lucrarea lui Gheorghe Fațeaș apărută în trei volume la Veneția, în 1760. Tălmăcirea românească s-a păstrat în două copii, una din 1780 la episcopia Romanului, datorată unui călugăr,

iar coalaltă dascălului Alexandru Athanasiu, alcătuită în iulie 1786 la comanda și pe cheltuiala boierului Iordache Darie din Dărmănești ⁴³.

În această lucrare Spania și Portugalia sînt cuprinse într-un capitol separat „tăietura a 6 a” și se bucură de o amănunțită descriere geografică, atît fizică cît și economică ⁴⁴. După ce sînt prezentate coordonatele geografice ale Peninsulei Iberice, se trece la înșiruirea tuturor regiunilor pe care le cuprinde Spania, fiind menționate și principalele orașe din fiecare ⁴⁵. Apoi se discută originea numelui țării, fiind date trei posibile explicații : „. . . se trage de la un craiu a Ispaniei ce-i zicea Ispanos, iar alții zic că se trage din cuvîntul grecesc spanea, adecă lipsă. . . . Dar mai de crezut iaste aceasta, că fiindcă latinii numia pe Sivilie, Ispanie ca un scaon ce era au dat numele la tot locul. . . .” ⁴⁶ este descrisă clima, foarte caldă „. . . din luna lui maiu și pîn la avgust se supără lăcuiorii atîta de căldură cît să primejduiesc la moarte numai puțin de vor umbla. . . ” ⁴⁷ și ni se comunică antipodul ei : „Locul ce stă împotriva Ispaniei iaste o parte a Zelandiei Noao” ⁴⁸. În fine, un ultim element ce ne reține atenția este credința exprimată de autor, după care pămîntul sterp și neroditor, ce poate fi văzut în multe locuri ale Spaniei, este rezultatul și al trîndăviei locuitorilor : „Care poate zice niștine că se întîmplă mai ales din negrija lăcuiitorilor, pentru că la ei iaste din fire trîndăvire și lenevire” ⁴⁹.

În anul 1788 a fost tradusă, prin intermediul unei versiuni ruse, interesanta lucrare a abatelui francez Joseph de la Porte, *Le voyageur françois ou la connaissance de l'ancien et du nouveau monde*, apărută la Paris între 1769 și 1777, al cărui titlu în limba română este *A toată lumia călătorie sau înștiințare dă lumia cea veche și cea nouă*. . . . ⁵⁰

În tomul IV al acestei traduceri, al cărui autor a rămas anonim, se întilnesc citeva mențiuni despre dominația spaniolă în Filipine : „Aceste ostroave sîntu găsite de acel slăvit Maghilan, și le-au numit Filipinose în cinstea lui Filip cel de-al doilea, crai al Spanii, a căror biruințe și pînă astăzi să povesteste aici pretitindenea. . . .” ⁵¹. Foarte interesantă este descrierea privilegiilor și a orgoliului spaniolilor aflați în postura de stăpîni ai insulelor : „Spaniolii cînd să adună stau umflați de mindrie, numindu-se străluciți sfetnici poruncitori și îndreptători dreptii judecăți. Aceștia au mari lefi și dregătoria lor nu se schimbă” ⁵².

Sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor este o perioadă caracterizată prin accelerarea procesului de descompunere a feudalismului, și, în același timp, de infiripare a noii orînduiri, capitalismul, fenomene care se reflectă pe plan cultural prin închegarea treptată a ideologiei naționale și prin nevoia, tot mai mult resimțită, a unor contacte permanente cu noua cultură europeană. În condițiile acestui avînt cultural imaginea Spaniei devine din ce în ce mai clară și mai exactă.

Astfel, informații interesante despre Spania, deși destul de fragmentare, întilnim la reprezentanții Școlii Ardelene, Gheorghe Șincai și Petru Maior. Șincai în monumentală sa lucrare *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, apărută parțial în *Calendarul de la Buda* pe anii 1808 și 1809, face citeva referiri la istoria spaniolă. El ne spune că „. . . Valia tot întru acest an (418—n. n.) au pus temelul crăimei visi-gothicești în Tolosa” ⁵³, iar puțin mai tîrziu „. . . Evric, craiul visigothilor, care în anul 466 omorisă pre frate-său, Theodorio al II-lea, rîpindu-i crăia, și pre romani îi lepădășă din Spania, în anul acesta (470—n. n.) au încungiurat Arvernul, în Gallia” ⁵⁴. Din aceeași lucrare aflăm citeva amănunte și despre înființarea și principiile de organizare ale ordinului iezuit : „. . . aceștea au fost un cin călugăresc urzit de S. Ignăție Loiola, spaniolul, cu puțin după ce

au încetat Martin Luter, în anul 1517, a-ș semăna eresul în care cin nu se priimea alții, fără numai aceia carii erau au foarte de mare talant, au de mare viță și bogat neam, au prea frumoși”⁵⁵.

Celălalt mare exponent al Școlii Ardelene, Petru Maior, a făcut în câteva din lucrările sale o interesantă paralelă lingvistică între limba română și cea spaniolă. Astfel, în *Dialogu pentru începutul limbei Române. Între nepotu și unchiu*, apărut la Buda în 1819 el arată următoarele : „ . . . vedem că limba română nu numai în multe cuvinte, care s-au nicecum nu sînt în limba latină, sau cu altă față se află, ci și în țesitura ei cea dinlontru se lovește cu limba spaniolă, cu a frâncilor și mai virtos cu limba italiană”⁵⁶.

Originea comună a celor două limbi este invocată foarte clar de Maior și într-o altă lucrare apărută în același an și intitulată *Ortografia română sau latino-valahică*. . . Chiar de la început el ne avertizează că atunci „ . . . cînd pe parcursul acestei lucrări zic că un cuvînt sau altul pleacă de la un anumit cuvînt latin, italian, spaniol, și poate francez, nu vreau să dau de înțeles că românii au adoptat acel cuvînt din limba latină învățată sau din sus-pomenitele dialecte, cu invoc numai comuniunea sau înrudi-rea”⁵⁷.

Aceste afirmații confirmă, cu toată puterea, faptul că Petru Maior a fost un remarcabil exponent al lingvisticii din vremea sa, cel puțin la fel de strălucit ca și poliglotul spaniol Hervás y Panduro⁵⁸, iar lucrările sale demonstrează o bună cunoaștere a limbii și culturii spaniole, ne dovedesc, încă o dată, nivelul destul de înalt pe care informațiile și cunoștințele despre îndepărtata țară din Peninsula Iberică îl atinseseră în rîndurile intelectualității române.

La începutul secolului al XIX-lea a circulat în manuscris, mai ales în Moldova, o traducere anonimă intitulată *A tot de opștii istorii a lumii*, realizată după o ediție prescurtată a sintezei de istorie universală a istoricului german Julius August Remer, *Handbuch der Allgemeinen Geschichte*, tipărită în trei volume la Viena în 1785—1786. Traducerea anonimă s-a păstrat în două copii manuscrise, una datînd de pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, iar cealaltă fiind alcătuită între 24 noiembrie 1813 și 6 iunie 1814 la cererea serdarului Tudurache⁵⁹.

Din această traducere rețin atenția aprecierile în legătură cu lipsa oricărui drept al Spaniei de a domina noul continent : „Ei nu au avut nici un feliu de dreptate la aceste stăpîniri al domnilor și al năroadelor cele streine . . . ,”⁶⁰ acuzațiile la adresa papalității, care a cedat Spaniei pămînturile nou descoperite ca și cum acestea ar fi fost proprietatea ei, precum și acelea la adresa spaniolilor, pentru comportarea lor nemiloasă față de băștinași : „ . . . cu strajnică cumprire au omorît mai multe milioane dintre dînșii, îi trăge cu sila cu această feliu de sălnicii la legea creștinească”⁶¹.

Date interesante despre Spania mai pot fi întîlnite și în traducerile dascălului și negustorului brașovean Nicola Nicolau⁶². Printre aceste lucrări s-a aflat și *Gheografia sau scrierea pămîntului*, o prelucrare a cunoscutului manual *Géographie universelle* a iezuitului francez Claude Buffier, care mai fusese tradusă în românește și tipărită de Amfilohie Hotiniul la Iași, în 1795. În această situație informațiile furnizate de Nicolau despre Spania repetă aproape întocmai pe cele din tipăritura de la Iași⁶³, dar apare în plus un interesant adevăritor la capitala Spaniei, în care se spun următoarele : „Cetatea cea mai mare din Spania, unde iaste și scaunul Crăimeii, se numește Madrid. Are porți 15. Case mari 7389. Besea-

rici 77. Mănăstiri 72. Spitaluri (case de bolnavi) 19 și lăcuitoari are numai 150 000, întru care se numără neameși (spahii) 8 600 . . . ”⁶⁴.

Același Nicola Nicolau a tălmăcit și adaptat în românește, prin intermediul unei versiuni germane tipărită la Viena în 1806—1807, lucrarea literatului francez Pierre Blanchard, *Le Plutarque de la jeunesse*, apărută în 4 volume la Paris în 1803⁶⁵. În cel de-al patrulea tom al traducerii rămasă în manuscris, se află biografiile citorva mari personalități ale istoriei spaniole. Astfel, despre Francisco de Cisneros, arhiepiscop de Toledo, ni se spune că „. . . fu unul dintre cei mai mari bărbați ai Spaniei. Talen-turile care arată pînă cînd avea cea de obște epitropie, tot un feliu de cîste pricinuiră lui, ca și cuvîșia viețuirii sale. . . ”,⁶⁶ despre Gonzalo de Córdoba aflăm că acolo „. . . unde numele lui se auzea, oaste îndată se aduna, însă numele lui se socotea ca o oaste. . . ”,⁶⁷ iar despre Bartolomeo de las Casas, îndirjitul apărător al indienilor americani ni se spune că „. . . sufletul său cel sînțitoriu îl făcu spre apărătoriuil celor nenorociți, carii să întîmpina de Spania foarte fără milă. . . În mijlocul acestor fără de milă oameni singur las Casas rămase cu omenire”⁶⁸.

Ultimele mențiuni referitoare la Spania în perioada de care ne ocupăm le întîlnim în *Cronica Banatului*, scrisă de Nicolae Stoica de Hațeg în anii 1826—1827, cu unele reveniri asupra ei pînă în 1829. În această *Cronică* apar numeroase referiri la istoria universală, printre care și la cea spaniolă, majoritatea dintre ele intrate deja în cultura românească prin intermediul altor scrieri. Interesante și noi sînt cele care privesc revoluțiile spaniolă și latino-americană, evenimente pentru care autorul, aparținînd mediului bisericesc, dă dovadă de puțină înțelegere, cutremurîndu-se în fața răsturnării sistemului de valori cu care era obișnuit. Iată cum descrie el aceste două mari evenimente: „Spaniolii siluiră călugării, preoții fără femei, a să însura, precum și portugalii. Mănăstiri, biserici vîndură, călugări însurară, cu constituții lui Bonaparte urmară. Și iată acestea și republica Mexico, în America, așijderea de 5 ani nu să împacă. Pricina-s oamenii stricați, cu libertate, egale, univertzalmonarhia, fără domn fără de liturghie”⁶⁹.

În ansamblu se poate constata că informațiile pătrunse, pe diferite căi⁷⁰, în țările române au permis conturarea unei imagini destul de exacte despre Spania, mai ales începînd cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea, cînd timpul scurs între derularea evenimentelor istoriei spaniole și receptarea lor în cultura noastră se scurtează tot mai mult. Imaginea Spaniei, așa cum apare și evoluează de-a lungul mai multor secole, demonstrează cu toată vigoarea continuitatea liniilor de forță ale culturii românești, unitatea ei permanentă pe întreg teritoriul locuit de români și receptivitatea deosebită față de valorile culturii și spiritualității europene.

N O T E

¹ R. Constantinescu, E. Lazea, *O bibliotecă monastică în Transilvania pe la 1200*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXII, nr. 6, 1969, p. 1150.

² Nicolaus Olahus, *Hungaria et Atila sive de originibus gentis, regni Hungariae situ, habitur, opportunitatibus et rebus bello pazeque ab Atila gestis*, Vindobonac, Typis Joannis Thomae Trattner, MDCCLXIII (1763), pp. 5—6.

³ *Ibidem*, p. 114.

⁴ *Ibidem*, p. 118.

⁵ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., București, 1958, p. 173.

⁶ Este vorba de o rentă pe care regele Spaniei, Filip al IV-lea (1621–1665) a acordat-o, din veniturile sale napolitane, regelui polon Vladislav al IV-lea (1632–1648), cu care se înru-dea (Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, E.S.P.L.A., București, 1958, p. 126).

⁷ *Ibidem*, p. 252.

⁸ *Ibidem*, p. 262.

⁹ *Ibidem*, p. 258.

¹⁰ *Ibidem*, p. 253.

¹¹ *Ibidem*, p. 255.

¹² *Ibidem*, p. 246.

¹³ *Ibidem*, p. 268.

¹⁴ Constantin Cantacuzino, *Istoriaa Țării Rumânești întru care să cuprindă numele ei cel dintîi și cine au fost lăcuitorii ei atunci și apoi cine o au mai descălecat și o au stăpînit pînă și în vremile de acum cum s-au tras și stă*, în *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, Edit. pentru literatură, București, 1961, p. 19.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13.

¹⁶ *Ibidem*, p. 61.

¹⁷ *Ibidem*, p. 38.

¹⁸ Nicolae Costin, *Lctopiseșul Țării Moldovci de la zidirea lumii pînă la 1601*, ed. Ioan Șt. Petre, București, 1942, p. 82.

¹⁹ *Ibidem*, p. 83.

²⁰ *Ibidem*, p. 308.

²¹ *Ibidem*, p. 390.

²² Dimitrie Cantemir, *Ilronical vechimei româno-moldo-vlahilor*, ed. Gr. G. Tocilescu, București, 1901, pp. 90–91.

²³ *Ibidem*, p. 193, 258.

²⁴ *Ibidem*, p. 232.

²⁵ *Ibidem*, p. 273.

²⁶ *Ibidem*, p. 12.

²⁷ *Ibidem*, pp. 275–276.

²⁸ Idem, *Istoria Imperiului Otoman. Creșterea și scăderea lui*, ed. Iosif Hodoșiu, vol. 1, București, 1876, p. 290.

²⁹ *Ibidem*, pp. 311–312.

³⁰ *Ibidem*, p. 328.

³¹ *Ibidem*, p. 330.

³² Ion Neculce, *Lctopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. Iorgu Iordan, E.S.P.L.A., București, 1955, p. 210.

³³ *Ibidem*, p. 316.

³⁴ *Ibidem*, p. 361.

³⁵ Este vorba de cronica lui Radu vel logofăt Grecianu, *Viața lui Constantin Vodă Brincoveanu*, ed. Ștefan D. Grecianu, București, 1906, p. 217, de *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 pînă la martie 1717. Cronică anonimă*, ed. Constantin Grecescu, Edit. Științifică, București, 1959, p. 107 și de cronica lui Radu Popescu vornicul, *Istoriile domni-lor Țării Românești*, ed. Constantin Grecescu, Edit. Acad. R.P.R., București, 1963, pp. 35, 272, 282.

³⁶ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3 515, f. 1–1 v.

³⁷ *Ibidem*, ms. 1 267.

³⁸ *Ibidem*, f. 3v.

³⁹ *Ibidem*, f. 4.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *Imaginea Lumii Noi în fările române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii pînă la 1859*, Edit. Acad. R.S.R., București, 1977, p. 38.

⁴² Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3 533, f. 22v și ms. 2 864, f. 19.

⁴³ P. Cernovodeanu, I. Stanciu, *op. cit.*, p. 40.

⁴⁴ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 2 319, f. 195v–209.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 195v–202.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 202v.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 203.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 203–203v.

⁵⁰ *Ibidem*, ms. 3 771.

⁵¹ *Ibidem*, f. 256.

⁵² *Ibidem*, f. 266.

⁵³ Gheorghe Șincai, *Ilronica românilor*, în *Opere*, ed. Florea Fugariu, tom I, vol. I. Edit. pentru literatură, București, 1967, p. 117.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 139.

⁵⁵ *Ibidem*, tom II, vol. II, 1869, p. 109.

⁵⁶ Petru Maior, *Dialogul pentru începutul limbii Române. Între nepotu și unchiu*, în *Serieri*, ed. Florea Fugariu, Edit. Minerva, vol. II, București, 1976, p. 305.

⁵⁷ Idem, *Ortografia română sau latino-valahică...*, în *ibidem*, p. 254.

⁵⁸ Pentru activitatea lui Hervás y Panduro și mai ales pentru preocupările sale de limbă română vezi D. Găzdaru, *Limba română în opera unui poliglot spaniol din secolul XVIII*, extras din „Arhiva”, XXXVIII, 1931, 19 p.

⁵⁹ P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVII-e et XVIII-e siècles (III)*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, X, nr. 4, 1971, pp. 719–720.

⁶⁰ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 1 375, f. 193.

⁶¹ *Ibidem*, f. 193v.

⁶² Pentru activitatea acestuia vezi Nicolae Albu, *Un distins carturar al timpului său – dascălul brașovean Nicola Nicolau*, în „Revista de pedagogie”, XVI, nr. 11, 1967, pp. 71–78.

⁶³ *De obște gheografie...*, Iași, 1795, p. 130.

⁶⁴ *Gheografia sau scrierea pământului*, vol. I, Buda, 1811, p. 7.

⁶⁵ P. Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle...* (V), în „Revue Roumaine d'histoire”, XIII, nr. 1, 1974, pp. 89–91.

⁶⁶ Bibl. Acad. R.S.R., ms. 3 221, f. 56v.

⁶⁷ *Ibidem*, f. 61.

⁶⁸ *Ibidem*, f. 78–78v.

⁶⁹ Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioe, ed. a II-a, Edit. Facla, Timișoara, 1981, p. 311.

⁷⁰ Din păcate lipsa de spațiu ne împiedică să aducem în discuție o serie întreagă de alte izvoare, dar nu putem, totuși, să nu menționăm, fie măcar și în treacă, printele traducerii în limba română ale unor opere aparținând literaturii spaniole. Este vorba de *Ceasornicul domnilor*, tradus de Nicolae Costin, la începutul secolului al XVIII-lea, după o versiune latină a operii lui Antonio de Guevara, *Libro aurco del gran emperador Marco Aurelio con el Reloj de Principes (Ceasornicul domnilor)*, de Antonio de Guevara. Traducere din limba latină de Nicolae Costin. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Strempele. București, Edit. Minerva, 1976, LIV + 690 p.; M. Gaster, *Geschichte der rumänischen Litteratur*, p. 283, publicată în colecția de filologie romanică condusă de Gustav Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, vol. II, partea a 3-a, Strasburg, 1901; N. Cartojan, *Ceasornicul Domnilor de N. Costin și originalul spaniol al lui Guevara*, București, 1941, 47 p. (Extras din „Revista istorică română”, III, 1933, nr. 2–3, pp. 159–171 și nr. 4, pp. 334–346 și din „Cercetări literare”, IV, 1910, p. 1 21), de romanul *Desiderie*, tradus în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de Paisie, stareț al mănăstirilor Secu și Neamț, după o versiune slavonă a romanului mistic spaniol, anonim, *Espejo de Religioso* (Paul Mihail, *Două manuscrise necunoscute din secolul al XVIII-lea*, în „Romanoslavica”, X, 1964, pp. 457–466; I. C. Chițimia, *Les livres populaires dans les littératures slaves et la littérature roumaine, leur fonction littéraire nationale et l'importance en plan universel*, în „Romanoslavica”, XVI, 1968, p. 268; Paul Mihail și Zamfira Mihail, *O traducere românească inedită a scrierii religioase spaniole „Desiderie”*, în „Mitropolia Olteniei”, XXIV, 1972, 7–8, pp. 585–628; XXV, 1973, 7–8, pp. 626–612; XXVI, 1974, 1–2, pp. 114–124 și 5–6, pp. 483–495; XXVII, 1975, 7–8, pp. 572–586; XXVIII, 1976, 1–2, pp. 87–105; idem, *Geneza manuscrisului românesc „Desiderie”, sec. al XVIII-lea, din Biblioteca Arhiepiscopiei Craiovei fond „Mitropolitul Firmilian”*, în „Mitropolia Olteniei”, XXXI, 1979, 1–3, pp. 113–136), de romanul *Critil și Andronius*, tradus tot în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, probabil de ieromonahul Gherasim de la Iași, după o versiune grecească a lui El Criticón de Baltasar Gracián (*Critil și Andronius*, Iași, 1794, Bibl. Acad. R.S.R., C.V.R. II 594; Dan Simonescu, *Un roman spaniol în Moldova secolului al XVIII-lea*, în „Anuarul liceului național Iași”, 1942 1915, pp. 45–63; Ariadna Camariano-Cioran, *Acemiile domnești din București și Iași*, Edit. Acad. R.S.R., București, 1971, pp. 200–202) și, în fine, de celebrul roman picaresc *Lazarillo de Tormes*, al sciitorului Diego Hurtado de Mendoza, tradus după o versiune franceză de Searlat Barbul Tâmpcanul în 1826, dar tipărită abia în 1839 (Alexandru Mareu, *Contribuții la soarta romanului picaresc în literatura română*, în volumul *Fraților Alexandru și I. I. Lăpedatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, pp. 415–451).

L'ESPAGNE DANS LA CULTURE MÉDIÉVALE ROUMAINE

Résumé

L'auteur de l'étude fait une brève présentation des principaux moments qui ont marqué la constitution de l'image sur l'Espagne dans la culture médiévale roumaine. On y mentionne pour la première les infor-

mations sur l'Espagne qui se font jour dans les œuvres des principaux représentants de la culture roumaine de la période soumise à l'étude, dont Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzène, Démètre Cantemir et autres et dans la seconde partie les informations touchant l'Espagne extraites d'une série de manuscrits roumains se trouvant en possession de la Bibliothèque de l'Académie de la R. S. de Roumanie, inédits jusqu'à ce jour.

L'auteur conclut que l'image de l'Espagne, telle qu'elle apparaît et évolue au long de plusieurs siècles démontre la continuité des lignes de force de la culture roumaine, son unité permanente sur tout le territoire habité par les Roumains et la réceptivité particulière envers les valeurs de la culture et de la spiritualité européenne.

IMAGINI ȘI STEREOTIPURI OCCIDENTALE DESPRE OTOMANI ÎN VEACUL AL XV-LEA

de NAGY PIENARU

Cercetarea lucrărilor de imagologie referitoare la turci, cu tema otomanii observați de spanioli¹, francezi², englezi³, germani⁴ și de societatea occidentală⁵ în ansamblu ne permit să tragem două concluzii imediate. În primul rând că istoriografia este cantonată în general la o perioadă ulterioară veacului al XV-lea; și în al doilea rând, că imaginile și stereotipurile occidentalilor despre otomani sînt amprintate de transferul unor clișee, realizat de diaspora bizantină, în a doua jumătate a veacului cercetat⁶. Occidentului nu informația i-a lipsit, deși avalanșa informațională despre „pericolul turc” s-a produs în veacul următor, ci posibilitatea de a se desprinde de matricea bizantină, influența acesteia asupra fondului occidental de cunoștințe fiind de necontestat. Cu atît mai mult cu cît imaginile otomanilor în veacul al XV-lea ca și în cele următoare au fost în permanență „filtrate prin clișee mentale și stereotipuri” quasi-perene⁷. Din acest motiv am preferat în studiul de față să utilizăm acele informații care nu erau canalizate de interese politice, propagandă și prejudecăți.

Pentru Europa occidentală a veacului al XV-lea centrele de iradiere a cunoștințelor ce au modelat substanțial imaginea turcilor medievali par a fi fost în mod manifest Burgundia și Veneția. Prima, în mod surprinzător pentru poziția sa geografică, a jucat în cursul primelor două treimi ale veacului rolul esențial în transferul și receptarea informațiilor orientale, în timp ce a doua mai mult a facilitat și mediat deplasările occidentalilor spre Levant, fiind, fără îndoială, puterea cea mai bine informată⁸ asupra evenimentelor din răsărit și unde impactul otoman, în afara sferei politice, poate fi mai ușor detectat⁹.

În cadrul diferitelor surse și mijloace de informare care funcționau și „aprovizionau” Europa vestică un rol important în structurarea imaginii otomanilor l-au avut relatările miilor de călători ce s-au îndreptat spre Levant în cursul secolului al XV-lea¹⁰. Aceste călătorii dificile, costisitoare și primejdioase — realizate din motive economice, spirituale sau politico-militare — sînt consemnate, sumăr dar deseori, în cronicile medievale deoarece constituiau evenimente majore în viața publică. Accesibile în primul rând membrilor de vîrf ai bisericii și nobilimii, consemnările acestora constituiau în mod implicit o secțiune restrînsă a opiniei publice și se adresau unei părți relativ minore a populației. „Jurnalele” de călătorie tipărite sînt în general asemănătoare ca formă însă foarte diferite în ceea ce privește volumul, substanța conținutului și gradul de credibilitate. Numeroase relatări sînt fragmentare, cuprinzînd descrierea itinerariului în cîteva rînduri iar altele au o mărime considerabilă ca relația lui Felix Fabri ce cuprinde 1493 de pagini. Sub aspectul conținutului cele mai multe cuprind informații detaliate referitoare la locurile vizitate, evenimentele istorice mai recente sau mai vechi, mitologiile, curiozități și eventualele

incidente din timpul călătoriei. Unii călători oferă detalii suplimentare, ca binecunoscutul W. Wey, care călătorind în două rinduri în Orient și-a prefăcut jurnalul său cu capitole referitoare la cursul monetar din Anglia și Siria, necesitățile unei călătorii, distanțele parcurse, timpul necesar și scopul unei asemenea vizite. Într-un apendice adăugat după descrierea celei de a doua călătorii W. Wey prezintă un vocabular grec și o hartă a Locurilor Sfinte¹¹. Trebuie menționat că în modelarea imaginii otomanilor din veacul al XV-lea un anume rol l-a avut și tipărirea unor itinerarii mai vechi, cum ar fi lucrarea pelerinului din secolul al XIV-lea Ludolphus de Suchen, *Iter ad Terram Sanctam*, ce s-a tipărit în latină și germană la Strasbourg în anii 1475—1480 și la Augsburg în același interval. De asemenea opera de imaginație a lui John Mandeville, *Itinerarius*, a fost tipărită în Germania de 4 ori până în 1484, fiind publicată împreună cu Ludolphus de Suchen și Marco Polo, într-o colecție de literatură de „aventuri” de tipograful german Gerard Leeu de Gouda în anii 1483—1485, în timp ce *Reisebuch* al lui Schiltberger, ce fusese capturat de osmani la Nicopol, a fost tipărit la Augsburg cu puțin timp înainte de sfârșitul veacului.

Cunoașterea lumii orientale, în prima jumătate a veacului al XV-lea, se datorează în bună măsură activității lui Filip cel Bun care transformase curtea burgundă — după expresia lui R. Schwoebel — într-un seminar de studii turcești¹². Aici sînt adunate lucrări referitoare la Orient, sînt traduse cele mai valoroase, iar pentru o mai bună cunoaștere a inamicului turc sînt trimiși spre Levant negustori, diplomați și spioni. Din inițiativa ducelui, în colaborare cu Henric V al Angliei, Ghillebert de Lannoy va efectua un adevărat periplu în lumea musulmană și răsăritul Europei¹³. Călătorul burgund a cules informații despre porturile, fortificațiile, condițiile politice, sociale, economice și demografice ale lumii orientale. Împiedicat să pătrundă în statul otoman, de Lannoy oferă știri sumare asupra regimului militar otoman¹⁴. La mai puțin de 10 ani de la reîntoarcerea lui de Lannoy, este trimis în aceleași zone, un alt cunoscător al problemelor orientale, Bertrandon de la Broquière. Informațiile acestuia, sînt dintre cele mai detaliate și serioase din cadrul literaturii de călători a secolului al XV-lea. Pentru Bertrandon turco-osmana este o „limbă frumoasă, concisă și destul de ușor de învățat”¹⁵. Otomanii sînt modeste și generoși, alimentîndu-se frugal și împărțindu-și hrana cu străinii „ceea ce creștinii nu fac niciodată”, resping conforturile fizice și își mențin buna dispoziție prin cîntece ce naraază istoria și eroii lor. Ca înfățișare fizică osmanii sînt de talie mijlocie, călătorul adăugînd că nu este reală aserțiunea „puternic ca un turc” și că fiind binevoitori, disciplinați și practici, ei nu sînt religioși¹⁶. Pentru argumentarea acestui lucru, sînt aduse ca dovezi consumarea vinului și căsătoriile interconfesionale, ce erau mult mai numeroase în lumea otomană decît în occidentul catolic¹⁷. La Broquière consemnează despre organizarea și protocolul curții otomane, sistemul administrativ și judiciar, modul de guvernare al provinciilor analizînd în amănunțime compoziția, armamentul, tactica și sistemul logistic al armatei otomane.¹⁸ Călătorul burgund este singular în acest veac, prin modalitatea de percepere a mentalităților otomane¹⁹ și a modelului cultural dezvoltat în societatea otomană.

Călătorii veacului al XV-lea, mai mult decît călătorii moderni²⁰, erau preocupați de notarea distanțelor dintre orașele și regiunile parcurse. Această practică a avut ca efect sublinierea apropierii turcilor de occidentul latin. Un pelerin din 1470, Anselm Adorn, a calculat că un vînt dominant de o singură zi este suficient pentru parcurgerea distanței de la Otranto la

Peloponez și aprecia că „turcii sînt mult mai aproape decît ne gîndim”²¹. Bine informat aceasta atribuie succesele otomanilor, în primul rînd, disciplinei, instruirii în toate stratagemele războiului și capacității lor de a efectua manevre noaptea într-o liniște totală²². Pentru călătorii occidentali, un prim contact cu otomanii și atmosfera orientală, se realiza încă din Veneția²², unde ambasade din Imperiul otoman, Persia și Egiptul mameluc erau deseori observate. Un francez „anonim”, în drum spre Orient în 1480, menționează prezența în Veneția a unui ambasador osman, care venise să preia tributul plătit de Republică²³.

Atitudinile anti-otomane, ce predominau în societatea occidentală, au fost transferate deseori și asupra Veneției, în special după pacea din 1479, călătorii remarcînd opulența orașului și dotările remarcabile ale arsenalului în contrast cu efortul minim depus în slujba cruciadei²⁴. La sfîrșitul anului 1481, franciscanul german Paul Walter, a fost impresionat de ceea ce a văzut și auzit despre „turcii” din Veneția. Conform relatării sale în oraș se afla o misiune militară trimisă de „Marele Turc”, pentru a sfătui pe venețieni în luptele lor. Indignat de tratamentul favorabil acordat otomanilor, Paul Walter notează: „turcii și papa, venețienii și infidelii sînt uniți și aliați”²⁵. Prin remarci de genul acesta datorate antagonismului dintre Germania, Italia și papalitate, se anticipa o temă predilectă a lui Martin Luther²⁶.

În pofida puterii militare evidente a Republicii, marea majoritate a călătorilor erau conștienți de pericolul turcesc, mai puțin iminent acasă dar cu mult mai mare pe drumul maritim²⁷ ce era foarte apropiat de coasta „barbarilor”²⁸. Periculozitatea călătoriei, ca și observarea de negustori, marinari și dregărituri turci în porturile creștine, umblînd la lumina zilei, au făcut ca — în contextul progreselor militare otomane în Europa — „pericolul turcesc” să fie constant în mintea și imaginația pelerinilor²⁹ ce treceau prin insula Rodos. Călătorii prin insulele din Mediterana orientală, ultimele avanposturi creștine în lumea musulmană, menționează deseori despre apariția semnalelor luminoase la apropierea navelor. Paul Walter era informat că turcii practicau aceeași tehnică pentru semnalarea navelor creștine³⁰.

Călătorii considerau lupta dintre Europa și turci un conflict religios. „Turcii” infideli, „dușmanii cei mai mari ai credinței creștine”, erau considerați, în mentalitatea medievală occidentală, ca o forță fatală europenilor, sub aspectul modelului lor religios. Pentru ultima treime a secolului al XV-lea este tipică analiza realizată de pelerinul George Lengherand din Mons, care vizitînd Orientul în 1486, simplifică „Alcoranul” ca fiind „cea mai mare oroare din lume”³¹. Se poate observa că odată cu dispariția Bizanțului cunoștințele occidentalilor asupra realităților religioase din lumea islamică au scăzut. Teologul și diplomatul Jean Germain, aflat în posesia unei copii a Koranului, ce-i fusese procurat de Bertrandon de la Broquière, a scris trei lucrări referitoare la acest subiect: *Adversus Turcarum Alcoranum*, *Adversus Mahometanos et fideles* și *De Saracenorū legis falsitate tractatus*. Lucrările sale polemice nu au contribuit nici la dezvoltarea cunoștințelor occidentalilor și nici la posibilitatea apropierii constructive de lumea musulmană³², fiind cu mult inferioare celor realizate în secolele XIII³³ și XIV³⁴ în Bizanț. Cu mai puțină pasiune, dar cu mai multă acuratețe, Arnold von Harff a descris în detaliu practicile și obiceiurile orientalilor legate de căsătorie, înmormîntare, sărbători, cult, etc.³⁵.

Un clișeu larg răspîndit în rîndurile călătorilor și a lumii occidentale îl constituie afirmarea originii troiane a „tureilor”³⁶. Umaniști ca Giovanni

Maria Filelfo, pe baza obârșiei troiene, au încercat să justifice cuceririle realizate în Asia Mică pentru a susține temeinicia cuceririi Greciei de către osmani. Amintitul Felix Fabri respinge aserțiunile umaniștilor — turcii originari din Teucer — considerind că turcii se trag dintr-un anume Turcus, fiul lui Troyas care era fiul lui Priam; în urma căderii Troiei în 1190 î.e.n. locuitorii s-au împărțit în două grupuri: unul condus de Franco, fiul lui Hector, s-a deplasat în Germania și ulterior trecind Rinul, s-au așezat în Franța, iar celălalt grup s-a așezat, condus de Turcus, în Scythia asiatică, de unde a fost alungat în munți de Alexandru Macedon, răspîndindu-se și în Persia unde au fost înfrinți de localnici. În jurul anului 900 cel de al doilea grup prin răspîndirea doctrinei musulmane, s-a convertit și a ales un rege, începînd campaniile de cucerire a persilor, mezilor și arabilor, coborînd în Siria și Egipt. În acest moment, notează F. Fabri, puterea turcilor se extinde pînă la hotarele Germaniei³⁷. Teama ce cuprinsese masele populare din occident îi determină pe călători să fie mai mult preocupați de descrierea înaintării turcilor decît de investigarea cauzelor reale ale succeselor otomane. Stereotipurile occidentale în această privință l-au influențat și pe George Lengherand care scriînd pe la 1486—1487, amintește de căderea Constantinopolului dar nu înțelege semnificația evenimentului, semnalîndu-se doar obișnuitele acuzații asupra aroganței grecilor, opoziția înverșunată față de unirea bisericii, neglijența vestului creștin ce au dus la căderea orașului³⁸. Unii călători au manifestat pasivitate față de acest eveniment menționîndu-l numai în cîteva rînduri³⁹ iar alții îl trec sub tăcere.

De o largă circulație în occident s-a bucurat compilația lui Bernhard von Breydenbach — în intervalul 1486—1522 textele sale au cunoscut 12 ediții: în germană: Mainz (1486), Augsburg (1488) și Speier (cca. 1505); în franceză: Lyons (1488 și 1489), Paris (1517 și 1522); în latină: Mainz (1486), Speier (1490 și 1502); în spaniolă: Saragossa (1498); în flamandă: Mainz (1488) — ce cuprinde și descrierea victoriilor otomane de la Constantinopol (1453), Negroponte (1470), Otranto (1480) și asediul nereușit al Rodosului (1480). Lucrarea conține puține informații culese personal de autor, deoarece majoritatea descrierilor levantine sînt preluate din autori medievali cunoscuți ca Jacques Vitry și Vincent de Beauvais, „*Echortafia*” către principii creștini a fost scrisă de Martin Roth, capitolul intitulat „*De Constantinopolitane urbis epugnatione*” aparține lui Isidor, cardinalul Rusiei, descrierea asediului Rodosului, „*De Rodis urbis obsidione*”, este opera lui Guillaume Caoursin, iar ultimele două, „*De Nigroponti captione*” și „*De captione civitatis Ydruntine*” sînt anonime. Mai importante decît cunoscutele texte sînt ilustrațiile grafice despre locurile și populațiile descrise. Aceste imagini — ce includ numeroși osmani în diverse ipostaze — au ușurat vizualizarea orientalilor în imaginația occidentalilor.

Foarte puțini călători occidentali, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, au reușit să pătrundă în Imperiul otoman. Din această cauză călătoria lui Arnold von Harff din primăvara anului 1499, în provinciile imperiului și în capitală, are importanță deosebită. Călătorind din Venetia prin Locurile Sfinte, Egipt, Damasc, Antiohia, Adana, Brusa⁴⁰ pînă la Istanbul⁴¹, autorul a avut posibilitatea cunoașterii directe a modelului militar, economic și social al turcilor. Informațiile sale referitoare la structura curții otomane, arhitectura urbană și militară, structura și efectivele armatei, justiției, administrației și viața cotidiană sînt cele mai complete din acest veac⁴².

Putem afirma că informațiile transmise de diverși călători occidentali, în marea lor majoritate în misiuni de spionaj⁴³, nu sînt complete și nici prea precise. La aceste imperfecțiuni care uneori au consolidat o anume imagine a turcilor trebuie adăugate distorsiunile provocate în mod intenționat, din motive politice sau cele datorate scurgerii timpului și distanțelor.

Din suma călătorilor foarte mulți nu au reușit să-și exprime în scris impresiile și să le tipărească. Totuși prin mijloacele de comunicare specifice evului mediu, impresiile voiajurilor au străbătut straturi destul de largi. Repetate deseori și deformate în acest fel, acestea au contribuit semnificativ la formarea fondului european occidental de cunoaștere a Orientului și într-o societate încă în mare măsură analfabetă au avut o influență masivă în formarea unor imagini și stereotipuri referitoare la otomani. Pentru populația de rînd călătorii reînforși au servit ca singura și imediata verigă de legătură cu o lume misterioasă și exotică. Insuficiența lor bazată numai pe „adevărurile” receptate a permis apariția unor exagerări și bizare născociri⁴⁴.

Căderea Constantinopolului a provocat în occident stabilirea unei reputații seculare a turcilor⁴⁵. Relatările despre cruzimile turcilor, teama de aceștia, atracția constringătoare pe care a avut-o asupra contemporanilor partea violentă a vieții, pesimismul dominant, o anume înțelegere a cauzalității istorice în care evenimentele fericite erau binecuvîntări oferite de un creator caritabil, iar calamitățile, pedepse meritate au impus stereotipul turc-barbar, setos de sînge, atacînd asupra creștinilor inocenți⁴⁶. Semnificativ pentru mentalitatea cronicarilor este modul în care au înțeles cauzele eșecului. În această problemă deși inovații variaza de la un cronicar la altul, foarte puțini dintre ei au atribuit victoria otomanilor, felului în care Mehmed II, strategic și tactic, a organizat asediul. Deoarece era în consecvență cu trăsăturile epocii să subliniezi aspectele negative ale oricărei mari nenorociri și totodată contrar cu tradiția încetățenită să glorifici meritele infidelilor. Aprecierea dată turcilor de Enea Silvio Piccolomini într-un „*oratio*” susținut în fața curiei papale, în 1452 era frecvent repetată în epocă: „ei sînt vulnerabili, neputincioși, moleșiți ...”⁴⁷.

Studierea imaginilor și stereotipurilor referitoare la turci necesită luarea în considerare a ariei de extindere a opiniilor și reacțiilor declanșate de capturarea Bizanțului și a modului în care erau împărțășite în diferitele păături sociale ale societății occidentale. În această privință în istoriografie sînt două puncte de vedere diferite. St. Runciman⁴⁸ consideră că Europa apuseană a fost cuprinsă de o spaimă teribilă în timp ce M. Gilmore⁴⁹ afirmă că numărul oamenilor care au înțeles în mod real „pericolul turc” a fost mic și numai o mică minoritate au adăugat o semnificație evenimentului.

În veacul al XV-lea și îndeosebi în a doua sa jumătate, a existat un considerabil trafic și transfer, mediat și nemediat, de idei și informații de la straturile superioare ale societății spre cele de rînd și vice-versa⁵⁰. Acest lucru este confirmat și de masiva colecție de balade populare, lamentări (*lamenti*) și relatări apocrifice inspirate din evenimentul produs în mai 1453⁵¹. Deși sub aspect informațional concret ele nu se remarcă printr-o bogăție de detalii precise totuși constituie surse primare pentru cercetarea mentalităților colective medievale⁵² precum și pentru cercetarea modului de interacțiune dintre noțiunile și opiniile acceptate (asimilate) și noile cunoștințe despre subiecte exterioare ca Imperiul otoman, Orientul înde-

părtat, Lumea Nouă etc. În asemenea cazuri trebuie specificat că problema turcească este periferică și că evenimentul căderii Constantinopolului a avut un impact mai larg asupra vestului decît este în general recunoscut⁵³.

La începutul acestui secol Nicolae Iorga sublinia cu multă justețe că „majoritatea scrierilor, mai mult sau mai puțin populare prin limbă și stil, care se referă la cruciadă în secolul al XV-lea sînt posteroare anului 1453. Căderea Constantinopolului, pirateriile otomanilor în Arhipelveag și Mediterană, lungul război cu Veneția, cucerirea coloniilor latine din Orient și invazia Italiei și Germaniei nu au scos complet creștinătatea din somnolență și nu au abătut-o din războaiele care o deșirau . . . nu se credea pericolul nici atît de aproape și nici așa de mare . . .”⁵⁴. În mod bizar — dar semnificativ pentru mentalitatea epocii — evenimentul căderii metropolei nu a fost prompt recomandat de a fi tratat de istoriografia umanistică. Un asemenea subiect era hrana cronicarilor medievali⁵⁵. Istoricilor umaniști de la mijlocul secolului al XV-lea, ce aveau mai mult sau mai puțin rigid la vechile modele antice și ocoleau cosmologia biblică a predecesorilor lor medievali, le lipsea mijlocul conceptual pentru a se ocupa cu obiectivitate de asemenea evenimente. Succesul osmanilor a contribuit la subminarea siguranței și optimismului umaniștilor occidentali⁵⁶.

Sub diferite forme, „turcii” și „orientalismele” au pătruns în viața publică a Europei vestice. Ospățul organizat la Lille în februarie 1454 de ducele Burgundiei a fascinat și impresionat atît pe cronicarii Olivier de la Marche⁵⁷ și Otto Cartellieri⁵⁸ cît și pe istoricii din epoca modernă⁵⁹. Un uriaș îmbrăcat în veșminte sarazine conducea un elefant, îmbrăcat în mătase, deasupra căruia se afla un mic castel în care se afla Olivier de La Marche, îmbrăcat în călugărie ce simboliza biserica ortodoxă venită să ceară ajutor occidentalului. Cei prezenți la festin au jurat pe un fazan viu împodobit cu pietre prețioase, că vor participa la cruciadă.

Filip cel Bun prin atitudinea sa față de osmani și asumarea rolului de campion al credinței⁶⁰, acționa pentru obținerea prestigiului în lumea occidentală și ajutorului papalității — folositoare în înlăturarea rivalilor politici — dar și sub influența puternică a idealului cavaleresc în propria sa familie⁶¹. Căsătoria dintre Carol Temerarul și Margareta de York din vara anului 1468 a prilejuit organizarea unei pantomime în cadrul căreia se parodia cavalerul cruciat ce adoptase obiceiurile și hainele orientale⁶². Această vogă orientală nu era specifică numai Burgundiei. La curtea Angliei⁶³ existau pitici originari din Constantinopol⁶⁴. Cu ocazia cununiei Claudiei, fiica lui Ludovic XII, cu Carol de Austria, celebrată la Lyon în august 1501, după relatarea lui Jean Molinet, curtenii îmbrăcați în veșminte specifice Franței, Italiei, Spaniei și Germaniei au dansat împreună nepermițînd participarea unui dansator, costumat bogat dar foarte bizar, ce reprezenta Imperiul otoman. Cronicarul explică că dansatorii rămași uniți semnificau pacea, unitatea și înțelegerea dintre națiunile occidentale în fața otomanilor⁶⁵.

Pericolul turec — după cum cruciadele medievale dezvoltaseră cunoșcutele *chansons du geste* — și eforturile zăgăzuirii ei au constituit teme predilecte pentru literatura romanțată a veacului al XV-lea.

Legende medievale și noile cunoștințe despre Levant erau combinate și adaptate de scriitori în scopuri morale. De aceea „turcii” lor sînt desori convenționali și au puțină asemănare cu realitatea. Într-un asemenea roman intitulat *Le Petit Jehan de Saintré* participanții la o cruciadă în Prusia se confruntă cu „sarazini” conduși de sultani, regi și prinți din India,

Persia, Siria, Egipt, Asiria și Asia ⁶⁶. Între ultimii este specificat și „Baz-gazul” voievodul Valahiei ⁶⁷.

În secolul al XV-lea sînt reactualizate și legendele referitoare la Saladin, chiar de buni cunoscători ai realităților orientale ca Ghillebert de Lannoy ⁶⁸.

Subiectele legate de otomani și Levant străbat lucrările adresate publicului larg. Într-una din cele mai răspindite și cunoscute, intitulată *Les Cent nouvelles nouvelles*, povestirea 69 este dedicată temei soțului care plecat în luptă și capturat de turci suportă lipsa de credință a soției ⁶⁹. Otomanii pătrund ca personaje în literatura populară occidentală ⁷⁰, călătorii în Levant, reîntorși deseori îmbrăcați în straie turcești cu turban, reușind dincolo de a stimula imaginația celor rămași acasă, de a afecta înseși mentalitățile și uzanțele epocii ⁷¹. Influența idealului ercic nu s-a oprit aici deoarece cavalerii occidentali înzestrau pe inamicii lor cu propriile lor caracteristici și idealuri ⁷². Alături de caracterizarea obișnuită a osmanilor ca barbari a apărut imaginea unei nobilimi osmane atașată calităților cavaleștei iar societatea orientală considerată a avea o stratificare socială comparabilă cu structurile occidentale. Se presupunea că otomanii pe cîmpul de luptă se conduceau după aceleași uzanțe de purtare a luptei și vor accepta provocările personale într-o manieră cavalească. Într-o epocă de surescitare a idealului ercic înalta nobilime occidentală îi observa pe osmani numai ca dușmani ai credinței și nu ai cavalerismului curtenesc. Nu numai nobilii erau preocupați de turcii și lumea levantină ci și oamenii de rînd ce erau fascinați și provocați prin numeroasele „orientalism” ale diverselor sărbători laice și aniversări prozaice. În așezările urbane, orășenii puteau observa de-a lungul străzilor parcurse de procesiuni și parade festive, decorațiuni și panorame referitoare la cruciadă și lumea musulmană. Asemenea pavoazări care aminteau de capturarea Constantinopolului au fost realizate la Mons în 1455 cu prilejul vizitei ducelui Filip cel Bun ⁷³. În același an la Louvain într-o scenă era prezentat ducele avînd la picioare conducătorii Islamului în lanțuri ⁷⁴.

Povestiri despre miracolele și profețiile descriînd atît triumful cît și nimicirea turcilor au fost populare în tot cursul secolului al XV-lea. Un corespondent englez scriînd regelui Henric V, de la conciliul de la Constanța relatează despre o miraculoasă victorie a lui Sigismund asupra turcilor, turcii capturați fiind convinși că în termen de cinci ani vor fi în întregime învinși de creștini sau convertiți ⁷⁵. Asemenea imaginații și iluzii erau dificil de tulburat și au fost prezente mereu în mintea cronicarilor ⁷⁶. Jean Molinet scrie despre o miraculoasă cruce care a răsărit pe cer în anul 1501 pentru a respinge o periculoasă invazie turcească ⁷⁷. Una dintre cele mai populare profeții a fost opera unui dominican Giovanni Nanni, *De futuris christianorum triumphis in Saracenos*, ce a fost deseori tipărită : Genova, 1481; Leipzig, 1481; Gouda, 1482; Cologne, 1482; Nürenberg 1485; Lowen, cc. 1485; Paris, 1495; Cologne, 1497. Pe baza unor calcule astrologice Nanni a prezis, cu succes, apropierea morții lui Mehmed II, dar a greșit cu circa 450 de ani data căderii Imperiului otoman ⁷⁸. Unele profeții se refereau la venirea lui Anticrist identificat cu persoana sultanului ⁷⁹.

Pe marginea imaginilor dominante și stereotipurilor, care s-au vehiculat în veacul al XV-lea în Europa occidentală, referitoare la turci trebuie să specificăm următoarele aspecte. În primul rînd otomanii în tot cursul acestui veac au trăit în mod constant în stare de permanent război, deci în condiții care destăinuiau partea cea mai rea a naturii umane. În al doilea rînd se poate observa că marea majoritate a relatărilor care au circulat

despre „turci” se referă la acțiuni militare, ce erau de obicei însoțite de isprăvi teribile. Și în al treilea rînd că nu este obișnuit să atribuie inamicului calități vrednice de laudă și că teama însăși a mărit în ochii occidentalilor calitățile inumane ale osmanilor.

Prin intermediul cronicarilor, călătorilor, misionarilor, trubadurilor, aventurierilor, negustorilor, spionilor, etc., occidentul era informat asupra lumii otomane și chiar dacă interese politice și prejudecăți au distorsionat anumite imagini și stereotipuri, se poate afirma că acestea corespundeau cu modalitățile de informare specifice veacului al XV-lea. În veacul următor aceste imagini au fost mai mult reafirmate în forme noi decît modificate în substanță. Constatăm că cele mai serioase alterări se produceau în perioade dramatice ca cele din anii 1396 (Nicopole), 1444 (Varna), 1453 (Constantinopol), 1456 (Belgrad), 1470 (Negroponte), 1480 (Rodos și Otranto), cînd informațiile erau deformate pentru a fi aplicabile unei matrici de expresie antiotomană. Frîmintatul veac al XV-lea rămîne epoca în care în Occident s-a fundamentat imaginea de secole a otomanilor.

NOTE

¹ Mas Albert. *Les Turcs dans la littérature espagnole du siècle d'or*, 2 vol. Paris, 1967.

² C. D. Rouillard, *The turk in the French history, thought and literature (1520—1660)*, Paris, 1938; idem, *French prose fiction and current turkish history, 1675—1700*, in *Proceeding of the IXth Congress of ICLA*, Innsbruck, 1982, vol. 4, p. 57—62; Koloğlu Orhan, *Le Turc dans la presse française (Des débuts jusqu'à 1815)*, Beyrouth, 1971.

³ C. A. Patrides, „The bloody and cruell Turke”: the background of a Renaissance commonplace, „Studies in the Renaissance”, X, 1963, p. 126—135; Jones Norman, *The adaptation of tradition: the image of the turk in protestant England*, „East European Quarterly”, 2, 1978, p. 161—173; Franklin V. Baumer, *England and the Turk and the common corps of Christendom*, „American Historical Review”, L, 1944—1945, p. 26—48.

⁴ H. Pfeifer, *Das Turkenbild in der Chroniken des 15. Jahrhunderts*, Frankfurt, 1957; H. J. Kissling, *Türkenfurcht und Türkenhoffnung im 15. 16. Jahrhundert. Zur Geschichte eines „Komplexes”*, „Südost-Forschungen”, XXIII, 1964, p. 1—18.

⁵ N. Daniel, *Islam and the West. The making of an image*, Edinburgh, 1960; Bur-nouf Denis, *Turcorama*, Paris, 1967; R. Schwoebel, *The shadow of the crescent; the Renaissance image of the turk, 1453—1517*, Nieuwkoop, 1967; Keneth M. Setton, *Pope Leo X and the Turkish peril și Lutheranism and the Turkish peril*, în „Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance”, V.R., Londra, 1974; E. Ö. Ahmet, *1600—1750 arası batıların Türkiye'yi görüşlerinde değişim (Modificarea imaginii occidentalilor asupra Turciei între 1600—1750)*, „Türk İktisat Tarihi Semineri”, 1973, p. 169—196; R.H. Davison, *The image of Turkey in the West, in historical perspective*, „The Turkish studies association bulletin”, 1, 1981, p. 1—6; E. Kafé, *Rönesans dönemi Avrupa gezi yazılarında Türk miti ve bunun Çöküşü (Mitul turc în scrierile călătorilor renascentiști și decăderea acestui mit)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, „Tarih İncelemeri Dergisi”, II, İzmir, 1984, p. 203—243.

⁶ A. Pertusi, *Premières études en occident sur l'origine et la puissance de Turcs*, „Bulletin de l'Association Internationale d'études de sud-est européen”, 1, 1972, p. 49—94.

⁷ Alexandru Dușu, *Stereotipuri și imagini noi în comunicarea intelectuală din secolul, al XVIII-lea*, „Revista de Istorie”, 3, 1985, p. 254.

⁸ Afirmația poate fi atestată de mii de documente italiene referitoare la chestiuni turcești: C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge*, vol. VI, Paris, 1855, M. Sanuto, *Diarii*, ed. F. Stefani, 58 vol., Veneția, 1879—1903 iar pentru perioada ulterioară: *La relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato durante il secolo decimo-sesto*, ed. E. Albèri, 15 vol., Florența, 1839—1863. Cea mai mare parte din materialele ce umplu volumele menționate nu au depășit granițele Veneției și desigur nu au influențat opiniile occidentalilor asupra turcilor decît în sensul dorit de Republică.

⁹ Anna Maria Cavallarin, *L'umanesimo e i Turchi*, „Lettere Italiane”, 32/1, 1980, p. 54—74.

¹⁰ Există o bogată literatură privind călătoriile occidentalilor spre răsărit: R. Röhrich, H. Meisner, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Land*, Innsbruck, 1900; *Biblioteca bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*, ed. P. G. Golubovich, seria I, 5 vol.,

Florenta. 1906—1927, seria II, 14 vol., Florența, 1921—1928 seria III, 2 vol., Florența, 1928—1948; Geoffrey Atkinson, *La Littérature géographique française de la Renaissance: répertoriographie bibliographique*, Paris, 1936. La această trebuie adăugate volumele editate în colecția *Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la géographie* de Ch. Schefer cit și de Palestine Pilgrims Text Society, The Hakluyt Society, Société de l'Orient latin, L'Institut Français d'Archéologie Orientale, etc.

¹¹ *The Itineraries of William Wey, Fellow of Eton College, to Jerusalem, A.D. 1458; and to St. James of Compostella, A.D. 1456*, Londra, 1857.

¹² R. Schwoebel, *op. cit.*, p. 98.

¹³ *Călători străini despre țările române*, ed. Maria Holban, vol. I, Edit. științifică, București, 1968, p. 45—48.

¹⁴ *Oeuvres des Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste...*, Louvain, 1878, p. 65—67, 160, 161. p. 65—67, 160, 161. În 1446 de Lannoy este retrimis în Levant, dar cu excepția unei scurte descrieri a rutei nu avem mai multe știri, *ibidem*, p. 174—178.

¹⁵ *Le Voyage d'Outre-mer de Bertrandon de la Broquière*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1892, p. 101; Eyice Semavi, *Bertrandon de la Broquière ve seyahatnamesi 1432—1433 (Bertrandon de la Broquière și notele sale de călătorie)*, „İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi”, 6, 1975, p. 85—126.

¹⁶ *Ibidem*, p. 72—80, 96—97, 216—217.

¹⁷ S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Los Angeles-Londres, 1971, p. 358 și urm.

¹⁸ *Le Voyage d'Outre-mer...*, p. 181—198. Informațiile sînt confirmate de izvoarele narative otomane, vezi H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, „Studia Islamica”, 2, 1954, p. 112—129.

¹⁹ Pentru mentalități vezi Mustafa A. Mehmet, *La pensée socio-politique ottomane et les mentalités collectives*, „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 4, 1980, p. 626—630.

²⁰ Alexandru Dușu, *Modele, imagini, privești. Incursiuni în cultura europeană modernă*, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 69—96: cap. *Imaginea celui alt; relațiile călătorilor*.

²¹ Anselme Adorne, *Sire de Corthuy, pèlerin de terre-sainte*, ed. L. de la Coste, Brussels, 1855, p. 145.

²² Numărul foarte mare de călători spre Levant ce utilizau Veneția ca ultim punct de plecare a necesitat aplicarea unei legislații speciale pentru protejarea acestora de venalitatea negustorilor și căpitanilor din lagună, vezi capitolul introductiv la Margaret Newett, *Canon Pietro Casolo's Pilgrimage to Jerusalem in the Year 1494*, Manchester, 1907, p. 1—13.

²³ *Le Voyage de la saincte cité de Hiersalem avec la description des lieux portz, villes, citez et autres passages fait l'an mil quatre cens quatre vingtz*, ed. Ch. Schefer, Paris, 1882, p. 21; Pentru identificarea acestui călător vezi P. T. Chala, N. Pinzuti, *Le Voyage de Pierre Barbatre à Jérusalem en 1480. Edition critique d'un manuscrit inédit*, „Annuaire-Bulletin de la Société de l'histoire de France”, pe 1972/1973, apărut în 1974, p. 73—172.

²⁴ W. Wey care a călătorit prima dată în Orient în 1458, devenind a ulterior un adevărat călător „profesionist”, Pietro Casolo (1494) pelerinul german Arnold von Harff (1496) și alții au contribuit la crearea în vest a imaginii supremației navale a Veneției în Mediterana orientală.

²⁵ *Frater Pauli Walltheri Guglingensis itinerarium in Terram Sanctam et ad Sanctam Catharinam*, ed. M. Sollweck, Tübingen, 1892, p. 58—59. În contrast cu reacția lui P. Walter trebuie menționată atitudinea lui de Commynes care în 1495 a întâlnit la Veneția un ambasador turec cu care s-a întreținut patru ore, discutînd asupra posibilității stabilirii relațiilor prietenești între cei doi suverani, *Philippe de Commines: Memoires*, ed. J. Calmette, vol. III, Paris, 1925, p. 131—132.

²⁶ Louis Gardet, *L'Islam, religion et communauté*, Paris, 1970, p. 409: Martin Luther, *L'exhortation à la prière contre le turc*, în *Oeuvres*, vol. VII, Geneva, 1962, p. 272—280.

²⁷ M. Mollat, *Les attitudes des gens de mer devant le danger et devant la mort*, „Ethnologie française”, 2, 2, 1979, p. 191—200.

²⁸ G. R. Tibbets, *Arabia in the fifteenth-century, navigational texts*, „Arabian Studies”, 1, 1974, p. 86—101.

²⁹ Sosit în Rodos la 19 august 1462, W. Wey relatează detaliat despre știrea victoriei valahilor asupra tureilor (Fr. Pall, *Renseignements inédits sur l'activité dominicaine dans l'Europe du Sud-Est (VX—XVIe siècles). Notes du pèlerin William Wey à propos des opérations militaires de Turcs en 1462*, București, 1945, 12 p.) Buceuria răspîndită pe insulă a avut o viață scurtă; „Marele Turc” la știrea celebrării victoriei promițînd o răzbunare imediată ce a declanșat o stare de anxietate printre locuitori, pelerinii plecînd în mare grabă, *The itineraries of William Wey...*, p. 93.

³⁰ *Frater Pauli Walleri ...*, p. 85. Pentru utilizarea „telegrafului optic” de otomani vezi L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1970, p. 268—269 și A. Mez, *Ortazaman türk-islam dünyasında kara yollari (Drumurile în lumea turco-islamică medievală)*, *Ulkü Mecmuası*, 55, 1937, p. 10—18.

³¹ *Voyage de Georges Lengherand, mayeur de Mons en Haynaut, à Venise, Rome, Jerusalem, Mont Sinai et le Kayre*, ed. Ch. Denys, Mons, 1861, p. 181—182; *Fratris Pauli Walteri...*, p. 120—130; *Fratris Felicis Fabri evagatorium in Terre Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*, ed. C. Hassler, vol. III, Stuttgart, 1849, p. 83—92; Bernhard von Bredendbach, *Peregrinationes in Terram Sanctam*, Mainz, 1486, p. 50—76.

³² R. W. Southern, *Western views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge Mass, 1962, p. 94—98.

³³ A. Ducellier, *Mentalité historique et réalités politiques : l'Islam et les musulmans vus par les byzantins du XIIIe siècle*, „Byzantinische Forschungen”, 4, 1972, p. 31—73.

³⁴ Idem, *L'Islam et les musulmans vus de Byzance au XIVe siècle*, „Byzantina”, 12, 1983, p. 95—134.

³⁵ *The Pilgrimage of Arnold von Harff*, ed. M. Letts, Londra, 1946, p. 116—119, 224.

³⁶ T. Spencer, *Turks and trojans in the Renaissance*, „Modern Language Review”, XLVII, 1952, p. 330—332; A. Eckardt, *La Légende de l'origine troyenne des turcs*, „Körösi Cosma Archivum”, 11, 1926—1932, p. 422—433; C. Göllner, *Legenden von der skythischen, und trojanischen und kaukasischen Abstammung der Turken im 15. und 16. Jahrhundert*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes”, 1, 1977, p. 48—61.

³⁷ *Fratris Felicis Fabri...*, vol. III, p. 237—239.

³⁸ *Voyage de Georges Lengherand...*, p. 67.

³⁹ *Deux pèlerinages en terre sainte au XVe siècle, les princes d'Orange, Louis et Guillaume de Chôlon*, ed. E. Travers, Paris, 1869, p. 6.

⁴⁰ Brusa era în această epocă principalul centru al comerțului levantin, H. Inalcik, *Eursa and the commerce of Levant*, „Journal of Economic and Social History of the Orient”, 2, 1960, p. 313—147.

⁴¹ Von Harff la Brusa este impresionat de mărimea orașului a cărui populație o apreciază ca fiind de zece ori mai mare decât cea din Cologne și de existența unor piețe bogate, specializate în comerțul cu mătase, satin, stofe, mirodenii, aur și argint. La Istanbul este surprins de continuarea activității a două mănăstiri franciscane, *The Pilgrimage of Arnold von Harff*, p. 237 și 239—242.

⁴² Prin amănunțime și acuratețe sînt asemănătoare cu cele oferite de G. Angioiello, *Historia Turchesea*, ed. I. Ursu, București, 1909.

⁴³ R. Schwoebel, *Western spies in the Levant*, „History Today”, XIII, 1963, p. 747—756.

⁴⁴ Jehan Aubrion reintors la Metz după o călătorie în Orient relatează despre o enigmatică ambasadă turcă — care ca de obicei este „foarte bogată și pompoasă” — trimisă de Mehmed II ducelui Burgundici prin care-i propune o alianță matrimonială între cele două curți și nici mai mult decât creștinarea tuturor turcilor în cazul desăvîrșirii alianței, *Journal de Jehann Aubrion avec sa continuation par Pierre Aubrion 1465—1512*, ed. L. Larchey, Metz, 1857, p. 15.

⁴⁵ Pentru continuitatea unor stereotipuri medievale în epoca modernă și contemporană vezi *Stéréotypes nationaux et préjugés raciaux aux XIXe et XXe siècles : Sources et méthodes pour une approche historique*, ed. J. Pirotte, Louvain-la-Neuve, 1982.

⁴⁶ M. Gilmore, *The world of Humanism, 1453—1517*, New York, 1952, p. 20—21 consideră că acest stereotip a fost produsul veacului al XV-lea.

⁴⁷ A. Pertusi, *La Caduta di Constantinopoli*, vol. II, *L'Eco nel Mondo*, Milano, 1976, p. 40—67.

⁴⁸ St. Runciman, *Căderea Constantinopolului 1453*, Edit. științifică, București, 1971, p. 174.

⁴⁹ M. Gilmore, *op. cit.*, p. 15.

⁵⁰ D. Hay, *The Italian Renaissance in its historical background*, Cambridge, 1962, p. 4.

⁵¹ *Lamenti storici dei secoli XIV, XV, e XVI*, ed. A. Medin, L. Frati, 4 vol., Bologna, 1887—1894; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir d'histoire des croisades au XVe siècle*, „Revue de l'orient latin”, VIII (1900—1901), p. 302—304; O lamentare ce comemora evenimentul, „*La Lamentatio Sanctae Matris Ecclesiae Constantinopolitanae*” a fost pusă în muzică de Guillaume Dufay și cîntată în bisericele din Franța, vezi B. Becherini, *Due canzoni di Dufay del codice fiorentino 2794*, „La Bibliofilia”, XLIII, 1941, p. 124—135; A. Grunzweig, *Notes sur la musique des Pays-Bas au XVe siècle ; Une lettre inédite de Guillaume Dufay*, „Bulletin de l'Institut historique belge de Rome”, XVIII (1937), p. 73—85; C. van den Borren, *Guillaume Dufay, centre de rayonnement de la polyphonie européenne à la fin du moyen âge*, „Bulletin de l'Institut historique belge de Rome”, XX (1939), p. 181—182.

⁵² Pentru metodologia cercetării mentalităților colective vezi J.B. Duroselle, *Opinion, attitude, mentalité, mythe, idéologie : essai de clarification*, „Relations Internationales”, 2, 1974, p. 3—23.

⁵³ St. Runciman, *op. cit.*, p. 181 imaginează o apatie generală a vestului. De fapt este vorba de o surpriză iar surprinderea lor ne indică în bună parte cît de superficial și difuz înțeleseseră problemele din Levant.

⁵⁴ N. Iorga, *op. cit.*, p. 267.

⁶⁵ F. Gilbert, *Machiavelli and Guicciardini. Politics and history in sixteenth century Florence*, Princeton, 1965, p. 203—235.

⁶⁶ H. Baron, *Fifteenth century civilization and the Renaissance*, in *New Cambridge Modern History*, vol. I: *The Renaissance*, ed. G.R. Potter, Cambridge, 1961, p. 73—75.

⁶⁷ Olivier de La Marche, *Mémoires*, ed. H. Beaune, J. d'Arbaumont, vol. II, Paris, 1884, p. 362—385.

⁶⁸ Otto Cartellieri, *The court of Burgundy*, trad. M. Letts, Londra, 1929, p. 135—163.

⁶⁹ G. Doutrepoint, *A la cour de Philippe le Bon. La Banquet du faisan et la littérature de Bourgogne*. „La Revue générale”, LXX, 1899, p. 787—809. Pentru imaginea sarazinilor în literatura medievală occidentală vezi Ch. Pellat, *L'Idée de Dieu chez les „Sarrasins” des chansons de geste*, în *Etudes sur l'histoire socio-culturelle de l'Islam (VIIe — XVe s.)*, V.R., Londra, 1976.

⁶⁰ Pentru sinceritatea intențiilor sale vezi H. Pirenne, *Histoire de Belgique*, vol. I, Bruxelles, 1928, p. 389.

⁶¹ J. Huizinga, *Amurgul evului mediu*, Edit. Univers, București, 1970, p. 144—165, cap. *Importanța idealului cavaleresc în război și politică*; Tatăl său, contele de Nevers suferise la Nicopole nu numai umilirea înfringerii ci și a captivității în miinile turcilor. A.S. A tiya, *The crusade in the later middle ages*, Londra, 1938, p. 162 consideră că exceptându-l pe Philippe de Mezieres eșecul de la Nicopole a fost repede uitat în occident. Pentru opinii contrare vezi: Fr. Pall, *Les croisades en Orient au bas moyen âge. Observations critiques sur l'ouvrage de M. Atiya*, extras din „Revue Historique du Sud-Est Européen, XIX, 2, 1942, 61 p. și T.G. Bulat, *La croisade de Nicopolis dans la littérature du temps*, „Melanges d'histoire générale”, vol. I, Cluj, 1927, p. 101—123. Emblema ordinului „Lina de Aur” de sorginte burgundă, legată de legenda lui Phrixus și Helle, a fost aleasă în amintirea tratamentului suferit de Jean sans-Peur din partea turcilor, D.M. Vaughan, *Europe and the Turk. A pattern of alliances, 1350—1700*, Liverpool, 1954, p. 286.

⁶² Otto Cartellieri, *op. cit.*, p. 124—134; Olivier de La Marche, *op. cit.*, vol. III, p. 133—134.

⁶³ Anglia nu era dezinteresată de problemele levantine. Deși pînă la crearea Companiei Levantului va mai trece multă vreme, negustorii englezi erau atrași de piețele din Mediterana orientală. Negustorul Nicholas Jone reîntors în 1443 din „Turkey” a oferit ca dar regelui său 3 cămile și un struț. În 1446 și 1456 nave comerciale engleze din Bristol au navigat în apele turcești. M. C. Wilson, *Studies in English trade in the fifteenth century*, New York, 1933, p. 226 și urm.

⁶⁴ Otto Cartellieri, *op. cit.*, p. 131.

⁶⁵ Jean Molinet, *Chronique*, ed. G. Doutrepoint, O. Jodogue, Bruxelles, 1935, vol. II, p. 486—487.

⁶⁶ Antoine de la Sale, *Le Petit Jehan de Saintré* ed. și trad. I. Caray, Londra, 1931, p. 231—235; G. Doutrepoint, *Les mises en prose des épopées et de romans chevaleresques du XIVe au XVe siècles*, Bruxelles, 1939; A. Vovard, *Les turqueries dans la littérature française*, Paris, 1959.

⁶⁷ Fr. Pall, „„Bazgazul” domn al „Valahiei” într-un roman francez din secolul al XV-lea, „Studii. Revistă de Istorie”, 1, 1958, p. 93—95.

⁶⁸ *Oevres des Gillebert de Lannoy, voyageur...*, p. 417—425; vezi și Jean Richard, *La chanson de Syyracon et la légende de Saladin*, în *Les relations entre l'Occident et l'Orient au Moyen-Âge*, V.R., Londra, 1947.

⁶⁹ *Les Cents nouvelles nouvelles*, ed. LeRoux de Linay, vol. II, Paris, 1841, p. 143—146.

⁷⁰ În farsa franceză *Colin et Theuot* se amintește de capturarea unui „sarazin” în timp ce dormea la piciorul unei cruci, pe drumul dintre Neapole și Roma, în *Recueil de forces français inédits du XVe siècle*, ed. G. Cohen, Cambridge, Mass., 1949, p. 35—39.

⁷¹ Robert Tiptoft, earl de Worcester, a fost trimis de Henric VI în vara anului 1457 în misiune pe lângă papa Calixt III. Profitînd de acest prilej a efectuat o călătorie în Palestina iar la întoarcere a fost delegat ca unul din ambasadorii englezi la Congresul de la Mantua. Deși nu ne-a lăsat nici o consemnare scrisă despre pelerinajul său sau opiniile sale referitoare la turci, în mod cert R. Tiptoft a suferit nu o mică influență din partea acestora, deoarece la numai cîțiva ani, implicat într-un complot împotriva lui Eduard IV a fost executat în maniera specifică turcilor, prin tragere în jeapă. R. J. Mitchell, *John Tiptoft (1427—1470)* Londra, 1938, p. 41—132.

⁷² Dana C. Munro, *The western attitude toward Islam during the period of the Crusades*, „Speculum”, VI, 1931, p. 318—319.

⁷³ L. Devillers, *Les Sejours de ducs de Bourgogne en Hainaut*, „Bulletin de la commission royal d'histoire”, seria 4, VI, 1879, p. 351.

⁷⁴ G. Doutrepoint, *A la cour de Philippe le Bon*, p. 804; J. Huizinga, *op. cit.*, p. 429—439, remarcă o scădere a simțului estetic în veacul al XV-lea. Pentru pătrunderea unor miracole orientale în arta occidentală vezi J. Baltrušaitis, *Evul mediu fantastic*, Edit. Meridiane, București, p. 171—188.

⁷⁵ *Letters of Queen Margaret*, ed. C. Munro, Londra, 1863, p. 10.

⁷⁶ O stea cu coadă observată cu câțiva ani înainte de lupta de la Malazgirt (1071) a fost interpretată de bizantini ca prevestind venirea turcilor, *Chronique de Mathieu d'Edesse*, (962—1136), Paris, 1858, p. 42.

⁷⁷ Jean Molinet, *op. cit.*, p. 483—485.

⁷⁸ Pentru alte preziceri și miracole asociate cu pericolul răsăritean: N. Barbaro, *Giornale dell'assedio di Constantinopoli 1453*, ed. E. Cornet, Vienna, 1856; Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451—1467*, ed. V. Grecu, Edit. Academiei R.P.R., București, 1963; N. Iorga, *op. cit.*, p. 293—298; J. Deny, *Les pseudo-prophetes concernant les turcs au XVIe siècle*, „Revue des études islamiques”, X, 1936, p. 201—220.

⁷⁹ F. Saxl, *A spiritual encyclopedia of the latter Middle Ages*, „Journal of the Warburg and Courland Institutes”, V, 1942, p. 84—95.

IMAGES ET STÉRÉOTYPES OCCIDENTAUX CONCERNANT LES OTHOMANS AU XV-e SIÈCLE

Résumé

L'auteur de l'étude analyse la modalité de la constitution et de l'évolution de l'image des Turcs en Occident. Au XVe siècle, les principales sources de visualisation des Turcs ont été constituées par les relations des voyageurs, missionnaires, négociants, aventuriers, espions etc. qui, sous l'impact d'événements historiques et du progrès des Ottomans en Europe du sud-est, en général, distorsionnaient les réalités de la société turque.

Les informatives provenant de l'Occident, jusqu'à l'introduction de l'imprimerie étaient diffusées par l'intermédiaire des chants populaires, ballades, lamentatives, etc. transmises par les troubadours, artisans ambulants et chroniqueurs de cour.

L'image des Turcs de la première moitié du siècle est plus proche de la réalité, tandis que durant la période qui a suivi la chute de Constantinople (1453), du fait des influences de la diaspora byzantine l'on constate une diversification et une accentuation du stéréotypes turque-barbare. Néanmoins, en Occident, grâce à l'activité des humanistes, l'on a vu faire jour des initiatives et tendances, il est vrai modestes, de compréhension du monde ottoman.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

O IMAGINE EUROPEANĂ ASUPRA POLONIEI MEDIEVALE*

Cele 11 studii¹ cuprinse în volumul *Europolonica* reprezintă comunicări susținute de autor în cadrul unor colocvii științifice internaționale, sau articole publicate în diferite reviste de specialitate. E vorba, în esență, de prețioase studii de istorie culturală sau de imagologie.

În speță, de oglindirea diacronică a *imaginei* Poloniei în mentalitatea europeană (studiile nr. 1, 2, 5); de traducerea lucrărilor polone de politologie (studiul nr. 9), istorie (studiul nr. 12) sau polemologie (studiul nr. 11) în limbi europene de mare circulație; de contribuția culturii polone la cultura europeană (studiile nr. 6, 8, 13 și 14). În sfârșit, de o viziune politologică polonă contrastând cu una europeană de mare răsunet (studiul nr. 3) și de prezența lucrărilor despre Polonia în tipografiile din Basel în timpul Renașterii tirzii (studiul nr. 7). Două studii tratează două probleme de politologie morală europeană, astfel cum se oglindesc în lucrările lui Sebastian Castellion (studiul nr. 4) și în cele politice ale lui Leibniz (studiul nr. 10).

Imagologia este, după cum se știe, acei capitol al sociologiei culturii, sau al antropologiei culturale, care tratează modalitățile după care diferite popoare, clase sociale sau personalități istorice se oglindesc în imaginile mentale, cu tendințe de stereotipizare, ale altor popoare sau clase sociale. De pildă, ce imagini găsim în decursul istoriei în mentalul poporului german despre poporul francez, și reciproc; ce imagini au țărani despre neguțători, preoții despre călugări, războinicii despre intelectuali, și reciproc; cum a evoluat, în mentalul diferitelor popoare și pătri sociale europene, în decursul istoriei, imaginea unui Alexandru cel Mare, a unui Cezar, a unui Carol cel Mare, a unui Ludovic cel Sfânt sau a unui Napoleon. În sfârșit, un sub-capitol al imagologiei tratează despre auto-imaginile pe care și le făuresc — de multe ori idealist și contrastiv — diferitele popoare sau clase sociale despre ele-înșile.

Între popoarele din răsăritul Europei și cele din apusul continentului, imaginile reciproce s-au alcătuit și precizat destul de anevoie. Mediul uman și cultural intermediar, cel germanic, s-a dovedit, frecvent, un mediu refractar și deformant în această privință. Un *corpus* al acestor imagini specifice și reciproce ar reprezenta o realizare științifică fundamentală, pentru o seamă de discipline umaniste, începând cu istoria culturii și sfârșind cu psihosociologia. Trei din studiile profesorului Voisé se încadrează în această problematică, și schițează trei momente diacronice în istoria imaginii Poloniei, și a culturii poloneze, în mentalul poporului francez.

Cel mai vechi moment aparține veacului al XIV-lea, cînd Polonia, sub o serie de suverani energici (Wladislaw Lokiotek, Cazimir cel Mare și Wladislaw Jagello), a depășit faza fărâmițării feudale și, printr-o serie de inițiative politice, culminînd cu unirea personală cu marele duc al Lituaniei, a constituit un stat centralizat și puternic, dominînd spațiul nord-estic al Europei. Guillaume de Machaut (1300—1377), poet și intelectual din comitatul Champagne, în calitate de secretar particular al regelui Boemiei, Ioan de Luxemburg — pe care l-a însoțit în toate expedițiile și călătoriile lui, pînă la moartea croică a regelui — orb pe cîmpul de luptă de la Crécy la 26 august 1346 — a avut numeroase prilejuri să fie informat despre stările de lucruri din Polonia, și chiar să pătrundă în această țară, pînă la Cracovia, în alaiul regesului său stăpin. Înapoiat în Franța lui natală după 1346, Guillaume de Machaut n-a încetat totuși să se preocupe de evenimentele din Europa centrală și orientală. Autorul citează în acest sens un celebru poem al lui Machaut, în care se poetiza consiliul monarhilor Europei centrale și orientale convocat la Praga în anul 1364 pentru organizarea unei cruciade spre bogata Alexandrie. Machaut îl cita pe „*le roy de Hongrie|Qui tient moult noble signorie*” (e vorba de regele Ludovic cel Mare, 1346—1382) și pe „*le roy de Pulainne|Qui est de ce pays pro-chaine*” (e vorba de regele Cazimir cel Mare, 1330—1370, soerul regelui Ungariei). Inițiatorul Cruciadei fusese regele Petru I al Ciprului, prezent și el la consiliul de la Praga². După încheierea consiliului, regele-Împărat Karel IV (al Boemiei, din casa de Luxemburg) s-a dus

în Polonia, la Cracovia, unde a fost întâmpinat de Cazimir cel Mare și de Ludovic cel Mare, ale căror discursuri — și făgăduieli — sînt reproduse poetic de poetul francez, care de altfel nu era prezent la aceste evenimente, reproduse după diferite izvoare, dar după mulți ani de la săvîrșirea lor. Machaut descrie marile serbări care au avut loc la Cracovia cu prilejul venirii regelilor oaspeți³. Este primul izvor care descrie un turnir cavaleresc pe pămînt polonez.

Într-un alt poem, scris în anul 1357 pentru regele Navarei — Charles le Mauvais, la acea dată întemnițat din porunca regelui Franței Jean II le Bon — și intitulat *Confort d'ami*, Machaut zugrăvește, după un obicei înveterat al politologilor medievali, icoana unui monarh desăvîrșit, pilduitor (genul literar cunoscut sub numele de *speculum*, și pe care-l întîlnim și în Țara Românească sub forma vestitelor „*Învățătură*” atribuite lui Neagoe Basarab). Modelul ales de Machaut este vechiul lui patron, regele Boemiei Ioan de Luxemburg, care în anul 1327 cucerise cetatea Breslau, silise 13 cnezi silezieni să-i presteze omagiu, și apoi ajunsesse la Cracovia, de unde pornise expediția de creștinare în Samogitia, împotriva cnezilor lituani păgîni. Prezența lui Machaut în Polonia, a fost atestată documentar.

Un al doilea studiu de imagologie este consacrat unei lucrări istorice franceze cu un titlu foarte lung: *Histoire des Roys et Princes de Pologne, contenant l'origine & progrès & accroissement de ce Royaume. depuis Lech 1-er, fondateur diceluy, jusques au Roy Sigismond Auguste, dernier d'écédé* (...). Compusă în limba latină, în XX de cărți, de către Jan Herburt de Fulstin, castelan de Sanok, căpitan de Przemysl și ambasador al regelui Poloniei la curtea Franței, lucrarea a fost tradusă în limba franceză și tipărită la Paris la tipograful Olivier de Pierre l'Huillier, rue Saint-Jacques, în 1573, fiind dedicată regelui Poloniei, la acea dată Henric de Anjou, viitor rege al Franței sub numele de Henric al III-lea (1574—1589).

Exemplarul păstrat la Biblioteca Națională din Paris sub cota „Rés. Z. Payen 486” (Rezervă) a aparținut bibliotecii lui Michel de Montaigne și poartă semnătura acestuia, ca și mențiunea autografă a lui despre lucrare: „*C'est un abrégé de l'histoire, simple et sans ornement*”. O altă mențiune precizează că lucrarea fusese citită la Montaigne în luna februarie 1586, la data cînd Montaigne împlinise vîrsta de 52 de ani. Adnotațiile aveau o semnificație mnemotehnică, după cum o indică însuși Montaigne în capitolul al 10-lea din cartea a II-a a vestitelor sale *Eseuri*⁴.

Originalul lucrării fusese tipărit în limba latină la Basel, în 1571. În 1849, dr. Payen a stabilit că traducătorul lucrării în limba franceză a fost cunoscutul teolog și jurist François Baudoin, curtean al ducelui de Anjou, pe care se pregătea să-l întovărășească la curtea Poloniei, cînd a murit subit la Paris, la 24 octombrie 1573. Autorul originalului, Herburt, era un mare jurist polon, autorul unor importante lucrări de drept public în limba latină, printre care și *Statuta Regni Poloniae*, lucrare cunoscută și în afara Poloniei.

Intellectualii francezi cunoșteau de altfel o lucrare mai temeinică asupra istoriei Poloniei, aceea a episcopului și diplomatului polon Martin Cromer: *De origine et rebus gentis Polonorum*, tipărită prima dată în 1555 și avînd ca izvor principal vestita *Historia Polonica* compusă în 12 volume de canonicul Johannes Dlugossius (Jan Dlugosz) și mergînd pînă în anul 1480. Dlugosz avea o concepție pragmatică a istoriei, lucru foarte rar pe acea vreme. Textul lui Herburt, inspirat de Cromer și deci de Dlugosz, era de fapt o *compendiosa descriptio*, o compilație abreviată, lucru detectat de Montaigne cînd a calificat-o drept „simple abrégé”. Prin conciziunea ei, lucrarea lui Herburt slujea mult mai bine năzuința cititorilor francezi de a se informa rapid pe seama țării unde fusese ales să domnească un principe al florilor de crin. Montaigne afecționa de altfel lucrările de istorie simple. „*qui nous laissent le jugement entier pour la cognoissance de la vérité*” (*Eseuri*, II, 10).

Al treilea studiu analizează rolul jucat de Fontenelle (1657—1756) pentru vulgarizarea concepțiilor lui Copernic asupra universului. Aceste concepții au început să se răspîndească în Franța în jurul anului 1550, fiind multă vreme aspru criticate. Abia în secolul următor, așa numiții gînditori „libertini”, în frunte cu Cyrano de Bergerac, au dat dreptate tezei heliocentrice, pe care, la mijlocul veacului al XVII-lea, Thomas Hobbes o considera ca acceptată de aproape toți oamenii de cultură (*learned men*). Descartes, de altfel, îmbrățișase concepțiile astronomice ale lui Copernic cu multă căldură, ca și Spinoza. Leibniz și Newton și-au întemeiat concepțiile și ecuațiile pe teoria heliocentrică a lui Copernic; și Voltaire, expunînd cititorilor și mai ales cititoarelor sale elementele filosofiei lui Newton, ca și Fontenelle, în vestitele sale *Entretiens*, au făcut de fapt exegeza vestitei opere a lui Copernic, *De revolutionibus orbium Coelestium libri VI*, tipărită în anul 1543.

Departee de a trage concluzia că pămîntul, conform teoriei heliocentrice a lui Copernic, a rămas extraordinar de mic în mijlocul spațiilor uriașe, care-l înspăimîntau pe un Pascal, Fontenelle a insistat asupra posibilității constante a perfecționării omului, progresul fiind legat de existența unor facultăți intelectuale perfectibile în mod necontenit, cu condiția ca orice elaborare rațională să poată fi testată experimental. Fiecare generație de cercetători lasă pe urma ei un *depozit creator*; și sporirea constantă a acestui depozit intelectual constituie ele-

mentul dinamic al gândirii creatoare, considera Fontenelle. Faptul că, între 1679 și 1756, nu mai puțin de 28 de ediții din lucrarea lui de știință popularizată au văzut lumina tiparului, pe lângă alte ediții în limbi străine, dovedește cât de prețuite erau asemenea idei în mediile intelectuale europene ale epocii.

Contribuția culturii poloneze la cultura europeană a avut loc, fie prin lectura directă, în limba latină în care s-au publicat unele lucrări poloneze în secolele XVI și XVII, fie prin traducerea unor asemenea lucrări în unele limbi de circulație europeană, în aceste secole; fie, în sfârșit, prin posibilele influențe intelectuale, stabilite prin contacte culturale între savanții polonezi și străini⁵, sau prin folosirea unor lucrări poloneze aflate în bibliotecile europene⁶.

Operele lui Andrzej Frycz Modrzewski, cunoscut sub numele lui latinizat de Andreas Fricius Modreivius (1503—1572) s-au bucurat de multă prețuire în cercurile intelectuale europene și au fost traduse — integral sau fragmentar — în limba italiană⁷ și în limba germană⁸. Unul din cei mai mari politologi ai secolului al XVI-lea, vestitul Jean Bodin, citează critic scrierile lui „André Ricce, Polonois”. Autorul consideră că viziunea politică a lui Fricius era antinomică acelea a lui Jean Bodin. Într-adevăr, în vreme ce politologul francez ajunge la concluzii etatice, autoritare și absolutiste, fără să țină seama de vreo tensiune socială. Fricius, dimpotrivă, privește problemele politice ale oricărui stat prin prisma problemelor sociale specifice statului respectiv; și insistă asupra necesității menținerii *dreptății sociale*, tot mai grav știrbită în Republica regală poloneză prin primatul tot mai accentuat al nobilimii, în dauna țărănimii legată tot mai mult de glic și asuprită în toate felurile.

Fiul unui primar din Polonia centrală, Fricius a studiat „științele liberale” la Universitatea din Cracovia și în 1551 a fost ales ca secretar de regele Poloniei Sigismund August. Urmand pilda înaintașului său Jan Ostrorogski, care, în lucrarea sa publicată la sfârșitul secolului al XV-lea, *Monumentum pro reipublicae ordinatione*, preconizase o serie de reforme în administrația statului polonez. Fricius urmărea un program de modernizare totală a regimului social, politic și juridic al Poloniei, prin mutații introduse în viața socială, ca punct de plecare pentru modernizarea statului și sporirea eficienței lui de apărare de dușmani. Fricius evoca înaintea tribunalului rațiunii o serie de tradiții și deerezuri, care nu aveau alte consecințe decât acelea de a sluji ca paravan pentru flagranta injustiție socială; și nu puteau contribui decât la destrămarea finală a societății poloneze și, o dată cu carența sinergetică definitivă a acestei societăți, la lichidarea statului polonez, eveniment istoric care se va realiza între 1772—1795.

„Nobilimea polonă — scria Fricius în lucrarea lui fundamentală intitulată *Commentariorum de Republica emendanda Libri Quinque*⁹ — are tot atiași dușmani cât supuși!”. Pretenția nobilimii de a se identifica cu statul polon și de a exclude orice altă pătură socială de la drepturi politice și chiar civile este potrivnică prosperității statului¹⁰. Fricius combate cu îndrăzneală această pretenție, în numele adevărului și a rațiunii sociale¹¹, și propovăduiește extirparea ideologiei nobiliare eronate, care pune piedici ameliorării regimului politic și social în stat. Orice generație este obligată să sondeze erorile moștenite de la generațiile anterioare și să le reformeze pînă la reconstituirea integrală a regimului politic și social al unei țări. Fricius înțelege să facă deosebirea între un raționament politic bazat pe o simplă autoritate scripturală și un raționament izvorit din rațiunea independentă a unui intelectual, atent la realitățile social-politice ale unui stat. Numai astfel, considera înțeleptul politolog polonez, poate ajunge un intelectual să-și avenge „în simburile timpului privirea”, să pătrundă în miezul lucrurilor și să dezvăluie adevărul¹².

Lucrările lui Fricius, contestate de Jean Bodin, s-au bucurat totuși de multă prețuire în cultura europeană. Autori ca Celio Secundo Curione, Johannes Oporinus, cretanul Giovanni Giustiniano și, în vestitul său „*Dicționar*” istoric, însuși Pierre Bayle, în 1697¹³, au avut cuvinte de prețuire pentru ideile atât de novatoare și de pătrunzătoare susținute de înțeleptul polon. Pe bună dreptate, profesorul Voisé consideră ideile sociale și politice ale lui Fricius ca fiind mai pozitive, și mai ales mai progresiste, decât acelea susținute cu atita patimă de Jean Bodin, în același secol, în favoarea statului monarhic, autoritar pînă la absolutism.

O altă contribuție a savanților poloni la cultura europeană a fost aceea a logicianului aristotelic Marcin Smiglecki (Smiglecius). Născut la Lvov și educat la Roma de jesiuiți, Smiglecius a fost profesor la Academia din Vilno și a publicat în 1618 la Ingolstadt o lucrare asupra Logicei, în 2 volume¹⁴, care s-a bucurat de o mare prețuire, fiind retipărită în textul latin original numai la Oxford în 1634, 1638 și 1658¹⁵. Smiglecius insistă asupra adevărului rezultat din *experimentare*, nu pe cale deductivă, și, urmîndu-l pe Aristotel, care deosebise cunoașterea factuală (*hoti*) de cea ideală (*dioti*), distinge și el între mecanismul gândirii apriorice (deductive) și cel al gândirii *aposteriorice* (inductiv-experimentale-pragmatice).

Deosebit de importantă prin datele istorice furnizate culturii occidentale pe seama ținuturilor din Europa răsăriteană a fost și lucrarea lui Maciej ot Miechów (1457—1523) asupra

celor două Sarmatii, tipărită la Cracovia în limba latină în 1517. Mult apreciată de Ulrich von Hutten și de numeroși alți umaniști, lucrarea a cunoscut douăzeci de ediții într-un secol, și numeroase traduceri în limba germană, polonă și olandeză; traducerea italiană a lui Annibale Maggi, tipărită la Veneția în 1561¹⁶, sub titlul de *Historia delle due Sarmatie, asiana e europea*, rămâne prima traducere în limba italiană a unei lucrări poloneze.

Ultima contribuție polonă la cultura europeană de care se ocupă autorul culegerii de studii este opusculul politic al regelui Stanisław Leszczyński intitulat *Entretien d'un Européen avec un insulaire du royaume de Dumocals*. Conceput și redactat la Nancy, unde regele Poloniei își încheia existența ca duce al Lorenei, opusculul a fost tipărit în 1754, fără indicarea locului, și sub un pseudonim translucid (RDPDLED¹⁷). „Le philosophe bienfaisant” — cum fusese supranumit regele de către publiciștii epocii, ajutați de el — înfățișează o utopie monarhică autoritară, după modelul Regelui-Soare teoretizat de Bossuet. Lucrarea tratează mai cu seamă șase serii de probleme privind: comerțul, finanțele, justiția, poliția, religia și războiul. Se resimte influența lui Quesney.

Ultimele două studii nu au decît o contingentă foarte redusă cu Polonia. Astfel, studiul intitulat *Sébastien Castellion et les prémisses de la tolérance*. începe prin constatarea că secolul al XVI a fost un secol revoluționar, care, a nimicit, o dată cu unitatea politică, religioasă și spirituală a Europei creștine, și vechile certitudini scolastice ale științei și credinței, bazate pe autoritatea scripturală a Bibliei și a lucrărilor lui Aristotel și Cicero. În această atmosferă de iconoclas complex, unii umaniști, în frunte cu Erasmus, Thomas Morus și Sebastian Franck, au preconizat toleranța intelectuală, considerînd că adevărul rezultă din confruntarea liberă a ideilor, nu din impunerea unor idei fixe semenilor noștri, prin fanatismul fideist al confesiunilor religioase obscurantiste recurgînd la practicile inchiziției și ale indexului pentru menținerea în vigoare a unor dogme atrofiate¹⁸.

Sébastien Castellion (1515—1563), savant protestant francez, traducătorul Bibliei în limba franceză (1553), a fost impresionat de penibilele rezultate ale intoleranței religioase practicate atît de catolici cît și de calvinisti (Calvin a poruncit arderea pe rug a eterodoxului spaniol Michel Servet, la Geneva!). Castellion, silit să părăsească Franța și să se refugieze la Lausanne, apoi la Basel, și-a încheiat ultima lucrare, vestitul tratat intitulat *L'Art de douter et de croire, d'ignorer et de savoir*, tălmăcirii menirii adevărate a intelectualului. Adevărul, afirma Castellion, este un rod prețios al gîndirii libere. Fiecare se cuvine astfel să fie lăsat să-și exprime opinia proprie, menirea spiritelor critice fiind aceea de a cerceta opiniile altora și de a semnala erorile acestora. Adevărul rezultă din libera discuție a ideilor și dogmelor. Dacă cei care exercită această magistratură critică a ideilor sînt în același timp protagoniștii unor dogme, funcția critică încetează¹⁹. Rațiunea este, într-adevăr — afirma Castellion — rezultatul colaborării strînse a experienței sensoriale (*sensus*) cu inteligența (*intellectus*). Constatînd că Luther se teme de știință și că Jean Calvin nu pricepea necesitatea toleranței, Castellion, urmînd tradiția filosofiei eline, nu ezita să afirme că: „*Si doctiores summus, simus etiam meliores et misericordiores*”. Cu condiția, evident, de a confrunța și testa în permanență știința, cultura și natura, conform celor susținute de teologul spaniol din veacul al XV, Raimundus de Sabunde, pentru care *Liber Naturae* trebuie socotit totdeauna ca fiind mai presus de *Liber Scripturae*. Se știe că Montaigne a tradus *Theologia naturalis* a acestuia.

Autorul arată că, spre cîntea culturii polone, ideile tolerante ale lui Castellion s-au bucurat de mare cîinst în Polonia și că, spre sfîrșitul vieții, Castellion, elvețian, elapsat de intranșigența lui Luther, de cruzimea lui Calvin și de brutalitatea reformatorului ocolampade, ar fi intenționat să părăsească Baselul și să vină în Polonia, fără care, în secolul al XVI-lea, era o oază a toleranței²⁰, și al cărui rege „nu se socotea stăpîn și pe conștiințele supușilor săi”. Dar lipsurile l-au făcut pe Castellion să moară destul de tînăr, și la înmormîntarea lui la Basel (la 30 decembrie 1563) au asistat mulți intelectuali și studenți, printre care și Jan Ostrorogski.

Studiul cel mai voluminos și cel mai consistent figurînd în această culegere este acela dezvoltat de autor în cadrul Congresului internațional organizat la Hanovra între 14—19 noiembrie 1969 și închinat memoriei marelui gînditor german Leibniz²¹.

Urmărind modelul gînditorului politic, astfel cum și l-a închipuit Leibniz și cum, de fapt, l-a intruchipat, profesorul Waldemar Voisé pornește de la analiza opusculului scris de Leibniz la etatea de 22 ani (în anii 1668—69) sub titlul de *Specimen demonstrationum politicarum*. Este vorba de un adevărat tratat de politicologie, uimitor de modern pentru un secol dominat de concepțiile politice ale lui Machiavelli, Hobbes și Bossuet.

Considerînd, ca și lordul Bacon, că istoria este de domeniul memoriei trecutului, iar politica de cel al memoriei prezentului, Leibniz aprecia că „*Historiae sunt propositiones singulares, contingentes, sumptae a sensu composito seu inductione*”. Simpla erudiție nu aduce vreo

lumină minții („Die Erudition den Geist nicht erluchtet”). Simpla enumerare a faptelor istorice (*Tatsachen*) nu îngăduie istoriei să devine o disciplină științifică. Pentru aceasta este nevoie de o selecție operată în evenimentele istorice (*Auswahl der Tatsachen*); și selecția implică neapărat un criteriu științific de selectare a anumitor evenimente istorice socotite semnificative, în dauna altora.

Un asemenea criteriu de selecție ar putea ține seama de specificul prezentului²². În acest context, Leibniz s-a străduit să coreleze istoria cu politologia. Dar mentalul său specific logico-matematic l-a îndemnat să formuleze postulatul elaborării unei *istorii obiective fără istorici*, pentru evitarea oricăror subiectivisme preconceptuate sau involuntare. Pe de altă parte, spiritul utilitarist îl îndemna pe Leibniz să caute să facă din istorie *una nova ars sciendi*, „pour tirer de l'histoire ce qu'il y a de plus utile”, cum va scrie el în celebra lui lucrare scrisă în limba franceză, *Nouveaux essais sur l'intendement humain*²³.

Pe linia deschisă de lordul Bacon și continuată de Descartes, Hobbes și Pascal, Leibniz aprecia și el că vechea logică silogistică aristotelică, atât de folosită de spiritele scolastice, devenise insuficientă pentru progresele gândirii. Dar, urmindu-l în această privință pe Hobbes, Leibniz socotea necesar ca schemele logice să fie testate de gândirea matematică, pe bază de demonstrații pur matematice, abstracte, fără recursul la testarea experimentală retrospectivă cu concursul celui uriaș laborator experimental care este istoria universală. Dascălul lui Leibniz la Universitatea din Jena, logicianul Erhard Weigel, formulase postulatul după care „scire est rem per demonstrationem cognoscere”. Dar Leibniz intuise că existau două tendințe științifice și chiar două mentalități științifice distincte, dacă nu chiar antinomice. Ca atare, Leibniz distinge două serii de spirite științifice antice și moderne: seria spiritelor logico-matematice (pe linia Aristotel — Euclid — Galileu — Descartes) și seria spiritelor logico-sociale, eminente în ceea ce Leibniz numește „*philosophia civilis*”: Bacon, Hobbes și Grotius, spirite care urmăresc să descopere legăturile constante (*unveränderliche Gesetze*) care cîrmuiesc comportamentul oamenilor în societate. Absolutistul Hobbes, prefuratorul cumplimientoi *Leviathan* vedea în societate simpla sumă aritmetică a indivizilor componenți, iar în individ suma efectelor respective. Pe baza acestor postulate, Hobbes — pe care Leibniz îl citează frecvent în termeni excesiv de laudativi — credea că ar fi cu puțință elaborarea unei științe a mișcărilor sociale și politice, știință la fel de temeinică în prezumțiile și anticipările ei pe cît ajunsese să fie, prin Galileu și Newton, știința mișcărilor corpurilor cerești.

Leibniz nu va merge atât de departe. El aplică fenomenelor sociale *silogismul ipotetic*, cu modalitatea *ponendo ponens*. Ca atare, el opune istoriei filosofia: „*Philosophia est complexus doctrinarum universalium, opponitur historia, quae est singularium*”, ceea ce-l va duce la concluzia cronată că orice știință socială poate ajunge la formulări teoretice, abstracte, logico-matematice, independent de experiență²⁴. Convingerea preponderenței absolute a gândirii pure nu-l împiedică totuși pe Leibniz să-i scrie prietenului său francez, Arnauld, în 1686, că principiile rațiunii umane au temelii pur metafizice și că strădania cea mai rodnică a cercetătorilor ar fi să elucideze tocmai aceste teorii metafizice²⁵, operă epistemologică de care se va achita Kant peste aproape un secol.

Leibniz căuta să impună geometria ca sistem științific fundamental și abstract, ca paradigmă pentru orice disciplină și cercetare științifică, și să-i confere astfel funcția de pilot în domeniul oricăror științe²⁶. Pe această cale și ținându-se seama și de obediența în care se afla Leibniz față de principii germani, mai ales de electorii de Hanovra, marele filosof a ajuns să preconizeze un sistem politic în care alternativa platoniciană a regilor-filosofi sau a filosofilor-regi se va soluționa provizoriu în beneficiul primului element, al cărui model va fi în secolul lui Leibniz, Regele-Soare²⁷; iar în secolul Luminilor „despotul luminat” la luminarea căruia vor fi contribuit atât de mult și Leibniz și „filosofii” care-l vor urma.

Totuși Leibniz va fi preocupat toată viața de problemele de politologie, în care vedea — spre deosebire de Machiavelli — un capitol al moralei sociale. *Locul, poziția, statutul, rolul* pe care-l ocupă indivizii în orice societate i se păreau lui Leibniz elemente explicative esențiale ale oricărei științe sociale și politice. Nu întimplător, pe sigiliul lui Leibniz, era gravat celebrul imperativ al lui Spinoza, *Caute!*, deși Leibniz afecta să-l combată și să-l disprețuiască pe ginditorul de la Amsterdam. Și autorul crede că Leibniz ar fi fost constrins de atmosfera politică în care a fost silit să trăiască să adopte o mască, tănuindu-și constant adevăratele gânduri²⁸. Taina lui Leibniz a rămas astfel, probabil, ascunsă în arhivele europene, mai cu seamă în acelea ale Hanovrei electorale, apreciază autorul.

Varietatea și interesul deosebit al acestor 14 studii, de un profil în același timp atât de înalt și atât de deosebit, și redactate de autor în principalele patru limbi de mare circulație științifică universală, ne dovedește astfel, pe lângă necesitatea tot mai stringentă a adoptării unei perspective și a unei metodologii interdisciplinare, pentru orice cercetare în domeniul științelor umane, și nivelul la care a ajuns, în prezent, știința istorică poloneză.

* Waldemar Voisé: *Europolonika. Zakład Narodowy Imienia Ossolinskiich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wroclaw — Warszawa-Kraków-Lodz*, 1981. 142 p.

¹ Șapte studii sînt în lb. franceză, trei în lb. germană, două în lb. engleză și două în lb. italiană. Primul studiu a fost prezentat la colocviul de la Basel în 1938, luna mai; cel din urmă datează din 1978.

² Poemul lui Machaut are titlul de *La prise d'Alexandrie, ou Chronique du Roi Pierre I-er de Lusignan*, și a fost editat la Geneva. 1877.

³ La Cracovia mai erau de față și regele Sigismund al Danemarcei, și ducele Otto al Bavariei, Ziemowit al Mazoviei, Boleslaw al Svidniciei și Wladislaw de Opole.

⁴ În 1560, un tânăr autor flamand din Gand, Charles Utenhove, prieten al poetului Joachim du Bellay, a publicat la Paris un *Epitaf* al regelui Franței Henric II (ucis în turnir în 1559 de Montgommery), în 12 limbi, printre care și limba polonă. După 1561, celebra lucrare teologică a cardinalului polon Stanislaw Hosius a fost tipărită în Franța de 23 ori în originalul lui latin și de 15 ori în traducerea franceză sub titlul de *Confession catholique de la foy chretienne*. Montaigne pare a fi fost interesat de problemele Poloniei, ca și istoricul francez Jean-Auguste de Thou.

⁵ Autorul dă ca exemplu în studiul său nr. 8 influența probabilă pe care ar fi exercitat-o marele om de cultură polonez Jan Laski, membru al cercului savant de la Basel (Beatus Rhenanus, Amerbach etc.) asupra lui Henri Glaréan, autorul primului tratat modern de artă muzicală, vestitul *Dodecaclordon* publicat în 1547. Glaréan îi dedicase lui Laski lucrarea lui publicată la Basel în 1527, *De Geographia Liber Unus*, lucrare care a avut multe ediții și s-a răspîndit în toată Europa. Laski — care cumpărase biblioteca lui Erasmus — a purtat o interesantă corespondență cu Glaréan între 1529—1532, pînă la excomunicarea sa.

⁶ În biblioteca din Basel se aflau astfel: *Cosmographia* lui Laurentius Corvinus, *Gesichte Polens* a lui Martin Cromer, tr. germ. tip. la Basel (trei exemplare), *Polonicae Historiae Corpus*, compilate de Johannes Pistorius. Se mai află și lucrarea istorică a lui Michael von Lithauen, *De moribus Tartarorum, Lithuanorum & Moschorum*, tipărită de Johannes Oportinus la Basel în 1552.

⁷ De către umanistul padovan Giovanni Giustiniani, în 1553. E vorba de un capitol consacrat problematicei războiului. Traducerea a fost dedicată viitorului Împărat Maximilian II. Un exemplar a fost trimis de traducător regelui Angliei Eduard VI (1547—1553).

⁸ De către Wolfgang Wiessenburg. Tipărită la Basel în 1557, traducerea are drept titlu: *Von Verbesserung des Gemeinen Nütz fünff Bücher Andree Fricii Modrevii, Königlicher Maiestet zu Polen Secretarii (...)*. Formula germană, rar uzitată, pentru *Respublica*, corespunde intru oarecare măsură formulei engleze: *Commonwealth*.

⁹ Lucrarea capitală a lui Fricius cuprinde cinci cărți destinate fiecare unei alte tematici: I (*de moribus*), II (*de legibus*), III (*de bello*), IV (*de ecclesia*) și V (*de schole*). Cartea a treia, consacrată problemelor războiului și păcii, a fost tradusă separat, cum am văzut, în limba italiană, ca și în limba spaniolă. Fricius discută conceptul de *bellum justum* și respinge orice program de cruciadă antiotomană. El preconizează întărirea graniței meridionale polone către posesiunile otomane, și consideră chiar că unele instituții otomane sînt excelente și că ar putea fi receptate de statul polon.

¹⁰ „*Profecto Respublica solis nobilibus florere non potest*” (I, 183).

¹¹ Aici Fricius se deosebește mult de Jean Bodin, pentru care structura autoritară și omogenă a statului francez era o dogmă, și care poate fi considerat un precursor al lui Thomas Hobbes și al *Leviathanului* acestuia. Bodin conține problemele sociale exclusiv prin prisma politicului, dar folosește o metodă comparativă, curiozitatea lui constantă făcîndu-l să considere că „*le meilleur du droit universel se cache bien dans l'histoire*”.

¹² Fricius este un precursor și prin concepția sa potrivit căreia relațiile social-politice ale unui stat trebuie să fie permanente supuse tribunalului rațiunii și al experienței, pentru a se asigura elementul stimulator al energiei umane în viața socială și politică.

¹³ Pentru Bayle, Fricius era autorul „*qui a écrit le plus sensément de la politique*”.

¹⁴ Logica a fost foarte prețuită în secolul al XVII-lea. În afara celebrei „*Logique du Port-Royal*” a jansenistului Antoine Arnauld (1662), există o *Art of Logic* scrisă de John Milton pe la 1630, dar publicată abia în 1672. Clasicismul și logica sînt veșnic corelate.

¹⁵ Autorul arată că Jonathan Swift, părintele lui Gulliver, a folosit *Logica* lui Smiglecius, pe lângă alte tratate, cu prilejul examenelor de doctorat susținute în 1685 la Universitatea din Dublin.

¹⁶ Și retipărită anul următor, apoi în 1562, 1584, 1606 și 1634, tot la Veneția, capitala europeană care era pe-atunci cu mult centrul cel mai important pentru schimbul de informații privind Europa orientală.

¹⁷ „*Roi de Pologne, Duc de Lorraine et de Bar*”. Se știe că Stanislaw Leszczyński era tatăl reginei Franței, Maria Leszczyńska, soția regelui Ludovic XV.

¹⁸ Această concepție a încercat s-o pună în practică Michel de L'Hôpital, cancelarul regelui Carol IX al Franței.

¹⁹ Constatând dreptul cenzorului eclesiastic Martinus Borrahus-Cellarius de a-i cenzura operele, Castellion li răspundea cu mândrie că „*Sed tu, non ratione, sed censoria autoritate mcum illum locum delevisti. (. . .) Certe, legitima non erat victoria!*”

²⁰ Această poziție singulară a Poloniei în secolul al XVI-lea — comună de altfel și celor trei țări române, mai ales Transilvaniei — a fost recent repusă în lumină de istoricul polonez J. Tazbir în lucrarea sa „*A State without Stakes: Polish Religious Toleration in the 16th and 17th Centuries*” publicată la Varșovia în 1973, ca și de lucrarea lui T. Wyrwa, *La pensée politique polonaise à l'époque de l'humanisme et de la Renaissance*, Paris, 1978.

²¹ „Leibniz' Modell des politischen Denkens”, în *Akten der Internationalen Leibniz — Kongresse*, Hannover, 1969, Band IV.

²² Este formula folosită de L. Davillé în studiul său *Leibniz historien* (Paris, Alcan, 1939): „*Revoir le passé d'après ce qui en subsiste dans le présent!*”. „Retrăirea trecutului” de către istoric implică ceea ce Dilthey denumise *Einführung*, iar R. Collingwood, „*Re-enactment!*”.

²³ Totuși Leibniz se documentase temeinic asupra istoriei universale. Autorul indică, printre alte lucrări istorice consultate de Leibniz, pe lângă istoria lui De Thou, și lucrarea jesuitului polon Albert Wijuk Kojałkowicz (1609—1677), *Historia Lithuaniae*, tipărită în 1650 și 1669 și tradusă și în limba germană. Leibniz va fi folosit această lucrare în vremea în care sprijinea candidatura *Pfalzgrafului* Philipp-Wilhelm von Neuburg la tronul Poloniei, țară în care Leibniz vedea pe-atunci un fel de „Spanie a Răsăritului”. Leibniz mai făcea ciz și de curioasa lucrare de imagologie a lui John Barclay (1582—1621), *Icon, sive descriptio animorum quinque praecipuarum nationum in Europa*, cele cinci națiuni europene „principale” fiind, după Barclay, cea spaniolă, cea franceză, cea italiană, cea germană și cea polonă.

²⁴ E curios că absolutistul Bossuet era de altă părere: „*Le fruit de la démonstration est la science. Tout ce qui est démontré ne peut pas être autrement qu'il est démontré. Ainsi toute vérité démontrée est nécessaire, éternelle et immuable.*” (*De la connaissance de Dieu et de soi-même*, în *Oeuvres*, 1-er vol. Firmin Didot, Paris, 1841, p. 29).

²⁵ „*Il faut toujours expliquer la nature mathématiquement et mécaniquement, pourvu que l'on sache que les principes mêmes, ou les lois, de la mécanique ou de la force, ne dépendent pas de la seule étendue mathématique, mais de quelques raisons métaphysiques.*” (*Lettres de Leibniz à Arnauld*, Ed. G. Lewis. P.U.F., Paris, 1952, p. 45). „*La découverte des vérités de la métaphysique (sont) assurément les plus importantes et servent plus à la vraie science des mœurs*” aprecia Leibniz (*Nouvelles lettres et opuscules inédits*, ed. A. Faucher de Careil, Durand, Paris 1857, p. 149).

²⁶ Geometria era astfel apreciată de Leibniz ca fiind o știință axiomatică, „*die die höchsten Bedürfnisse des deduktiven und aprioristischen Denkens befreidigte!*”, după formula prof. Voisé. La data aceea, investigația inductivă nu se bucura de mare prețuire. După cum arată B. Farrington (*Science and Politics in the Ancient World*, Allen, London, 1946, p. 26), gânditorii antici considerau aritmetica drept având o tensiune democratică și cantitativă, opusă tensiunii „oligarhice” a geometriei. Plutarc (*Questiones convivales*, & 8) amintește astfel că Licurg interzisese învățămîntul aritmeticii la spartani, pentru a nu le sugera partajul egalitar al bunurilor succesorele; în vreme ce geometria — atît de venerată de Platon! — implica o distribuție după merit!

²⁷ Se știe că Leibniz i-a înaintat lui Ludovic al XIV-lea în anul 1672 un memoriu în care preconiza organizarea unei expediții pentru cucerirea Egiptului, Franța urmînd astfel să renunțe la războaiele în Europa (impotriva Olandei și a Imperiului) pentru a deveni o înfloritoare putere colonială, asigurînd astfel pacea în Europa și prosperitatea provinciilor franceze, sleite pentru ca Parisul să fie o capitală îndestulată. „*Paris blüht, die Provinz verödet!*” observase Leibniz.

²⁸ Leibniz însuși a mărturisit acest lucru, atunci cînd a scris „*. . . es: kennt mich nicht der, der mich auf Grund dessen, was ich veröffentlicht habe, kennt!*” Se știe că, oficial, Leibniz urcase în slava cerului pe zeul-monarh și mai ales pe Ludovic al XIV. Astfel, într-o scrisoare trimisă lui Arnauld la 9 septembrie 1687, Leibniz scria: „*Et c'est cette société, ou république générale des esprits, sous ce souverain monarque qui est la plus noble partie de l'univers, composée d'autant de petits dieux sous ce grand Dieu!*” (*Lettres à Arnauld*, op. cit., p. 92.) Conceptul de *esprit* este folosit aici de Leibniz în sensul specific limbii franceze cultivate în secolul al XVIII-lea, de „*intelligences, ou âmes capables de réflexion!*”. Conceptul ar fi redat în secolul nostru prin termenul de *intellectual*. Profesorul Voisé mai observă că Leibniz s-a străduit să facă educația politică a anumitor suverani contemporani lui. A redactat astfel în 1702 pentru *Kürfürstin* Sophie a Hanovreii un opuscul psihologico-politic în limba cultă a epocii, sub titlul semnificativ de *Réflexions sur l'art de connaître les hommes*, artă considerată de el ca fiind principala însușire necesară unui monarh. Leibniz mai propovăduia că securitatea publică reprezintă principiul obligației supușilor (în opusculul *De la fidélité des sujets envers leurs princes*).

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ ANUALĂ A ACADEMIEI „ȘTEFAN GHEORGHIU”

În zilele de 29—30 ianuarie 1985 s-au desfășurat lucrările sesiunii științifice anuale a Academiei „Ștefan Gheorghiu”, la care au fost prezentate rezultate ale cercetării științifice obținute pe parcursul anului trecut și reliefată însemnătatea, pentru activitatea noastră generală, a orientărilor fundamentale ale Congresului al XIII-lea al P.C.R. din 19—22 noiembrie 1984.

Sesiunea a constat în ședința plenară de deschidere ; ședințele celor șase secțiuni : Filosofie-sociologie ; Științe politice ; Științe economice și cercetări aplicative ; Sistemul informațional economico-social ; Relații internaționale, Istoria României ; ședința plenară de închidere.

La prima ședință plenară, după rostirea cuvintului de deschidere, au fost prezentate opt comunicări, pe teme mai generale : interferări mai numeroase cu interpretările de tip istoric, de filosofie a istoriei au fost în : *Congresul al XIII-lea al Partidului Comunist Român, fundament teoretic al unei etape de dezvoltare a țării* de Călin Constantin, șeful catedrei Teoria și practica vieții de partid ; *Dialectica prezentului, trecutului și viitorului în programele Congresului a XIII-lea al Partidului Comunist Român*, de prof. dr. Constantin Borgeanu ; *Dezvoltarea economică intensivă și perfecționarea relațiilor de producție*, de prof. dr. Florin Balaure ; *Dreptul la pace : dinensiuni și implicații*, de conf. dr. Victor Duculescu.

În programele secțiunilor menționate, odată cu lucrările profesorilor și cercetătorilor Academiei „Ștefan Gheorghiu”, au fost comunicări elaborate de numeroși invitați ; astfel la Secția *Istoria României* au participat profesori, cercetători, publiciști de la Institutul de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R., Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, Academia Militară, Universitatea din București, Academia de Studii Economice.

Au fost prezentate următoarele comunicări : *Partidul Comunist Român — centul vital al națiunii noastre socialiste. Premise istorice*, de prof. dr. Nicolae Petreanu ; *Aspecte privind reflectarea luptei întregului popor pentru apărarea patriei în opera cronicarilor români și străini (sec. XIV—XVI)*, de maior Prodan Costică ; *Oastea populară organizată și condusă de Horea, Cloșca și Crișan ; structuri, concepții privitoare la desfășurarea acțiunilor de luptă*, de col. dr. Gheorghe Tudor ; *Karl Marx și Friedrich Engels despre lupta românilor pentru libertate și independență națională*, de lector dr. Ioan Coman ; *Aspecte ale luptei naționale a românilor din Bucovina în timpul revoluției de la 1848—1849*, de lector Vasile Păsău ; *Din activitatea societății „Petru Maior” pentru drepturi și libertăți democratice ale românilor aștoși sub dominație străină*, de lector dr. Stelian Popescu ; *Relațiile româno-sârbe în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza*, de lector Ioan Șendrulescu ; *Arta militară românească în perioada războiului din 1877—1878*, de col. dr. Alexandru Savu ; *Considerații privind modalitățile de pregătire a tineretului universitar în scopul apărării patriei (1918—1919)*, de cpt. Otu Petru ; *Aspecte privind locul României în relațiile economice internaționale în perioada interbelică, 1919—1929*, de dr. Ion Stanciu ; *Acțiuni ale tineretului revoluționar și democrat pentru apărarea păcii în perioada interbelică*, de lector dr. Gheorghe Sbărnă ; *Poziții partidelor politice față de actul restaurației din 8 iunie 1930*, de conf. dr. Ioan Seurtu ; *Economia și revizionismul Ungariei horthyste față de România în prima parte a anilor '30*, de dr. Ioan Chiper ; *Tactica Frontului popular antifascist în anii interbelici și unele considerații ale P.C.R. privind unitatea mișcării comuniste și muncitorești actuale* de asist. dr. Doina Smirccea ; *Caracterul defensiv al alianțelor militare ale României — expresie a politicii de apărare a integrității teritoriale împotriva pericolului fascist* de cpt. rang II Jipa Rotaru ; *Puncte de vedere privitoare la motivația istorică a fărâșirii în 1933 și a autodizolvării în 1953 a Frontului Plugarilor*, de prof. dr. Gheorghe Ioniță ; *Izvoare noi privind istoria contemporană a României*, de dr. Florin Constantin ; *Aclul istoric de la 23 August 1944 din România și reflectarea lui de către diplomația țărilor din coaliția Națiunilor Unite*, de conf. dr. Ion Spălățelu ; *Documentele P.C.R. cu privire la evoluția conceptului de responsabilitate în viața politică internațională. Contribuția tovarășului Nicolae Ceaușescu cu privire la rolul statelor mici și mijlocii în lumea contemporană*, de conf. dr. Gheorghe Cazan ; *Instaurarea guvernului revoluționar-democratic de la 6 Martie 1945, rezultat al luptei maselor populare, sub conducerea Partidului Comunist Român*, de prof. dr. Ștefan Lache ; *Contribuția României la formarea intelectualității unor țări străine în secolele XIX și XX*, de lector dr. Magda Totu ; *Afirmarea femeilor în procesul revoluționar deschis de August 1944*, de conf. dr. Vasile Avramescu, lector Elena Năstase ; *Rolul cunoașterii istoriei naționale în educarea patriotică a maselor*, de conf. dr. Călin Vâlsan, asistent Corneliu Olaru ; *Etapete istorice parcurse de România în procesul revoluționar al edificării societății socialiste*, de dr. Gheorghe Surpat ; *Afirmarea României ca stat independent și suveran — obiectiv fundamental al activității politico-diplomatice a României socialiste, a președintelui Nicolae Ceaușescu*, de Elisabeta Petreanu ;

siderații teoretice cu privire la rolul științei istorice în lumina documentelor Congresului al XIII-lea al P.C.R., comunicare elaborată de semnatarul acestor rânduri.

La dezbaterile din ambele zile ale desfășurării lucrărilor secțiunii *Istoria României* au participat, aducând o seamă de precizări, puncte noi de vedere, consolidând rezultatele comunicate sau formulând noi direcții de cercetare: Ion Șendrulescu, Maria Totu, Florin Constantin, Ion Stanciu, Vasile Pășăilă, Gheorghe Tudor, Alexandru Savu, Gheorghe Cazan, Corneliu Olaru, Constantin Mocanu, Stelian Popescu, Ioan Coman, Ștefan Lache, Gheorghe Ioniță, Nicolae Petreanu, Gheorghe Surpat, Ion Spălățelu.

După încheierea lucrărilor pe secțiuni s-a reintrunit ședința plenară. Au fost prezentate rapoarte sintetice de către președinții de secțiuni, iar din partea Secretariatului științific al Academiei „Ștefan Gheorghiu” au fost înfățișate *Obiectivele principale ale cercetării în științele social-politice în lumina deciziilor strategice ale Congresului al XIII-lea al P.C.R. și Strategia dezvoltării României în actuala etapă și sarcinile cercetării în domeniul științelor economico-aplicative.*

Constantin Mocanu

AL VII-LEA SIMPOZION „MEHEDIŢI-CULTURĂ ȘI CIVILIZAȚIE”

În zilele de 1—2 decembrie 1984 s-au desfășurat în orașul Drobeta Turnu Severin lucrările unei valoroase manifestări științifice privind cercetarea istorică organizată de Comitetul Județean de Cultură și Educație Socialistă Mehedinți, Biblioteca Județeană Mehedinți, Centrul Județean Mehedinți de Îndrumare al creației populare și a mișcării artistice de masă, Arhivul Statului Drobeta Turnu Severin, Filiala din Drobeta Turnu Severin a Societății de Științe Istorice din R.S. România.

Deschiderea lucrărilor în plen ale simpozionului a avut loc în sala Bibliotecii Județene în prezența unui numeros auditoriu alcătuit din activiști de partid, cercetători științifici, cadre didactice universitare și liceale, muzeografi, arhiviști, provenind din București, Craiova, Rîmnicul Vilcea, Timișoara, Slatina, Drăgășani, Pitești, Drobeta Turnu Severin, Caransebeș, Tirgu Jiu, Cluj-Napoca, Strehăia și Birda, prin cuvintul tovarăsei Elena Catrina, Secretar al Comitetului Județean Mehedinți al P.C.R. intitulat: *Concepția tovarășului Nicolae Ceaușescu, privind rolul culturii și științei în socialism.* Au urmat apoi comunicările prof. dr. doc. Ioan C. Chițimia, director adj. al Institutului de istorie și teorie literară „George Călinescu” din București: *Istorie și legendă în viața socială din trecutul Mehedințiului și dr. Constantin Șerban, cercetător principal la Institutul de Istorie „N. Iorga” din București: Știri inedite despre ecoul în Portugalia al răscoalei din 1784 condusă de Horea, Cloșca și Crișan.* În după amiaza aceleiași zile și în ziua următoare lucrările simpozionului au continuat în cadrul a trei secțiuni și anume: I. Istoria națională, istoria luptei de veacuri pentru libertate, dreptate și progres social înununată plenar de Epoca Ceaușescu (sala Universității cultural științifice); II. Istoria Mehedințiului, valoroasă contribuție la înfăptuirea idealurilor de independență, unitate și dreptate socială (sala corului „Doina”); III, Cultura, factor de propășire al societății românești (sala Școlii populare de artă).

La secția I-a au fost expuse și discutate 16 comunicări din care menționăm: dr. Virgil Joița: *Semnificația istorică a revoluției de la 1784 în dezbaterile unui document muntean contemporan*; Mihai Gheorghe, *Intilnirea dintre Tudor Vladimirescu și Iancu Jianu la Slatina în martie 1821 în lumina unor noi documente*; D. Bălașa, *Schele, schileri și șchei în teritoriul daco-roman-studiu istorico-lingvistic*; C. Sandu-Timoc, *Contribuții ale româno-vlahilor la revoluțiile străștești din 1804—1813*; dr. Paul Barbu, *Arendășia în Oltenia în perioada 1831—1848*; M. Chiriță, *Comparații între situația sloboziilor din Muntenia și Oltenia (1818—1831)*; prof. univ. dr. Th. Trăpeca, *Din istoria cooperativizării agriculturii în Banat (1891—1892)*; C. Badea, *Frământări sociale în județul Romanai premergătoare revoluției de la 1848*; dr. Gabriela Blănaru, *Un program de emancipare națională la timișoreni în 1779*; Fl. Bizerea, *Sutul Banatului și Unirea din 1918*; I. Soare, *Considerații etimologice privind toponimia majoră a județului Vilcea: N. Fuiorea, Toponimia românească din zona de vest a țării în documente cartografice austriace*; V. Tudor, *Aviatorul C. Popa, un erou al războiului de reîntregire*; El. Udriște, *Apelul Doamnei Elena Cuza către Ecaterina Vladimirescu*; L. Bușe, *Mișcări jărănești în Oltenia între 1908—1920*; M. Măneanu, *Îmbunătățirea situației jărănului român în viziunea lui I.C. Bibicescu*; E. Newcs, *Ideologia transformării cooperatiste a agriculturii românești în epoca interbelică.* La secția a II-a au fost prezentate, și discutate 18 comunicări din care spicim: I.M. Gorgoi, *Cîteva aspecte privind dezvoltarea viticulturii în Mehedinți în secolele XI—XVI*; M. Bratiloveanu, *Contribuții la istoricul așezărilor din podișul Mehedinților*; D. Ciobotea, *Județul Mehedinți în statistica din 1861*; S. Tudor, *Mișcări social-politice ale jărănilor din Mehedinți în anii 1866—1900*; dr. V. Novac, *Cîteva documente inedite*

www.dacoromanica.ro

din *Mehedinşul secolilor XVIII și XIX*; C. Protopopescu, *Constantin Brîncoveanu și Mehedinşul*; C. Ionel, *Marinarii în apărarea Porţilor de Fier și a spaţiului mehedinean*; M. Sanda, *Structura proprietăţii în Oltenia în preajma răscoalei din 1907*; C. Gherghine cu, *Aspecte genealogice privind satul Comăneşti (Mehedinşi)*. La secţia a III-a s-au prezentat și discutat 17 comunicări din care menţionăm : prof. univ. C. Apreotesei, *Răscoala lui Horea în opera lui Liviu Rebreanu*; D. Ciobotea, L. Buşe, *Horea, personaj literar și simbol național în opera și activitatea lui Ioachim Grecescu*; dr. P. Rezeanu, *Un fiu al Mehedinşului, sculptorul Alexandru Severin*; N. Chipurici, *Propășirea științifică a Moldovei într-un raport din 1838 prezentat medicilor și naturaliştilor germani*; și *Organizarea învățământului universitar românesc în gândirea și practica pedagogică a lui Const. Dumitrescu-Iași*; D. Bălașa, *Stilul dacic în Oltenia, studiu etnografic*; Al. Sănciulescu, *Conceptul de patrie în gândirea română modernă*; Gh. Dumitrescu-Bistrița, *Folclorul, coordonată a geniului românesc*; G. Dinuță, *Comentariu etno-istoric privind industriile țărănești și regimul de exploatare al instalațiilor în câteva sale specializate din Mehedinși*; dr. C. Negreanu, *Proverbe le în literatura română veche*; M. Ciorean, *Contribuții la cunoașterea începuturilor învățământului profesional-technic în județul Mehedinși etc.*

Lucrările prezentate s-au remarcat în primul rând prin noutatea materialului documentar provenit în majoritatea cazurilor din arhivele centrale și regionale, prin aspectele noi ale problemelor ridicate de autorii comunicărilor și apoi prin nivelul înalt științific al interpretării. De asemenea discuțiile făcute pe marginea comunicărilor s-au dovedit foarte utile pentru clarificarea și completarea problemelor pe care le-au dezbătut acestea.

În ziua de 2 decembrie a fost organizată o masă rotundă cu tema : „Repere culturale mehedine” unde au fost dezbătute contribuțiile unor personalități mehedine de prestigiu : I.G. Bibicescu, Th. Costescu, St. Odobleja, la propășirea vieții culturale naționale și locale în cursul căreia a făcut intervenții : prof. univ. C. Apreotesei, I. Chiriță, S. Bajureanu, C. Protopopescu, C. Negreanu, Mite Măneanu.

Constantin Șerban

CĂLĂTORIE DE STUDII ÎN R.P. BULGARIA

În perioada 3—24 decembrie 1984, pe baza acordului de colaborare interacademic, am efectuat o călătorie în R. P. Bulgară, pentru documentare la tema de plan „Însemnările de pe cartea veche și valoarea lor ca sursă istorică”.

La Sofia (4—17 decembrie 1984) am întreprins cercetări la Biblioteca Centrală a Academiei de Științe a R. P. Bulgare și la Biblioteca Națională „Chiril și Metodieu”. Prima dintre bibliotecile menționate dispune de un fond redus de carte veche românească; cea de a doua Biblioteca Națională — conservă în colecțiile sale, după cum este cunoscut și din cataloagele bibliotecii și din cercetările anterioare ale unor istorici și filologi români, un număr mare de cărți în slavonă sau română imprimată în tipografiile românești în epoca medie și modernă. Multe dintre aceste cărți conțin însemnări în limba română încă nevalorificate. Tot la Sofia există un fond important de carte veche la Muzeul Patriarhiei, care însă nu a putut fi consultat, nefiind inclus inițial în program. Cu ocazia unei scurte vizite, la mănăstirea Rila am constatat existența unor numeroase tipărituri și manuscrise slavo-române începând din sec. al XVI-lea. Biblioteca nu dispune încă de un catalog al cărților, existînd doar un fișier de lucru al bibliotecarei.

La Veliko Tîrnovo (18—23 decembrie 1984), am făcut investigații în câteva biblioteci în legătură cu obiectul vizitei mele de documentare. Cercetările din Biblioteca Universității și din Biblioteca departamentală a localității au relevat prezența în număr redus a cărții vechi și a manuscriselor românești anterioare sfîrșitului secolului al XVIII-lea. O colecție importantă de carte veche românească se află însă la Biblioteca Mitropoliei din Tîrnovo.

Cărți vechi românești se află de asemenea după cum am constatat (în biblioteca localității Elena, lângă Tîrnovo ca și în alte locuri din împrejurimile acestui vechi oraș la mănăstirile Preobrajenia și Kilifarevo).

În ansamblu, în cursul călătoriei de studii am investigat cataloagele și fișierele din 6 biblioteci, am cercetat un număr de aproximativ 130 cărți și am descifrat un număr de 86 însemnări, am purtat convorbiri cu diferiți specialiști bulgari. Însemnările depistate, dintre care unele sînt de mai mari proporții, conțin știri privind biografia posesorilor, circulația cărții, fenomene naturale deosebite etc.

În cursul călătoriei de documentare am fost primită și am avut convorbiri de specialitate cu: prof. Elena Savova, directoarea Bibliotecii Centrale a Academiei Bulgare de Științe, dr. Bojidar Raicov șeful secției cărți vechi și manuscrise de la Biblioteca Națională „Chiril

și Metodiul”, prof. Stefana Galizova, directoarea bibliotecii universității din Tirnovo, precum și cu cercetătorii și cadrele didactice: dr. Klimentina Ivanova, dr. Ilya Todorov, dr. Docio Lekov, dr. Svetlina Nicolova, prof. Neviana Doneva etc.

De organizarea programului meu și de însoțire s-a ocupat, datorită temei, Biblioteca Centrală a Academiei Bulgare de Științe și doresc să menționez că directoarea bibliotecii și colaboratoarele sale au manifestat multă bunăvoință și inițiativă pentru ca programul meu să se desfășoare în cele mai bune condiții.

Marieta Chiper

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

* * * ISTORIA MILITARĂ A POPORULUI ROMÂN, vol. I, Edit. militară, București, 1984, 436 p.

Cartea de istorie a consemnat recent un eveniment editorial de importanță aparte: apariția prin grija Editurii Militare a primului volum dintr-o serie de zece volume dedicate *Istoriei militare a poporului român*, din cele mai vechii timpuri până astăzi, elaborat de un colectiv de renumiți specialiști în materie, în coordonarea unei comisii conduse de general-colonel dr. Constantin Olteanu, avind drept coordonator principal pe general-locotenent dr. Ilie Ccașescu.

Volumul I din *Istoria militară a poporului român* prezintă evoluția procesului de organizare politico-militară de la cele mai timpurii atestări, până în secolul al XIV-lea, moment de o deosebită importanță pe linia maturizării funcției militare în contextul prefacerilor social-economice și politice petrecute în cadrul societății românești din acea vreme.

Necesitatea stringentă a apariției unei asemenea lucrări este indiscutabilă. Dacă ne gândim numai la faptul că de la ultima lucrare de sinteză asupra *Istoriei artei militare a românilor pînă la mijlocul veacului al XVII-lea*, de general Radu Rosetti, apărută în 1947 la București, nu s-a semnalat nici o altă sinteză de acest gen privind istoria militară a poporului român; de altminteri, lucrarea recent apărută reprezintă prima sinteză de istorie militară a poporului nostru de la originea pînă în secolul al XIV-lea de concepție materialist-dialectică și istorică, fundamentată științific, elaborată în perioada de după 23 August 1944. Ea a fost, însă, pregătită, în cele patru decenii, de numeroase articole, studii, eulegeri de studii și documente efectuate de specialiști în cadrul instituțiilor de cercetare de profil.

Pe de altă parte, necesitatea unei asemenea apariții editoriale se traduce și prin funcția istoriei militare, care este, de altfel, și funcția istoriei în general, de a se transfera experiența trecutului glorios al poporului nostru, prezentului socialist și viitorului luminos al patriei noastre. Este ceea ce renumitul nostru cărturar din secolul al XVII-lea, Miron Costin, atrăgea atenția asupra scrierilor istorice în general: "...letopisețele — spunea Miron Costin — nu sînt numai să le citească omul, să știe ce a fost în vremuri trecute, ce mai mult să hie de învățatură, ce iaste bine și ce iaste rău și de ce-i să se ferească și ce va urma hie cine".

Volumul recent apărut se distinge prin cîteva coordonate structurale-metodologice, care-i conferă remarcabile valențe științifice și educaționale.

Fără a depersonaliza fenomenul militar, autorii cu reușit să individualizeze acest fenomen în contextul istoriei generale a poporului nostru, să-l integreze în cadrul trecutului de muncă și luptă pentru progresul general al societății. Așa se explică scurtele caracterizări din lucrare făcute fiecăreia dintre perioadele de structurări social-economice și politice, care s-au succedat de-a lungul secolelor în istoria comunităților umane de pe teritoriul României.

Condiționarea, pe de altă parte, fa evoluției fenomenului militar de evoluția, în general, a modurilor de producție, de prefacerile structurale social-economice și politice care au avut loc de la o oriundire la alta, reprezintă o caracteristică ce se poate urmări de la începuturi și pînă în plină oriundire feudală românească.

În acest cadru se inscrie intima condiționare dintre procesul organizării politice și al celei militare, dintre suprastructura politică și cea militară. Excluzind perioada comunci primitive, cînd funcția „militară” era inseparabilă de cea obștească de autoapărare în general a colectivităților umane, apariția clivajului social, a stratificării sociale în categorii distincte, a generat forme de organizare social-politică exprimate în organe de dominație a societății, aici situîndu-se momentul separării funcției militare „instituționalizate”. De aceea autorii lucrării au acordat o atenție specială procesului de organizare politică, funcția militară devenind o instituție fundamentală a suprastructurii politice, a statului în diferitele lui forme de manifestare.

Amplasarea fenomenului militar românesc în contextul celui european are darul de a fixa locul istoriei noastre militare în cadrul celei a bătrînului nostru continent; aceasta mai cu seamă sub raportul artei militare și al mijloacelor de apărare evidențiate de investigația arheologică în special, care și-a dovedit capacitatea de a răspunde chiar și unor aspecte de ordin social și politic din istoria poporului nostru.

Parcurend volumul asupra căruia stăruim, în capitolele esențiale, referitoare la oastea țării, la eroismul ei de-a lungul veacurilor, se evidențiază cu putere caracterul de instituție pusă exclusiv în slujba apărării ființei propriului popor, a libertății lui, aceasta constituind o trăsătură definitorie fundamentală a oastei poporului nostru în cursul istoriei sale. Puține

oști din trecutul istoric mai îndepărtat sau mai apropiat au avut acest caracter; marea lor majoritate erau folosite în scopul anexiunii de noi teritorii străine, de subjugare a altor popoare. Totodată, până în pragul epocii moderne, nu cunoaștem exemple când oștile noastre, medievale desigur, au fost folosite pentru reprimarea propriului nostru popor, în lupta sa pentru dreptate socială, cum se constată adesea în cazul altor oști feudale europene. Asemenea realități demonstrează legătura intimă dintre oaste și masele țărănești, ele însele purtătoare ale celor mai glorioase tradiții de luptă pentru libertate, pentru independență.

Desigur, nu este locul aici și acum să exemplificăm cu date concrete, așa cum ele sînt prezentate în volum, coordonatele structural-metodologice ale lucrării expuse mai sus. Atîl perioada de început a istoriei noastre militare, cit și cea marcată, cum spuneam, de separarea funcției militare ca instituție de bază a suprastructurii politice ne oferă bogate exemple în această privință. Iar istoria politico-militară a strămoșilor noștri geto-daci, mai cu seamă din secolul I î.e.n. — secolul I e.n. ne demonstrează rolul structurilor militare în procesul unificării teritoriilor geto-dacice în timpul lui Burebista. Avînd ca rezultat constituirea statului dac centralizat și independent, pe de o parte; iar pe de alta, rolul acestora în confruntările militare dintre daci și romani, în stăvilirea expansiunii romane la nord de Dunăre în timpul lui Decebal.

Un interes aparte îl prezintă capitolele referitoare la evoluția procesului de organizare politico-militară pe teritoriul României în secolele III—XIII, perioadă cunoscută în literatura de specialitate sub denumirile de „epoca marilor tăceri”, a „mileniului întunecat”, a marilor migrații etc. și totodată, perioada de formare a poporului român, de apariție și de maturizare a raporturilor feudale pe întreg teritoriul țării.

Beneficiind de aportul remarcabil al cercetărilor arheologice din ultimul sfert de veac mai cu seamă, autorii volunului evidențiază cu dreptate evoluția neîntreruptă a procesului de organizare social-politică și militară a populației daco-romane, romanizate și apoi românești, după dispariția statului roman din spațiul carpațo-danubian, atestarea acestei organizări constituindu-se într-o puternică dovadă a continuității noastre istorice pe întreg mileniul menționat.

Structura social-politică fundamentală a societății de pe teritoriul carpațo-danubiano-pontic o constituia în acea vreme obștea sătească teritorială, uniunile acestor obști, care preluaseră, în limitele corespunzătoare gradului lor de maturizare, multe din funcțiile social-politice ale statului, funcția de apărare fiind definitorie. Edificatoare în această privință este scrisoarea de limbă greacă din anul 371 e.n., recent valorificată științific, elaborată pe teritoriul țării noastre și păstrată în două copii din secolele IX—X, în care se dau date extrem de prețioase pentru forma de organizare a unei comunități sătești din zona Buzăului. Este vorba aici de instituții specifice obștii sătești teritoriale, precum adunarea satului, statul acesteia care decid în diferite probleme de interes general din cadrul comunității respective, solidaritatea membrilor obștii, indiferent de concepțiile religioase, în chestiunile centrale ale colectivității, inclusiv în cele privind apărarea acesteia, jurămintul de veritate în fața instanțelor etc., instituții care se conservă nealterate în obștile românești atestate în primele documente din secolul XI în Transilvania și din secolele XIV în Moldova și Țara Românească. Documentul citat conține și unele date referitoare la raportul dintre aceste comunități agrare autohtone și populațiile migratoare. Potrivit acestor date, ne îndepărtăm de viziunea „catastrofică”, privind rolul migratorilor, viziune care a dominat istoriografia europeană. Excluzînd unele cazuri de impact migrator dur asupra comunităților noastre, puse în evidență de cercetarea arheologică prin atestarea incendiilor unor așezări (ceea ce presupune o împotrivire armată a acestora față de migratori), populațiile în migrație au exercitat doar o dominație politică temporară, intervenind în treburile comunitare prin intermediul adunării obștii și al sfatului acesteia; păstrarea populațiilor autohtone reprezenta, de altfel, modul lor de existență. Ei nu au preluat proprietatea pămîntului cu mijloc de producție, nu s-au amestecat în procesul de producție propriu-zis, rămînînd un grup social distinct, separat de sistemul social autohton, percepînd de la acesta tributul corespunzător în produse.

După cum se arată în lucrare, începînd din secolele VIII—IX societatea românească cunoaște o nouă etapă de dezvoltare, marcată de apariția raporturilor de aservire de caracter feudal. Organizarea statală cunoaște și ea o etapă superioară celei precedente, structurile militare evoluînd și ele pe măsura noii suprastructuri politice. Documentele scrise menționează acum, pe întreg teritoriul țării, organisme politice de caracter statal denumite țări, voievodate, cnezate, jupanate, superioare celor anterioare, atît din punctul de vedere teritorial, cit și sub aspectul maturizării funcțiilor interne și externe, cu aparat de război în măsură să facă față tendințelor de cucerire din partea unor puteri străine.

Ajunși în pragul secolelor XIII—XIV, procesul de organizare statală românească și cu el cel de organizare militară cunosce o nouă dezvoltare care va conduce în final la constituirea statelor feudale românești de sine stătătoare la mijlocul secolului al XIV-lea. Se încheia, astfel, un lung proces de organizare politico-militară pe teritoriul României cu o evoluție mereu ascendentă de la forme inferioare de organizare social-politică de tipul uniunilor de obști, la cea

a țărilor, voievodatelor românești și de aici la statele feudale independente, neatîrnare pe care și-au căpătat-o prin eroismul pe timpul de luptă al poporului nostru.

Aceasta fiind, pe scurt, conținutul volumului I din istoria militară a poporului român de la începuturi și până în secolul al XIV-lea, se poate spune că autorii au făcut o muncă demnă de toată lauda, contribuind în acest fel la vasta operă de cunoaștere științifică și de educare patriotică revoluționară a tuturor cetățenilor patriei noastre socialiste.

Ștefan Olteanu

MARIN BUCUR, *Jules Michelet și revoluționarii români*. În documente și scrisori de epocă (1846—1874). Cu un studiu introductiv, note și comentarii. Colecția „Testimonia”. Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1982, 267 p. + 16 ilustrații.

Dacă este adevărat că s-a mai scris, și serios, despre legăturile dintre românii militanți pentru renaștere și unitate națională și cercurile democratice franceze, despre Jules Michelet în special *, nu este mai puțin adevărat că nici pe departe nu sînt epuizate fondurile documentare păstrate de mărturie interesînd această problemă. Astfel, orice pas înainte se arată necesar, chiar lăudabil. Este ceea ce își propune și, vom vedea, reușește cercetătorul Marin Bucur la aproape un deceniu și jumătate de la publicarea, în 1969, a apreciatului volum *Documente inedite din arhivele franceze privitoare la români în secolul al XIX-lea*.

Cunoaștor al perioadei pașoptiste și a luptei pentru renașterea națională a românilor, Marin Bucur, valorifica o nouă ocazie de a aduce în atenția specialiștilor, și nu numai a lor, un bogat material documentar aflat cu precădere în străinătate, de reală importanță pentru istoria națională. Corespondența dintre Jules Michelet, numit de Marin Bucur „stilul înțelepciunii revoluționare” sau „editorul istoriografiei naționale franceze, ultimul ei cronicar și rapsod” (p. 5), și fruntașii mișcării naționale românești constituie, fără îndoială, un izvor de primă mînă pentru cunoașterea multor aspecte a ceea ce s-a numit „perioada renașterii naționale”, chiar dacă unele documente adunate în volum sînt dateate pînă la 1874. Legăturile franco-române, des și relativ corespunzător abordate în istoriografia noastră își găsesc un complement util prin această culegere de documente.

Organizarea volumului: studiu introductiv, „Jules Michelet — contemporanul nostru” (p. 5—28); „Notă asupra ediției” (p. 29—31); „Texte și comentarii” (p. 34—262); „Indice de nume” (p. 263—267), precum și o selecție de ilustrații, în bună parte inedite, conferă lucrării chiar de la început aspectul de seriozitate și rigoare științifică.

Studiul introductiv, suficient de întins, permite autorului o serie de elevate considerații privind activitatea marelui istoric francez, adevărat „fiu al secolului său”, cum îl numea Jacques ie Goff (cf. p. 16), același care se autocaracteriza, fără falsă modestie: „Je suis né peuple, j'avais le peuple dans le coeur” (ibid.). Cu subtilitate, în deplină cunoștință de cauză, Marin Bucur îl consideră pe Michelet drept „stilul înțelepciunii revoluționare”, „idolul generațiilor care luptau pentru continuarea revoluției”, omul care li învăța pe contemporanii săi „istoria revoluției, trecutul, prezentul și viitorul revoluției” (p. 5).

Miezul volumului, intitulat „Texte și comentarii”, ne înfățișează cu forța de convingere dată pe documentul istoric, amplasarea propagandei desfășurate în străinătate în slujba idealurilor naționale românești de revoluționari precum C. A. Rosetti, frații Dumitru și Ion Brătianu, frații Golești și mulți alții. Este semnificativ pentru conturarea portretului politic al marelui istoric francez faptul că majoritatea exilaților politici români i se adresau precum unui mentor politic și spiritual. Generoasă și largă dispoziție a omului de știință francez, în general față de revoluționarii de pretutindenți, față de cei români în special transpare cu evidență din toate scrisorile și textele lui Jules Michelet publicate în acest volum.

Un element pozitiv îl constituie introducerea în volum — lucru mai puțin uzitat de editorii de texte privind expres corespondența unui grup de personaje — și a corespondenței lui J. Michelet cu alți francezi — desigur conținînd referiri la probleme românești — aria de cuprindere a cercetării extinzîndu-se dincolo de stricta corespondență dintre revoluționarii români și istoricul francez.

Sîntem de părere că o structurare mai nuanțată, eventual tematic și nu pur cronologic, a acestui capitol ar fi ușurat mult parcurgerea stufosului conținut al acestuia. Altfel, utilitatea

* N. Iorga, *Comemorația lui Jules Michelet*, București, 1924; I. Breazu, *Michelet și românii. Studiu de literatură comparată*, Cluj, 1935.

materialelor cuprinse în volum, este mai presus de îndoială, chiar dacă unele nu sînt inedite, spre exemplu majoritatea corespondenței dintre Jules Michelet și Dumitru Brătianu.

Din toată corespondența publicată răzbate înțelegerea, chiar admirația istoricului francez pentru lupta, plină de sacrificii a revoluționarilor exilați, în slujba îndeplinirii idealurilor naționale românești. De asemenea este pozitivă inserarea mai multor schimburi de scrisori între Michelet și alt mare simpatizant al românilor, Edgar Quinet.

Nu putem trece cu vederea peste menționarea efortului depus de editor pentru a asigura o riguroasă îngrijire științifică documentelor publicate. Notele infrapaginale dezvăluie o solidă cunoaștere atât a persoanelor cît și a evenimentelor, ceea ce îi permite lui Marin Bucur observații și considerații deosebit de pertinente. Cu toate acestea s-ar fi impus semnalarea în „Cuvîntul înainte” și a unei contribuții românești consacrată subiectului în cauză (e vorba de studiul lui Nicolae Liu, *Jules Michelet în conștiința românească*, în „Revista de istorie”, 1974, nr. 3). Toate acestea concură spre concluzia afirmării utilității deosebite a acestui volum și credința unor noi asemenea întreprinderi științifice.

Ecaterina Stănescu

PHILIPPE VIGIER, *La vie quotidienne en Province et à Paris pendant les journées de 1848*, Hachette, Paris, 1982, 443 p.

Prin implicațiile sale social-economice și politice, revoluția de la 1848 din Franța¹ reprezintă un important jalon pe drumul consolidării societății capitaliste. „...Nici una din nenumăratele revoluții ale burgheziei franceze de la 1789 încoace n-a fost un atentat împotriva ordinii, căci ele lăsaus neatinsă ordinea burgheză, oricît de des s-ar fi schimbat forma politică a acestei dominații și... sclavii...”² Spre deosebire de celelalte acțiuni revoluționare, 1848 a pus cu mai multă îndrăzneală problema rezolvării sarcinilor sociale. Personalitate proeminentă a științei istorice contemporane, președinte al Institutului francez de Istorie Socială, Philippe Vigier încearcă prin lucrarea de față³ să pună în lumină noua orientare în istoriografia franceză. El declară că societatea franceză a cunoscut între 1847 și 1851 o profundă criză, care a atins apogeul prin revoluția de la 1848. Revoluția nu a avut însă aceiași semnificație și trăsături la Marsilia, Lyon, Bordeaux, Paris sau în Creuse, Nièvre, Manche. De aceea, cercetînd cauzele acțiunii din 1848, autorul își pune întrebarea dacă a existat o Franță sau mai multe Franțe. Se reliefează cu această ocazie și o preocupare tot mai insistentă pentru studiul istoriei provinciilor⁴.

Vigier arată că Franța în secolul al XIX-lea a reprezentat „o juxtaponere de societăți rurale și urbane, diferite unele de altele, care nu trăiau și nu gîndeau, în același mod și în același timp”. (p. 8). Criza de la jumătatea secolului al XIX-lea, denumită de către autor „națională”, a dezvăluit mentalități și obiceiuri total deosebite între Paris și provincie „unde subzistau structuri materiale și mentale moștenite din epoca Vechiului Regim, dar care erau influențate de forțele noi, născute din revoluția industrială” (p. 9). Vigier realizează o analiză remarcabilă a cauzelor revoluției de la 1848. Astfel, în perioada monarhiei din iulie, producția agricolă și industrială s-a dezvoltat continuu⁵. S-au făcut numeroase progrese în ceea ce privește utilizajul de producție și în tehnica agricolă. Legea Thiers din 1836 și cea din 1842 au pus bazele unei largi rețele de căi de comunicație rutieră, feroviară și maritimă. Autorul citează datele recensămîntului din 1851, care ne oferă o imagine atotcuprinzătoare despre situația social-economică a Franței. Marea industrie concentra doar 1 200 000 de lucrători, adică 4% din totalul populației active. În schimb, în mica industrie lucrau aproximativ 3 200 000 de muncitori. „Progresul economic a fost susceptibil să agraveze diferitele probleme de viață ale oamenilor simpli” (p. 23)⁶. Investigația în domeniul vieții culturale îl determină

¹ Vezi G. Weill, *Histoire du parti republicain en France*, Paris, 1928; J. Lomme, *La grande bourgeoisie au pouvoir 1830—1880*, Paris, 1960; A. Daumard, *La bourgeoisie parisienne de 1815 a 1848*, Paris, 1963; J. Valette, *1848. Les utopismes sociaux*, Paris, 1981.

² Karl Marx, *Luptele de clasă din Franța*, în Karl Marx, Friedrich Engels, *Opere*, vol. 7, Edit. politică, București, 1960, p. 57.

³ Vezi prezentarea lucrării și în „L'Histoire”, nr. 44, Avril, 1982, p. 112.

⁴ Philippe Vigier, *Un quart de siècle de recherche historiques sur la province*, în „Annales historiques de la Revolution française”, nr. 222, octobre-décembre 1975, p. 644—645; *Régions et régionalisme en France du XVII-e siècle à nos jours*, Paris, 1977.

⁵ Vezi pe larg François Caron, *Histoire économique de la France XIX-e—XX-e siècle*, Paris, 1982.

⁶ Remi Gossez, *Diversité des antagonismes sociaux vers le milieu du XIX-e siècle*, în „Revue économique”, mai 1956, p. 439—458.

pe autor să împartă Franța în două regiuni, pornind de la linia imaginară St. Malo-Geneva. Zona de la Nord a fost pe de-a întregul alfabetizată, dar în cea de la Sud au predominat elemente ale ideologiei reacționare. Inchistată în tradiționalism și tributară Vechiului Regim. Vigier consideră că opoziția față de politica monarhiei lui Ludovic Filip a fost redusă în provincii, ea solicitând doar o reformă electorală și una parlamentară și nu o revoluție. Dar „Încă o dată, ca în 1789 și 1830, meșteșugarii și lucrătorii parizieni au transformat în februarie 1848 în revoluție politică, răul născut din criza materială și spirituală” (p. 28).

Capitolul I, *Buzançais, 13 Februarie 1817*, oferă autorului prilejul de a sublinia importanța cauzelor economice în declanșarea revoluției. Criza de subsistență a afectat, în principal masele populare, prin creșterea rapidă a prețurilor la bunurile de consum și alimentele de primă necesitate, creșterea șomajului, scăderea nivelului salariilor, adâncind antagonismele sociale. Orașul Buzançais din departamentul Indre era dominat de un grup mic de familii ce dețineau majoritatea fondului funciar. Peste 23 din populația orașului era formată din meșteșugari, țesători, muncitori zilieri, demniții de autor *Habits*, pentru a se deosebi de cei înstăriți, *Blouses*. Sosirea unui transport cu cereale la 13 februarie 1817 a determinat concentrarea unui mare număr de muncitori și țărani din împrejurimi. Vinzarea cerealelor a dat naștere la numeroase tulburări, în care masele populare au atacat și distrus unele locuințe ale aristocrației. În ziua următoare, autoritățile au reacționat brutal și violent cu ajutorul forțelor de represiune specializate. „Acțiunea de la Buzançais a fost preludiul revoluției în măsura în care a contribuit la discreditarea regimului... și punerea în valoare a rolului maselor populare” (p. 52). Izbucnirea revoluției este prezentată de autor în capitolul al II-lea, *Paris, 23 februarie 1848*. Parisul este considerat „inima politică a Franței, juxtapunerea de orașe, sate și străzi deosebite prin locuitori, ocupații și reacții lor la evenimente” (p. 55). Rolul principal în revoluția de la Paris l-au avut masele populare din faubourguile cu vechi tradiții revoluționare: Saint-Antoine, Saint-Martin, Saint-Denis. Ziua de 23 februarie 1848 are pentru autor aceeași importanță, precum 13 iulie 1789 și 26 iulie 1830 (p. 61). Încă de la 22 februarie au apărut, la Paris primele baricade⁷ în strada Greneta, Bourg L'Abbe din apropierea bisericii Trinității și în cartierele din centrul și răsăritul capitalei franceze. Vigier este de părere că abia după 23 februarie, membrii societăților secrete revoluționare au părăsit politica de expectativă angajându-se în lupta deschisă. Interzicerea unor „banchete” — principala formă de acțiune politică a opoziției și incidentul sîngeros de pe bulevardul Capucinilor din fața Ministerului de Externe a nemulțumit profund pe parizieni. Au apărut baricade în cartierele Saint-Denis, Poissonnière, Montmartre, Saint-Jacques. În total, după opinia autorului s-au înălțat peste 1 500 de baricade. Revoluția din februarie⁸ a marcat afirmarea pregnantă în luptă a clasei muncitoare din Paris și anume: „metalurgistul din rue des Gravilliers, zidarul din rue de la Mortellerie, timplarul din faubourg Saint-Antoine, mecanicul din Battignolles, ... proletariatul marii industrii capitaliste” (p. 68—69). Abdicarea regelui și formarea unui guvern provizoriu a reprezentat punctul culminant al revoluției pariziene. „Alianța lui Dumazeau și a Libertății, a poporului și a burgheziei. preocuparea pentru înțelegerea socială... căderea monarhiei și proclamarea republicii s-au realizat la Paris într-un climat profund original” (p.80).

O atenție deosebită se acordă în lucrare ecoului revoluției pariziene în provincie, modulul cum au fost interpretate știrile din capitală, acțiunilor locale. În capitolul al III-lea, *Lyon, 25 februarie 1848*, autorul investighează acțiunile revoluționare din al doilea oraș ca mărime din Franța. Lyonul a fost între 1830—1848, martorul unor mari speculații cu acțiunile companiilor de transport feroviar și maritim. Ziarul „Le Censeur” a reprezentat interesele grupării de dreapta, moderate a burgheziei din partidul republican. Victoria revoluției lyoneze a coincis cu ocuparea primăriei și formarea unei comisii municipale provizorii în care, mai mult ca în oricare alt oraș de provincie, numărul muncitorilor reprezentați a fost deosebit de mare. Aceasta deoarece „există proletariatul, o clasă muncitoare, conștientă de caracterul său aparte, care se opunea unei burghezii a cărei sfaturi le respingea în domeniul politic, ca și în celelalte sectoare ale activității umane” (p. 98). Situația din sudul Franței este cercetată de autor în capitolul al IV-lea, *Marsilia, 16 Aprilie 1848*. Caracteristica principală în această zonă a fost menținerea practicilor tradiționale ale Vechiului Regim pe plan politic, social și cultural. În acest sens se remarcă influența deosebită a clerului catolic, condus din 1848 de cardinalul Mazenod. Clasa muncitoare a fost profund afectată de conjunctura economică excepțională. Beneficiile cuceririi și colonizării Algeriei, construirea unor noi unități industriale a influențat dezvoltarea clasei muncitoare. Societatea „L'Athénée ouvrier”, cuprindea un grup foarte restrâns de muncitori, adepți ai progresului social, prin înțelegerea între clase. „Încadrate... de oficialități, clerici sau laici, masele populare... aveau spre deosebire de concetățenii săi, parizieni

⁷ Extrem de interesant este planul Parisului cu dispoziția baricadelor de la pagina 64.

⁸ Vezi pe larg Albert Cremieux, *La Revolution de février. Études critiques sur les journées de 21, 22, 23, 24 février 1848*, Paris, 1912; Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIX-e siècle*, Paris, 1958.

sau lyonci, o incontestabilă tradiție contrarevoluționară” (p. 115). Activitatea partidului republican a fost foarte redusă, deși liderul său din aceste zone, Emile Ollivier a depus o muncă susținută, fiind denumit „Lamartine din Marsilia” (p. 425). Vigier insistă asupra semnificației banchetului republican „patriotic”, de la 16 aprilie din piața Saint Michel, care a consfințit victoria revoluției și alianța forțelor revoluționare.

Analizând desfășurarea alegerilor pentru Adunarea Constituantă, autorul se oprește asupra a două comune tipice pentru formele de proprietate și de organizare politică, în capitolul al V-lea, *Bourdeaux (Dromc) și Tocqueville (Manche)*, 23—24 aprilie 1848. Vigier afirmă că zonele rurale s-au manifestat în alegeri în principal în favoarea reprezentanților dreptei burgheze. Deși desfășurate într-un climat de efervecență general-revoluționară, în alegeri locuitorii celor două comune s-au comportat „ca o democrație de proprietari mici și mijlocii, geloși unul pe altul și pasionați politic și religios” (p. 103). Lipsa marii proprietăți funciare a fost compensată prin dominația micii proprietăți de tip „parclar”, de circa 5 hectare, care cu greu oferea proprietarului cele necesare traiului. Votul dat forțelor conservatoare a fost expresia „unui front de clasă, format din proprietari speriați și pe care teama socială, în condițiile votului universal, i-a aruncat dincolo de ordinea stabilită, dacă s-a putut, la dreapta” (p. 149). În capitolul al VI-lea, *Limoges*, 27 aprilie 1848, autorul înfățișează aspectele originale ale conducerii revoluționare din capitala departamentului Limousin. Important centru manufacturier, de producere al porțelanului, orașul Limoges a fost martorul dezvoltării unei burghezii de orientare democrat-liberală, care „a exercitat asupra fracțiunii conștiente a poporului muncitor un patronaj democratic” (p. 158). Vigier consideră semnificativă în acest sens petiția adresată în 1847 de municipalitatea orașului Ministerului de Interne și care dezvăluia grele condiții de viață și de muncă, ale maselor populare. Reprezentanții burgheziei: Théodore Bac, Alfred Talandier, F. Villegoueix au îndeplinit funcții de răspundere în noile organe de conducere revoluționară ale orașului. „Colaborarea” dintre proletariat și burghezie, după luna februarie 1848, denumită de autor „mişcare de fraternitate, de înțelegere de clasă” (p. 163) a îmbrăcat forme clasice la Limoges. Contextul deosebit social și economic din primăvara lui 1848, ca și politica comisarilor guvernului provizoriu, Mauai Eallange și Chamiot Avanturier, au compromis însă definitiv această colaborare. La 27 aprilie 1848 s-a creat noul consiliu municipal, în care un mare rol au jucat reprezentanții clasei muncitoare: Leonard Ruaud, Ancel și Bulot. Proletariatul și-a manifestat astfel dorința de a lua parte la administrarea directă a puterii politice.

Momentul principal în revoluția din Franța l-a reprezentat insurecția proletară din iunie 1848 de la Paris. Aprecierile lui Vigier cu privire la acest eveniment sînt cuprinse în capitolul al VII-lea, *Paris, II, 23 iunie 1848*. Autorul sesizează evoluția ideologică a proletariatului parizian în perioada februarie-iunie 1848, care a fost martora afirmării unei vaste mișcări populare. Atacurile muncitorilor s-au îndreptat la începutul revoluției împotriva unor patroni de ateliere sau întreprinderi și nu împotriva burgheziei în general, ca o clasă exploatare sau împotriva formei de stat. Un rol deosebit în procesul de conștientizare al clasei muncitoare din capitală l-au avut numeroase societăți revoluționare, precum: „Clubul prietenilor poporului”, condus de Raspail, „Societatea centrală a prieteniei” condusă de Cabet sau „Societatea republicană centrală” condusă de Blanqui. La 23 martie 1848 s-a format primul organ de legătură între muncitorii parizieni, „Comitetul central al muncitorilor din departamentul Senei”, care a avut un mare rol în zilele insurecției din iunie. Compoziția și politica socială a Adunării Naționale Constituante, atacurile îndreptate împotriva guvernului provizoriu au trezit numeroase suspiciuni în rîndul muncitorilor. Închiderea atelierelor naționale la 23 iunie a determinat „izbucnirea războiului civil” (p. 190). Pentru a descrie insurecția proletară, autorul folosește însemnările lui Joseph Bergier din Brotteaux. La 23 iunie, Parisul, s-a unplit de baricade: la poarta Saint-Martin, pe bulevardul Temple, pe malul Senei, între Primărie și piața Bastiliei, în piața Panteonului, în cartierul Temple, Saint Avoys și Saint-Mareel. O hartă detaliată a Parisului (p. 192) completează acest capitol. Între 22 și 24 iunie s-au purtat lupte crîncene pe străzile Parisului, care au culminat la 25 și 26, ale aceleiași luni, cu represuniile sîngeroase ale forțelor de ordine burgheză. Karl Marx are cuvinte de apreciere față de lupta eroică a proletariatului parizian. „... La 22 iunie ci au răspuns cu uriașă insurecție, în care s-a dat prima mare bătălie între cele două clase ce scindează societatea modernă. Era o luptă pentru menținerea sau desființarea societății burgheze...”⁹

Capitolul al VIII-lea, *Avignon și Longepierre. Alegerile municipale din vara lui 1848*, prezintă transformările rapide din conștiința electoratului francez, în două zone geografice cu trăsături distincte. La Avignon, campania electorală a fost dominată de lupta dintre „Cei Vechi” și „Cei Noi”. Preponderența forțelor de dreapta a avut drept rezultat victoria „Celor Vechi”, reprezentanți de Isidore Athénosy, bogat proprietar și Auguste de Pezet, fost primar.

Raportul de forțe a fost diferit la Longepierre în departamentul Saône-et-Loire. Viața politică și economică era controlată de cîteva familii bogate: Roblot, Roussot, Duperron,

⁹ Karl Marx, *op. cit.*, p. 32.

Les Chauvot, a căror interese au fost favorizate de politica monarhiei din iulie. În 1811, a sosit în comună Pierre Vaux, învățător de la școala din Maçon care, în scurt timp, a devenit animatorul unei grupări popular-radicală ai cărei reprezentanți: Claude Tupinier, Joseph Rebouilliat au ieșit învingători în alegerile din vara lui 1848. Vigier se arată interesat în capitolul al IX-lea, *La Martinèche (Creuse)*, 10 Decembrie 1848, de controversata problema a alegerii lui Ludovic-Napoleon ca președinte al Republicii. Pe baza unor date statistice, autorul arată că departamentul Creuse, „o zonă subdezvoltată” (p. 235) a fost cel mai bonapartist, votind în proporție de 94% în favoarea nepotului lui Napoleon I. Martinèche a fost unul din cele 17 sate ale comunei Subrebost, care a votat masiv pentru Ludovic-Napoleon. Orientarea spre dreapta a țărănimii franceze a reprezentat o consecință a impunerii impozitului suplimentar de 45 centime, care a gravat asupra țărănimii¹⁰, fiind naștere la grave tulburări la Ajain, Gueret, Pionnet, Ladapeyre. „Pentru țărănul francez, republica a însemnat... impozitul de 45 centime, iar în proletar ea vedea pe risipitorul care huzurea pe banii săi...”¹¹. În Creuse, susținerea candidaturii unui membru al familiei Bonaparte a reprezentat o formă de protest hotărâtă față de politica republicii. „Mai mult ca în oricare altă zonă a țării, în Creuse... Jacques Bonhomme a condamnat la dispariție republica burgheză din 1818”. (p. 247).

Capitolul al X-lea, *Bordeaux (Gironde) și Digne (Basses-Alpes)*, 13 și 11 Mai 1819 înfățișează desfășurarea alegerilor pentru Adunarea Legislativă, în două zone diferite ale Franței. Centru al comerțului maritim, dominat de marea burghezie comercială, în concurență cu Le Havre și Marsilia, Bordeaux a fost foarte puțin afectat de proclamarea republicii în februarie 1848 la Paris. Capitala departamentului Gironde s-a aflat în fruntea forțelor conservatoare din provincie care au atacat regimul republican. În mai 1849, alegerile au adus la conducere partidul „Ordinii”. „Trimișind în Adunarea Deputaților 13 deputați care se revendicau... de la partidul Ordinii, Gironde a contribuit în mare măsură la victoria dreptei conservatoare pe plan național”. (p. 260). La Digne, la 19 mai, electoratul și-a dat votul în număr foarte mare reprezentanților forțelor de stînga, radicale, a căror lider a devenit Louis Longomazino, trimis al ziarului „La Voix du peuple”, publicat de Albert Laponneraye. Alungarea spre dreapta în viața politică franceză a devenit evidentă în perioada 1849—1850. Un aspect al său este surprins de Vigier în capitolul al XI-lea, 13 februarie 1850, *Carnavalul de la Vidauban*. Orientarea conservatoare a primit un răspuns viguros din partea forțelor democrat-republicane. Au apărut ziare și reviste, care au răspândit ideile, republicane, ca de exemplu: „Le Peuple”, „Le Democrat du Rhin”, „Le Bonhomme manceau”, „L'Almanach, du village”. O vastă propagandă au desfășurat republicanii în satele din departamentele Var, Saône-et-Loire, Nièvre, Bas-Rhin. Răspindirea ideilor republican-democrate a fost deseori disimulată sub forma unor sărbători populare, precum carnavalul de la Vidauban, care s-a bucurat de o largă audiență în rîndul maselor prin satira așezită la adresa unor personalități politice sau organe de conducere ale epocii. Ultimul capitol al lucrării, al XII-lea, *Paris III și Clamecy (Nièvre)*, 4, 5, 6, Decembrie 1851 analizează lovitura de stat care a dus la instaurarea celui de al doilea Imperiu¹². Acest act a avut trăsături originale, legate de programul politic al lui Ludovic-Napoleon, denumit de autor „un program de democrație autoritară, un cesarism democratic” (p. 300) (subl. ns.)! Victoria forțelor democratice în alegerile parțiale din aprilie—mai 1850 în departamentele Var, Loire-et-Cher, Saône-et-Loire a determinat mobilizarea întregului aparat administrativ pentru a lichida mișcarea republicană. În 1851, guvernarea politică a prințului-prezident a căpătat un caracter tot mai personal, ca urmare a puterilor considerabile pe care i le oferea Constituția din 1848. Măsurile militare luate de Ludovic-Napoleon în primele zile ale lui decembrie au trezit reacția republicanilor, care au chemat la rezistență în fața încercării de instaurare a dictaturii militare. Sprijinindu-se pe forțele armate, viitorul împărat a înăbușit însă opoziția. „La 5 decembrie, Parisul burghez, terorizat nu mai mișca” (p. 311). Rezistența a fost mai puternică în provincie. La Clamecy, în departamentul Nièvre, sub conducerea fraților Eugène și Numa Millelot, republicanii au ocupat orașul, pe care l-au stăpînit două zile și au fost înfrinși numai după lupte grele.

Ținuta științifică deosebită a lucrării se bazează pe o bogată bibliografie prezentă în notele rigurose întocmite de la sfîrșitul fiecărui capitol. Autorul folosește numeroase documente ale epocii, presa din capitală și provincii și cele mai recente lucrări de specialitate. Apelul la lucrările deosebit de importante pentru această perioadă, ale lui Marx și Engels, *Luptele de clasă din Franța, 18 Brumaire al lui Ludovic Bonaparte, Manifestul Partidului Comunist* este însă foarte limitat. Foarte sărac este și materialul ilustrativ care completează lucrarea. Înceercînd să realizeze o amplă frescă a revoluției de la 1848, la Paris și în provincie,

¹⁰ Vezi și A. Antony, *La politique financière du gouvernement provisoire, février — mai 1848*, Paris, 1910.

¹¹ Karl Marx, *op. cit.*, p. 25.

¹² Vezi pe larg Eugène Tenot, *Etude historique sur le coup d'Etat*, Paris, 1865; Ted W. Margadant, *French Peasants in Revolt, The Insurrection of 1851*, Princeton, 1979.

Vigier insistă asupra rolului jucat de unele personalități, puțin cunoscute, precum: Emile Ollivier, Louis Longomazino, Eugène Millelot, cu un cuvânt cei pe care Pierre Miquel îi numea „*Les inconnus de l'histoire*”. Într-o călătorie imaginară, autorul ne poartă prin Franța lui 1848 marcând principalele evenimente în diferite zone geografice, fiecare cu trăsăturile sale specifice și originale. Impresionează mai ales antinomia geografică, politică și spirituală pe care se sprijină exemplele: Bourdeaux-Tocqueville, Avignon-Longepierre, Bourdeaux-Digne, Paris-Clamecy. Philippe Vigier realizează o carte rară, excepțională, absolut necesară specialistului, dar și publicului larg pentru înțelegerea fenomenului revoluționar din secolul trecut în toată complexitatea sa.

Mihai Manea

HARALD ZIMMERMANN, *Veacul întunecat*, Traducere de Johanna Henning și Anca Mihăilescu, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983, 238 p. + 16 il.

Lucrarea de față prezintă cititorului român o mică parte din activitatea laborioasă a reputatului medievist Harald Zimmermann, cărui i se datorază lucrări de o deosebită importanță și întindere în domeniul istoriei papalității, instituției pivot în politica și ideologia evului mediu. De remarcat faptul că numeroase studii ale cunoscutului istoric se leagă de problemele istoriei Transilvaniei, fiind un colaborator statornic, al revistelor de etnografie a Transilvaniei. Născut în 1926, la Budapesta, din părinți sași — tatăl bistrițean și mama brașoveancă din familia Teutch, Harald Zimmermann a găsit un îndemn sporit pentru cercetarea evenimentelor politice și culturale din Transilvania, aducând contribuții esențiale atât în acest domeniu, foarte important pentru istoriografia românească, cât și în ceea ce privește protestantismul și istoria germanilor din această regiune.

Veacul întunecat este o cuprinzătoare sinteză a tuturor aspectelor legate de evoluția politică, ideologică și culturală a secolului al X-lea, punind sub semnul întrebării denumirea atât de adinc înrădăcinată în istoriografia modernă. Termenul în sine, introdus pentru prima dată de cardinalul Cezar Baronius, în anul 1602, în lucrarea *Annals ecclesiastici*, (p. 9) și aplicat numai secolului al X-lea, a fost completat ulterior cu „tenebrele” și „obscurantismul” evului mediu, acel „dark ages” ce părea pentru ideologia burheză în formare un hiatus în dezvoltarea spirituală a omenirii, o prăpastie de netrecut între strălucirea Romei imperiale și Renaștere, „între trecutul idealizat și prezentul dornic de schimbare” (p. 10). Că n-a fost așa o demonstrează convingător, bazându-se pe o bogată documentație originală, Harald Zimmermann, și reușește ca dincolo de numeroasele informații, ce trasează o linie de contur precisă a configurației politice a epocii — din îndepărtata Norvegie și din lumea slavă, până în Imperiul bizantin și în Balcani — să indice câteva coordonate majore, ce contrazic punct cu punct afirmația aceluiași Cezar Baronius: „Priviți, începe un veac nou, veacul numit de fier datorită asprimii sale nefaste, de plumb datorită răutății ce abundă și întunecat din lipsă de autori” (p. 9). După terminarea lecturii lucrării de o mare probitate științifică, dar care poate fi considerată un captivant roman istoric, după cum o califică, pe bună dreptate, Adolf Armbruster, (p. 232) datorită stilului alert și pentru ineditul faptelor, cititorul de specialitate sau simplu pasionat al istoriei, poate conchide că indignarea cardinalului, ce își pusese pana în slujba Contrareformei, provenea din lipsa de autoritate și prestigiu cu care a fost confruntată Roma ca centru religios, în secolul al X-lea. La aceasta se adăuga o puternică afirmare a autorității laice, devenită atotstăpînitoare, fie prin prisma politicii dusă de marile familii aristocrate romane, dornice de o revenie la vechiul prestigiu al Romei ca centru al Italiei (pp. 30, 61), fie prin politica ottoniană ce aspira la universalitatea imperiului, căruiua voia să li ofere o bază ideologică comună, prin cuprinderea tinerelor state ce treceau la creștinism, (p. 144, p. 218) și înglobarea instituției papale în sistemul bisericesc al regalității germane.

După cum arată însuși autorul, cei 100 de ani marchează evoluția istorică a ideii de „renovatio” sub conducerea Romei — de la scăderea maximă a rolului politic la reînființarea imperiului și la noua formă a concepției despre rolul universal al „orașului etern”, dar, cu recunoașterea „celor două lumini ale lumii” (p. 6). Imaginea celui „saeculum obscurum” dispăre dacă ne aplecăm cu grijă asupra datelor puse la dispoziție cu generozitate de autor, date ce furnizează un tablou viu și multicolor al numeroaselor aspecte de reînnoire ce apar ca o preocupare vădită a epocii (p. 5). Astfel sfârșitul de veac ne pune în fața unei mărețe realizări a visului imperial, prin programul politic elaborat de Otto al III-lea și papa Sylvestru al II-lea. Ambițiile tinărului împărat au părut multora utopice, dar în fapt ele răspundeau realităților istorice, neluțecese în adevăratul lor sens de contemporani. Roma trebuia să fie capitala imperiului, nu numai a bisericii, iar împăratul se considera urmaș al

principelui apostolilor și imperator (p. 226). Statelor naționale, nou formate, li s-a acordat independență politică și bisericească, ele fiind menținute în cadrul imperiului prin obligația de a recunoaște autoritatea supremă a Romei, în dubla ei calitate (p. 218). În felul acesta întreaga Europă occidentală și centrală ieșea de sub sfera de influență a Bizanțului, vajnicul și perpetuu adversar al tuturor acțiunilor duse pentru „renovatio imperii”. Se puncau bazele unei realități politice (p. 239) și a unei conștiințe de sine, ce va dăinui secole de-a rândul, îmbogățindu-se neînclat cu noi componente.

Pentru istoria papalității secolul al X-lea a fost cu adevărat o piatră de incercare, datorită dependenței absolute și umilitoare de puterea laică, fapt demonstrat de foarte dese schimbări, în scaunul pontifical (în șapte ani — 900 907 s-au perindat patru papi — p. 18). Dar dincolo de acest aspect, veacul al X-lea a adus o emancipare politică a temporalului, ce depășea orice limite ale concepției și ideologiei medievale. De aceea Harald Zimmermann consideră că aspectele luminoase ca și cele mai sumbre sînt caracteristice oricărui secol ce pregătește începutul unei noi ere (p. 13).

Episcopii de la Roma, în dorința de a-și impune dominația asupra occidentului și de a deveni autoritate supremă, au avut de înfruntat pe rînd sau concomitent alți prezențiile aristocrației romane, intermitente de tradiția Antichității și de influența bizantină (cum este cazul lui Alberic ce se intitulă „senator al tuturor romanilor”, principe și patriciu — p. 61), cît și subordonarea apăsătoare față de politica imperială promovată de Otto I și urmașii săi, ce au înțeles că Roma are nevoie de protecție și deci este datoare la supunere. Orice încercare de răzvrătire sau conspirație a avut un deznodămînt tragic. Opt papi în decurs de 100 de ani au fost intermișiți, schingiuși, mutilați, pentru ca în final să fie uciși. Pradă furiei plebei romane sau comploturilor de palat au căzut victime Ștefan al VI-lea, Ioan al X-lea (arestat în timpul slujbei), Ștefan al VIII-lea, Ioan al XIII-lea, Benedict al VI-lea și cadavrul lui Bonifaciu al VII-lea, crunt batjocorit (pp. 18, 57, 61, 155, 172). În aceste condiții vitrege nu este de mirare că papa Ioan al XII-lea a cerut protecția lui Otto „cel Mare”, oferind în schimb coroana imperială (p. 111). Prestigiul de care se bucura în epocă Otto I, înrudit cu familiile domitoare din Anglia și Franța și mai tirziu cu Casa imperială bizantină, controlînd și aplanînd conflictele din Franța, atrăgînd în sfera sa de influență, prin activitatea de misionarial, popoarele slave din răsăritul și centrul Europei, pe maghiari și pe nordicii neopotriviți, întreținînd relații diplomatice cu Califatul de Cordoba și cu Imperiul Bizantin, (cap. V), l-a făcut să considere necesară și firească înglobarea papalității în Imperiu. Afirmarea laicului asupra ecleziasticului s-a văzut clar în timpul procesului intentat lui Ioan al XII-lea de Otto I, proces soldat cu depunerea papei și numirea de către împărat a lui Leon al VIII-lea, personaj ce nu făcea parte din rîndul clerului (p. 117).

O încercare similară din partea partidei adverse, condusă de Ioan al XVI-lea, se termina, cu 30 de ani mai tirziu, prin pedeapsa cruntă aplicată de Otto al III-lea personajului pomenit (mutilare și batjocură publică, p. 198).

Din noianul de date și informații se desprinde și o altă fațetă a secolului al X-lea, în afara celei politice, ce cuprinde, de altfel, într-o îmbrățișare largă scena întregii Europe, din Spania pînă la slavii răsăriteni și din nord pînă în Balcani, oprindu-se chiar și asupra teritoriului țării noastre (p. 21) și acordîndu-se un loc de seamă Bizanțului și confruntărilor cu arabi din Sudul Europei, din Africa și Asia Mică. Această nouă fațetă de care pomeneam este cea legată de evoluția culturală, din păcate abia schițată, datorită structurii lucrării ce nu face posibilă tratarea mai detaliată. Ne permitem, de aceea, să insistăm asupra acestui aspect, adunînd laolaltă toate argumentele furnizate pe parcursul celor 230 de pagini de cunoscutul om de știință pentru a combate teza „veacului întunecat” din cauza „lipsei de autori” și să îmbogățim pe cît posibil informația.

Simpla trecere în revistă ne aduce un număr apreciabil de lucrări de referință, dintre care unele scrise de autori anonimi, ce au dorit să rămînă în umbră datorită poziției lor polemice cu realitățile timpului, cu decăderea prestigiului și autorității papalității și a bisericii în general. Acestea sînt specifice pentru prima jumătate a secolului și poate tocmai din cauza aspectelor menționate au fost uneori trecute sub tăcere. Toate aceste lucrări au un caracter publicistic și reflectă stăpînirea unui bogat arsenal de argumente juridice și istorice, o bună cunoaștere a limbii, stilului și literaturii clasice, punînd în discuție temeiul autorității și jurisdicției papale (p. 29).

O figură luminoasă a epocii este episcopul Rather, profesor de literatură și gramatică în Provența, format în spiritul culturii clasice. Lîngă el este amîntit Atto de Vercelli, ce în lucrarea *Polypticum*, schițează realist tabloul politic al timpului, demascînd selea de putere, metodele folosite, criticînd tirania și elaborînd o teorie a statului, în care manifestă un fin spirit de observație și o deplină înțelegere a realității (pp. 75—76).

De o mare importanță istoriografică este și opera arhivarului de la Reims, Flooard și *Analele anilor 916—966* în care apare o atentă prelucrare a surselor documentare (pp. 87—88).

Renașterea ottoniană a contribuit și ea la ascensiunea mișcării spirituale în epocă, printr-o mai intensă vehiculare a tradiției clasice din sud spre nordul Europei, către Germania. Este cazul lui Grunzo de Navarra, ce aduce cu sine o bibliotecă impresionantă (p. 52). Tot acum a fost reformată cancelaria papală, prin introducerea pergamentului în locul papirusului, foarte greu de procurat, a minusculei caroline, ce permitea o scriere rapidă, cu un aspect estetic net superior caracterelor merovingiene și prin adoptarea calendarului modern. Toate acestea au arătat adoptarea papalității obiceiurilor Imperiului occidental (p. 125), integrarea lentă într-un singur organism cultural.

Că oamenii de cultură au fost purtătorii de cuvânt ai realităților istorice ale epocii o dovedește lucrarea lui Liudprand, *Relatio de legatione Constantinopolitana*. Om cu o largă formație clasică, istoric dar și abil diplomat (p. 113), Liudprand a fost silit ca timp de patru luni să încerce să mijlocească o înțelegere între cele două imperii. Aflat la Constantinopol a înfruntat furia bizantinilor, ce nu admiteau titulatura de „roman” pentru noul imperiu și nici preponderența religioasă a Romei, cu pretențiile ei de universalitate (pp. 133–134).

La această prezentare a lucrărilor cu caracter istoriografic, juridic sau politic, asupra cărora se oprește autorul, ne permitem să adăugăm și alte câteva detalii legate de creația culturală a secolului al X-lea. În acest veac Hroswitha, stareațea minăstrierii Gandersheim, a lăsat posterității o bogată operă literară, din care amintim cele șase piese scurte, concepute ca o replică dată lui Terențiu. Ele dovedesc gustul pentru romanesc și aventură, cunoașterea cu o deosebită acuitate a psihologiei, aspirațiilor, gusturilor și orizontului intelectual al omului medieval.

În același răstimp din scriptoriul de la Saint-Marlin se răspindesc manuscrise necesare dotării a numeroase biblioteci, începând să apară „edițiile de lux, cu miniaturi și chenare aurite. În orice bibliotecă se găseau *Războiul cu Galii*, *Analele*, *Germania*, *Agricola*, lucrările lui Cicero, Virgiliu, Seneca, Macrobiiu ș.a. Notker a tradus, în folosul laicilor, operele lui Boethuis, tratatele lui Aristotel, versurile lui Vergiliu și Terențiu și a lăsat o contribuție deosebită la teoria muzicii, sintetizând alături, de muzicologul Ilubald, principiile polifoniei, cea mai mare inovație adusă în muzică de Evul Mediu.

Lor li se alătură Robert cel Pios — regele Franței, — personalitate mai puțin cunoscută pe plan politic, dar afirmată cu putere în domeniul muzicii (dirijor, compozitor, poet).

În acest climat apare și figura lui Gerbert d'Aurillac, de a cărui ascensiune politică Harold Zimmermann se ocupă îndeaproape. Am adăuga faptul că știința, literatura, politica au suferit amprenta geniului robust, riguros și original al acestui intelectual. de o cultură enciclopedică, ce a vădit un deosebit talent pedagogic, formînd o școală și petrecîndu-și viața „predînd ceea ce știa și învățînd ceea ce nu cunoștea”. Ajuns papă în 999, sub numele de Sylvestru II, datorită respectului ce îl nutrea pentru el tînărul împărat Otto III, a ridicat prestigiul papalității încercînd să realizeze unitatea europeană prin „cele două lumini ale lumii” (cap. XII), din a căror colaborare să se nasească domnia dreptății și a carității, a păcii și fraternității umane.

Cu siguranță că un secol ce a dezvoltat atât de mult și într-un mod atât de original teoria unui concept politic european nu mai poate fi considerat „întunecat” și sinteza realizată cu alîta minuțiozitate și cu o înaltă valoare științifică de prof. H. Zimmermann este mai mult decît binevenită.

Lucrarea se înscrie fără putință de tăgădă în cadrul realizărilor istoriografice de mare amploare. În plus ea se bucură de o *Postfață*, iseălită de istoricul Adolf Armbruster, ce schițează în continuarea „veacului obscur” european, cauzele pentru care secolul al X-lea este considerat o perioadă „lipsită de lumină” în istoria României. Absența unor informații abundente au dus chiar la aprecierea existenței unui mileniu obscur. Dară, după cum arată istoricul citat, neinregistrarea unui fapt istoric nu îi neagă realitatea. În plus se subliniază că această teorie are la bază un eșafodaj pseudoștiințific, ce este infirmat nu atît de izvoarele scrise, mai puține la număr, cît mai ales de numeroasele descoperiri arheologice, care „luminează” cu multă claritate procesul de etnogeneză și continuitatea neîntreruptă a unei populații postimperiale în fosta Dacie traiană. În acest context se face apel la arheologii români pentru a sistematiza nenumăratele descoperiri fundamentale și de a le integra, în mod competitiv, în circuitul istoriografic contemporan internațional. În felul acesta datele arheologice, coroborate cu izvoarele scrise, vor demonstra convingător aria nord-dunăreană a etnogenezei și faptul că secolul al X-lea este de fapt începutul pentru români a unei noi perioade, ieșirea la „lumina surselor istorice... ea un popor medieval nou, înscriindu-l ca atare cu un nume propriu pe tabela noilor popoare medievale...” (p. 233).

Ileana Căzan

Lucrarea pe care Octavian Lohon, cu ajutorul binevoitor al editurii craiovene Scrierul Românesc, o propune cititorilor spre lectură și meditație reprezintă o temerară și lăudabilă încercare de abordare a problematicii evoluției spirituale a Americii Latine în epoca colonială.

Materialul din care este alcătuită cartea a fost structurat de autor în nouă capitole distincte, între care există însă o legătură organică și o strânsă continuitate.

Primul capitol (pp. 9-38) tratează problemele legate de descoperirea și colonizarea Lumii Noi, autorul ajungând la concluzia că dincolo de Atlantic s-a realizat o unitate culturală și spirituală nouă, care a reunit impresionanta tradiție locală și elementele noi aduse de pe vechiul continent.

În cel de-al doilea capitol (pp. 39-59) este analizată contribuția indigenă la conturarea spiritualității hispano-americane și sînt trecute în revistă aporturile culturale, mai ales lingvistice și literare, ale principalelor civilizații amerindiene, și anume, „náhuatl” sau mexicană, constituită pe baza contribuției mai multor popoare, primul fiind toltecii, maya-quiché, cea mai strălucită dintre civilizațiile indigene, și inca. Tot în acest capitol autorul se ocupă de introducerea învățămîntului în Lumea Nouă, de la formele elementare pînă la cele universitare, de introducerea tiparului și de modificările suferite de limba spaniolă în contact cu realitățile lingvistice de pe noul continent.

În următoarele două capitole (pp. 60-71 și 72-89) autorul se ocupă de cronicile hispano-americane de la sfîrșitul secolului al XV-lea și din secolul al XVI-lea. În primul dintre ele este trecută în revistă producția autorilor spanioli Cristofor Columb, Hernán Cortés, Bartolomé de Las Casas, Bernal Diaz del Castillo, Pedro Cieza de León etc., arătîndu-se că fiecare dintre ei rescrie istoria după capacitatea sa, relatînd din punctul său de vedere, independent și cu credința secretă că mărturia lui e cea mai veridică. În cel de-al doilea sînt abordate cronicile scrise de bășinași arătîndu-se că „memoria” indigenă în jurul evenimentelor conchistei, are trei arii de investigație, corespunzătoare celor trei arii majore culturale și politice: aztecă, maya și inca. Dacă textele indigene aztece se caracterizează printr-o surprinzătoare și inexplicabilă fatalitate, în schimb, cele mayase și incaice se remarcă prin disprețul față de spanioli, considerați ca simpli străini și nu ca niște divinități, așa cum fuseseră văzuți în momentele inițiale ale conchistei.

Un spațiu destul de important este consacrat prezentării operei lui Garcilaso de la Vega „El Inca” (1539-1616), operă în care apare evidentă neînțelegerea ireductibilă dintre cele două lumi, în ciuda încercărilor pe care acesta le face de a le reconcilia.

Capitolele V și VI (pp. 90-101 și 102-141) abordează problematica poeziei populare, a poemului medieval și a poeziei culte, introduse sau apărute în Lumea Nouă pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Analiza întreprinsă de autor evidențiază, pe de o parte, influența incontestabilă exercitată de cultura spaniolă, iar pe de altă parte, originalitatea deosebită a creațiilor latino-americane. Legătura lor permanentă cu realitatea din mijlocul căreia apar și își trag seva. O atenție deosebită este acordată creației poetice a lui Alonso de Ercilla y Zúñiga (1533-1594), autorul celebrului poem epic *La Araucana*, și a lui Sor Juana Inés de la Cruz (1618-1695), personalitate proeminentă a epocii baroce mexicane și unul din clasicii literaturii hispano-americane. Dacă în secolul al XVI-lea poezia din noul continent este puternic influențată de evenimentul istoric, în secolul următor ea este dominată de puternice tendințe culteraniste și conceptiste, care vizează o aristocratizare a artei prin complicarea gustului și prin ornamentarea excesivă.

Capitolele următoare, VII și VIII (pp. 142-163 și 164-169) urmăresc evoluția dramaturgiei, a prozei, a muzicii, dansului și arhitecturii latino-americane, fiind subliniat procesul de intrapătrundere a valorilor europene și americane, proces care va duce la o nouă sinteză creatoare.

În fine, ultimul capitol (pp. 170-191) tratează problemele evoluției spirituale în secolul al XVIII-lea, legătura existentă între manifestările culturale și evoluția economică și social-politică a continentului. Concluzia, adevărată, la care ajunge autorul este aceea că literatura hispano-americană din acest secol iese din tiparele coloniale, din incomodanta stare de dependență față de patria mamă, și, în ciuda unui evident decalaj, preia influența franceză, ce se va accentua ca urmare a tendințelor din ce în ce mai marcat antispaniole.

În ansamblu, lucrarea lui O. Lohon poate fi considerată ca o contribuție originală și interesantă a hispanisticii din țara noastră, dar, din păcate, nu putem încheia aceste rînduri fără a atrage atenția și asupra unor minusuri, destul de importante, care, inevitabil, îi reduc valoarea.

Astfel, în privința considerațiilor asupra istoriei Americii Latine în epoca colonială autorul oferă unele explicații contradictorii și comite erori de interpretare supărătoare. Referindu-se la viața colonială din secolul al XVII-lea al afirmă, la pagina 114, că ea „...se

de-făyura monoton, fără agitație. Incezind fără orizont...”, după care urmează un lung citat al lui Garcia Calderón ce confirmă această apreciere. Puțin mai departe însă, același autor, referindu-se la slaba dezvoltare a prozei epice în același secol al XVIII-lea, afirmă că această situație „... n-o putem justifica decât, cum mai spuneam (p. 158 — n.n.) prin viața alertă a Americii coloniale, care nu lasa răgaz elaborării și, desigur, lecturii tihnite”. (p. 163).

Despre secolul al XVIII-lea ni se spune că „... venirea Burbonilor nu va avea urmări faste pentru America...”, iar revoluția din 1810-1826 este privită ca un rezultat al unei permanente crize și decaderi: „criza Americii în proporții în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XVII-lea și 1830” (pp. 175—176). Este uitată astfel, din păcate, politica iluministă de reforme aplicată de regii Burboni, politică ce va avea rezultate pozitive concretizate mai ales în dezvoltarea forțelor de producție, ceea ce explică, de altfel, declanșarea revoluției de eliberare de la începutul secolului al XIX-lea. Criza Americii coloniale nu a însemnat un regres al vieții economice și spirituale, ci, dinpotrivă, o importantă dezvoltare a forțelor de producție, care astfel au intrat în contradicție cu relațiile de producție anacronice, reprezentate în primul rând de legăturile coloniale cu metropola.

O altă scădere evidentă a lucrării o constituie tratarea foarte superficială a culturilor braziliană și haitiană, ceea ce face ca titlul ei să fie valabil doar pentru o jumătate a continentului, pentru America spaniolă.

Problematika secolului al XVIII-lea este tratată foarte sumar și în grabă, fiind comprimată în numai 20 de pagini, ceea ce face ca exemplificările făcute de autor să se transforme într-o înșiruire plicticoasă de nume și titluri de lucrări care nu spun aproape nimic cititorului, dar reușesc să-l obosască.

La fel de obositoare sînt și numeroasele citate folosite de autor, alcătuint aproape o treime din conținutul total al cărții, citate care de cele mai multe ori înlocuiesc punctul de vedere propriu, al autorului, și care nici măcar nu pot fi controlate deoarece aparatul critic, ce se impunea în această situație, nu este folosit.

Regretabile, după părerea noastră, sînt și destul de numeroasele greșeli de tipar care însoțesc mai ales textele redacte în limba spaniolă, cit și lipsa unei bibliografii care ar fi oferit indicații prețioase pentru cititori.

În ciuda acestor lipsuri care, așa cum am mai spus, îi reduce valoarea, lucrarea lui O. Lohon este interesantă și merită a fi citită, dar trebuie să remarcăm faptul că putea fi mai bine realizată și că așteptăm din partea autorului contribuții de un nivel mai ridicat.

Eugen Deniz

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sint rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rinduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbă străină se va anexa traducerea, ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuserisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuserisele, schimbul de publicații se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247.

**REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA
ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST-EUROPÉENNES
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

- Formația, cultura și începutul domniei lui Petru Rareș.
Reevaluarea concepției despre om, natură și societate în evul mediu
Politica osmană față de gurile Dunării în secolul XV.
Radu Mihnea Corvin domn al Moldovei și Țării Românești.
Pretendentul Negru „Vodă”, fiul lui „Basarab voevod” (1633—1644).
Relațiile lui Francisc al II-lea Rakoezi cu Spania.
Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului public românesc.
Poziția Marii Britanii la Congresul de pace de la Viena (1814—1815)
Trăsături liberale ale revoluției române de la 1848.
Politica economică a Partidului Național Liberal în deceniul de după cucerirea independenței.
Oameni de știință în viața politică a României.
Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor asuprite din Ungaria. (1900—1905).
România și țările baltice în perioada 1900—1911.
Considerații privind social-democrația germană 1869—1914.
„Noaptea cuțitelor lungi” în viziunea diplomației românești și americane
Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929—1939).
Curenți social-economiști românești în perioada interbelică : doctrina economică a țărănismului.
Aspecte ale procesului de creare a Frontului Național Unit Antijaponez al poporului chinez.
Locarno 1925 : o încercare de consolidare a securității în Europa.
Istoricul Cartei Națiunilor Unite.

RM ISS0567—630

